De opkomst van het woord democratie als leuze in Nederland

Jan van de Giessen

bron
Jan van de Giessen, *De opkomst van het woord democratie als leuze in Nederland*. Van Stockum, Den Haag 1948

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/gies005opko01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

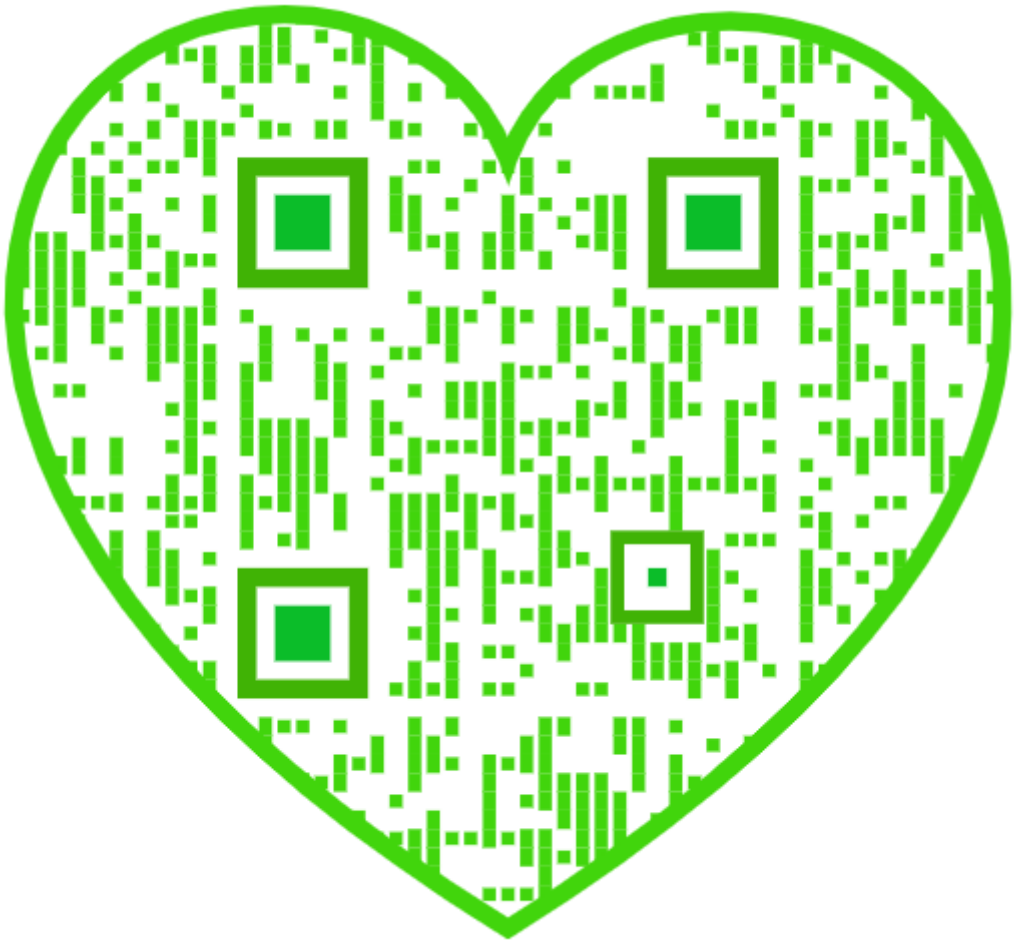

Stellingen

Terminologisch-historisch is de ‘Oosterse’ democratie-opvatting (meerdere gelijkheid van inkomen) juister dan de ‘Westerse’ (formeel-geestelijke vrijheid).

De meest gebruikelijke betekenis van sociale democratie is gelijkheid van kansen.

Eerst door de strijd tussen ‘parlementairen’ en ‘anti-parlementairen’ kreeg het woord democratie bij de Nederlandse socialisten een zelfstandige betekenis.

De opkomst van het woord democratie als leuze bij de Katholieken is onder meer tegengegaan door het behoud van de Katholieke eenheid bij de strijd om het ontwerp-Tak.

‘Wet’ in art. 7 grondwet moet in formele zin worden opgevat.

Om twee redenen is het proces te Neurenberg als poging tot objectieve rechtspleging mislukt te achten: de niet-neutrale rechters en de onmogelijkheid het ‘gelijk recht voor allen’ toe te passen.

Een onderscheid tussen recht van vruchtgebruik (art. 803 e.a.B.W.) en recht van vruchtgenot (art. 819 B.W.) is zonder zin.

Het denkbeeld van de Bruyn (WPNR 3970, blz. 59) om art. 341 B.W. in dier voege te wijzigen, dat de erkenning van een kind alleen door de werkelijke ouders en het kind zelf betwist zal kunnen worden, verdient geen aanbeveling.

II

Uit art. 305 K. kan niet afgeleid worden, dat aan de verzekeringnemer geen bewijs kan worden opgelegd, dat hij bij het leven of de dood van degene, wiens leven verzekerd werd, een belang, onafhankelijk van dat van de levensverzekeringsovereenkomst, had.

Ten onrechte meent van Rossum - Cleveringa (3e dr., dl I, blz. 520 e.v.), dat in een memorie van eis in hoger beroep geen grieven behoeven te worden vermeld.

L. 38, Dig. III, 5 heeft geen betrekking op de in Dig. III, 5 besproken negotiorum gestio.

Een veerrecht geeft niet het recht om bij ijsgang voor de overgang over het ijs een betaling te vorderen.

De invoering van een stelsel van belasting-vrij sparen is gewenst.

'Een valsche terminologie was te dikwerf het middel om het wezen der dingen op den achtergrond te stellen'.

(Groen van Prinsterer, Ongeloof en Revolutie)

Aan de nagedachtenis van mijn Vader
Aan mijn Moeder

[Woord vooraf]

Tot U, hooggeleerde Kernkamp, hooggeschatte promotor, richten zich allereerst mijn gevoelens van dankbaarheid, nu ik met de voltooiing van deze dissertatie de juridische studie heb beëindigd. - Het was geen lichte taak, die Gij op U naamt, toen Gij U bereid verklaardet mij bij het werken aan dit proefschrift leiding te geven. Als geheel onbekende immers trad ik U tegemoet. Nog zwaarder werd deze taak, toen reeds spoedig bleek, dat Uw wetenschappelijke opvattingen verschilden van die, welke ik aanvankelijk meende te moeten volgen. Door enerzijds mij van een te ver doorvoeren van mijn eigen ideeën te weerhouden en anderzijds mij een grote vrijheid in de behandeling van de stof te laten, hebt Gij deze moeilijkheden echter op een mij zeer welkome wijze opgelost. - Steeds waart Gij ook verder bereid moeilijkheden met mij te bespreken en met de grootste nauwkeurigheid hebt Gij ondanks Uw overstelpend drukke werkzaamheden op velerlei gebied de concepten willen lezen en beoordelen. Talrijke grotere en kleinere aanvullingen en verbeteringen heb ik hieraan te danken. - De bijzonder welwillende wijze, waarop Gij mij zowel bij het werken aan deze dissertatie als ook op ander gebied steeds Uw zo zeer gewaardeerde hulp hebt gegeven, zal mij immer een dankbare herinnering doen behouden aan het contact, dat ik in de afgelopen jaren met U mocht hebben.

Ook U, hooggeleerde van Brakel en hooggeleerde Pompe, betuig ik op deze plaats mijn dank. De oorlogsomstandigheden hebben het mij helaas onmogelijk gemaakt de door U gedoceerde vakken op de colleges te volgen en hiermede een persoonlijk contact met U te verkrijgen. Dat dit gemis in zekere mate gedurende de twee laatste jaren is gecompenseerd door het werkzaam aandeel, dat Gij beiden steeds aan de door mij zo gaarne bezochte vergaderingen van het pleitgezelschap ‘Antonius Mattheus’ neemt, is mij een groot voorrecht geweest. - De werkzaamheden in dit pleitgezelschap hebben mij ook met U, hooggeleerde Dorhout Mees, in contact gebracht, een contact, dat ik steeds zeer heb gewaardeerd.

Mijn gedachten gaan ook naar de ons vaderland en onze universiteit te vroeg ontvallen hoogleraar de Savornin Lohman, die mij tot het schrijven van een dissertatie aanspoorde. Zijn heengaan heeft ook mij als een persoonlijk verlies getroffen.

Uw colleges, hooggeleerde Zevenbergen en hooggeleerde van der Valk, heb ik in betrekkelijk normale omstandigheden mogen volgen. De grondbeginselen van de door U gedoceerde vakken, waarmede de jurist later dikwijls zo weinig in contact komt, heb ik van U mogen leren. Belangrijker is misschien nog wel, dat ik de eerste stappen op de moeilijke weg van het juridisch denken met Uw hulp heb mogen doen.

Met gevoelens van dankbaarheid denk ik terug aan de door mij om zijn wetenschappelijke methode hoog gewaardeerde oudhoogleraar Rengers Hora Siccama. Het is mijn streven geweest bij dit onderzoek naar de door hem aangegeven richtlijnen te werk te gaan.

Aan allen zowel in als buiten Utrecht, die mij bij de arbeid aan deze dissertatie ter zijde hebben gestaan, breng ik tenslotte een woord van grote dank.

Inleiding

De titel van deze dissertatie, het doel, dat met dit onderzoek is nagestreefd, vereist enige toelichting.

Democratie is hèt modewoord van de tegenwoordige tijd. Zij is een alom bejubeld ideaal, een leuze, waarvan alle partijen, van uiterst links tot uiterst rechts, gebruik maken. - Doch juist hierdoor bestaat er over dit woord ook zoveel meningsverschil en verwarring. De haast dagelijks weerkerende tegenstelling tussen de 'Oosterse' opvatting van democratie, zoals die in de Sowjet-Unie en door haar geestverwanten wordt gehuldigd, en de 'Westerse' van Groot-Brittannië en de Verenigde Staten en de ideologisch met hen verbonden landen, is hiervan wel een van de meest sprekende voorbeelden.

'Demokratie ist das die Geister im 19. und 20. Jahrhundert fast allgemein beherrschende Schlagwort. Gerade darum aber verliert es - wie jedes Schlagwort - seinen festen Sinn. Weil man es - dem politischen Modezwang unterworfen - zu allen möglichen Zwecken und bei allen möglichen Anlässen benützen zu müssen glaubt, nimmt dieser miszbrauchteste aller politischen Begriffe die verschiedensten, einander oft sehr widersprechenden Bedeutungen an, sofern ihm nicht die übliche Gedankenlosigkeit des vulgär-politischen Sprachgebrauches zu einer keinen festen Sinn mehr beanspruchenden konventionellen Phrase degradiert.'[1)]

Nu nog hebben deze woorden, bijna twintig jaar nadat ze geschreven zijn, niets van hun waarschuwende betekenis verloren.

Met dit onderzoek heb ik nu getracht na te gaan, wanneer in ons land het gebruik van het woord 'democratie' als leuze in zwang is gekomen. Tegelijk kon hierbij dan aandacht besteed worden aan de vraag, welke betekenis of betekenissen het woord democratie in die tijd had.

1) Prof. H. Kelsen, Vom Wesen und Wert der Demokratie; 2e dr., J.C.B. Mohr, Tübingen, 1929; blz. 1

Het gaat bij dit onderzoek dus om het *woord* democratie, niet om de historische ontwikkeling van instellingen, opvattingen of toestanden, die tegenwoordig democratisch worden genoemd. - De keuze van het onderwerp bracht verder mede, dat ik me zorgvuldig heb onthouden van enig waarderingsoordeel over democratie. Niet wat ik persoonlijk onder democratie versta en welke argumenten ik voor deze mening naar voren weet te brengen, nog veel minder of democratie - in welke betekenis dan ook - voor mij waarde heeft, of ik haar verkies boven een andere regerings- of samenlevingsvorm, is in dit onderzoek aan de orde.[1)] Objectief, met uitsluiting van eigen mening over betekenis of waarde van democratie, heb ik getracht na te gaan, wat in de tijd, toen democratie in ons land als modewoord opkwam, onder deze term werd verstaan.

De titel wijst verder op beperking van het onderwerp in tweeërlei opzicht. Enerzijds in plaats: slechts op Nederland heb ik mijn onderzoek gericht Anderzijds in tijd: ik heb slechts aandacht besteed aan de tijd, waarin de *opkomst* van democratie als *leuze* valt. Dat het onderzoek door deze beperkingen onvolledig is gebleven, ben ik mij maar al te zeer bewust. - Door mij tot Nederland te beperken, kon ik het internationale aspect van het behandelde niet tot zijn recht doen komen en heb ik met name de invloed, die de groei van ‘democratie’ als leuze in het buitenland op de ontwikkeling in deze hier te lande heeft uitgeoefend, buiten beschouwing moeten laten. - De beperking in tijd leidde er toe, dat noch de tijd vóór 1848, noch die na 1900 in het onderzoek is betrokken. Ook dit had onvolledigheid ten gevolge. Een onderwerp als het hier behandelde is uiteraard een kwestie van voortdurende evolutie, die niet bij een bepaald jaar begint en bij een ander eindigt. Beperking in meer dan één opzicht was echter wegens de uitgebreidheid van de te behandelen stof absoluut geboden. Dat juist deze beperkingen werden gekozen, moge in het resultaat van het onderzoek zijn rechtvaardiging vinden.

1) Dit bracht mede, dat de woorden democratie en democraten in zeer uiteenlopende betekenis zijn gebruikt. Uit het tekstverband zal dan steeds blijken, in welke zin het woord moet worden opgevat. Nimmer mag dan echter uit het oog worden verloren, dat niet mijn eigen opvatting over de betekenis van democratie naar voren wordt gebracht, doch alleen die van de in de bepaalde tekst besproken meningen.

Als toeschouwer, zonder vooroordelen, het werk te beginnen, is het theoretisch ideaal, zoals ik dat hierboven ontwikkelde. Doch practisch blijkt dit onmogelijk.

Ieder is immers al bij zijn geboorte in bepaalde omstandigheden, door tijd en plaats aangegeven, geplaatst, die op zijn denken en opvattingen een onuitwisbaar stempel drukken. Geconcretiseerd op het onderwerp, dat hier onze aandacht heeft, wil dat dus zeggen, dat ieder, doordat hij in deze tijd in ons land leeft, over de betekenis van democratie een, wellicht min of meer vage opvatting heeft. Het is niet mogelijk zich hiervan geheel en al te bevrijden. - Men doet al een grote wetenschappelijke stap vooruit, indien men er zich van bewust is, dat iedere opvatting een historisch bepaalde en niet een op natuurlijke waarheid berustende, een altijd en overal geldende, is.

Daarom is het nuttig ook bij dit onderzoek niet quasi uit te gaan van in feite onbereikbare theoretische idealen, doch ons eerlijk voor ogen te stellen, dat we de historie niet als een onbeschreven blad, doch als mensen, levende in deze tijd, dus beïnvloed door moderne opvattingen, naderen.

Deze overweging bracht mij er toe, aan het eigenlijke historisch onderzoek in het kort een overzicht te laten voorafgaan van de moderne opvattingen over de betekenis van ‘democratie’.

Dit overzicht bedoelt dus slechts te zijn een globale systematisering van het moderne democratie-begrip. Globaal, want het eerste deel, waarin de resultaten van dit onderzoek zijn samengevat, moet uitsluitend een noodzakelijke inleiding zijn op het tweede deel, waarin het eigenlijke onderwerp van dit werk zijn plaats vond.

In dit eerste deel is dan ook mijn streven er op gericht geweest me zoveel mogelijk aan te sluiten bij de gebruikelijke terminologie, zonder hierbij diep op de juistheid of onjuistheid in te gaan.[1] Slechts wanneer een veel gebruikte term geen duidelijke betekenis heeft, was ik gedwongen te trachten door een nader onderzoek vast te stellen, welke doelstellingen met zulk een uitdrukking worden

1 Dit streven is b.v. oorzaak geweest, dat ik de idee van een onderscheiding van democratie op politiek, geestelijk en materiëel terrein niet heb uitgewerkt. Deze onderscheiding was anders met het oog op de in het tweede deel gevonden resultaten stellig een overweging waard geweest.

aangegeven. Met name bij het begrip ‘sociale democratie’ was dit het geval.

Na deze inleiding in het eerste deel kon in het tweede deel onderzocht worden, wanneer de term democratie hier te lande als politieke leuze is opgekomen, en welke redenen daarvoor zijn te geven. Tevens diende dan nagegaan te worden, welke betekenissen toentertijd aan deze term werden gehecht en kon een vergelijking tussen deze en de moderne opvattingen getrokken worden.

Tenslotte heb ik in een korte slotbeschouwing getracht de richting aan te geven, waarin wellicht naar de oorzaken van de gebleken veranderingen in de betekenis van ‘democratie’ zal kunnen worden gezocht.

Deel I
Moderne opvattingen over de betekenis van democratie

Hoofdstuk I
Democratie als volksheerschappij

‘Democratie betekent de regering van het volk’, zo begint een boekje van Ir Kolkman c.s.[1]. Inderdaad wordt hiermede één van de betekenissen, en wel de meest letterlijke, van het woord aangegeven. Dèmos is volk; krateein is heersen; demokrateia is dus volksheerschappij.

Van deze betekenis uitgaande zal ik in dit hoofdstuk verscheidene als democratisch beschouwde instellingen en gedachten kortelings bespreken. In de twee volgende hoofdstukken zullen dan andere betekenissen en aspecten van democratie ter sprake komen.

Hoe duidelijk de term volksheerschappij prima facie ook mag lijken, in werkelijkheid schuilen hierin verscheidene moeilijkheden.

De eerste wordt ook direct al door bovengenoemde schrijvers gesignaleerd. Zij vervolgen immers: ‘Wie omvat echter dat volk? In de Atheense republiek, waarvan de term overgenomen is, behoorde tot de demos, of wel het volk, dat regeerde, de klasse der ‘vrije mannen’. De lijfeigenen en slaven, die wij de ‘werkende stand’ zouden noemen, waren in de regering niet vertegenwoordigd, behoorden dus niet tot die demos. Volgens onze begrippen zou de Atheense democratie eigenlijk een aristocratische republiek genoemd moeten worden’.

Het woord ‘volk’ lijkt hier dus dubbelzinnig. Is dit werkelijk het geval? Tegenwoordig behoort tot het volk, tot de demos van het woord democratie, ieder, die geacht wordt aan zekere, laaggestelde eisen van verstandelijke ontwikkeling te voldoen - bepaalde leeftijd, geen krankzinnigheid e.d. - en die tevens geacht wordt belang te hebben bij de onderwerpen, die aan de regeling van de demos zijn

1 Ir H.J. Kolkman, Mr Dr Joh. C. Hudig, Dr Mr H. Houwens Post, Democratie op kwalitatieven grondslag; Bibliotheek voor weten en denken, H.P. Leopold's Uitgevers Maatschappij N.V., Den Haag, 1945; blz. 7

onderworpen - hier te lande b.v. uitgedrukt in de eis, dat men om kiesrecht te hebben Nederlands onderdaan moet zijn.

En zijn deze twee criteria ook niet van toepassing op de democratie van de Oudheid? Slaven werden daar niet als mensen beschouwd, konden dus geen belang hebben bij staatszaken en behoorden dus niet tot de demos. 'Volgens onze begrippen', zegt Ir Kolkman c.s., was Athene een aristocratische republiek. Ja, maar volgens Atheense begrippen had ieder, die belang had bij de staatszaken ook aandeel in de regering en daarom heette Athene een democratie. Hetzelfde criterium dus, dat wij tegenwoordig nog er voor aanleggen.

Slechts dienen we in het oog te houden, dat de betekenis van 'volk' subjectief beschouwd moet worden. Men moet Schumpeter[1] toegeven, dat hierdoor een vast, voor alle tijden geldend criterium, wie in een democratie tot de kiezers, tot het 'volk' zullen behoren, komt te ontbreken. Doch voor ons onderzoek doet dit niet ter zake. Wij beschouwen hier de huidige tijd, waarin, zeer zeker voor de West-Europese gedachtensfeer, voldoende scherp omlijnde begrippen over de vraag, wie tot het volk behoren, bestaan. Niemand zal aan onze staatsinrichting het epitheton 'democratisch' ontzeggen, omdat de kinderen geen kiesrecht hebben!

Zo achten velen het tegenwoordig met de democratie in strijd, dat aan de vrouwen het kiesrecht wordt onthouden, terwijl 25 jaar geleden op dit punt geheel anders werd gedacht. De verklaring is weer dezelfde als in het vorige geval: men achtte toentertijd de vrouwen niet voldoende ontwikkeld om zich een oordeel over staatszaken te vormen, nu achten velen haar daartoe wel in staat. Het criterium is echter niet veranderd.

Het volk, in de zin van de belanghebbenden, zou dus in een democratie regeren. Doch dit volk blijkt veelal niet eensgezind in zijn mening over de te nemen besluiten. Hierin ligt het grootste probleem, waarmede de democratie te kampen heeft gehad: de practijk eist handelen en is er geen eenstemmigheid te bereiken, dan zal de knoop moeten worden doorgehakt. Algemeen aanvaard principe is dan, dat de wil van de meerderheid praevaleert. Dit is een zozeer

1 Prof. J.A. Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy; 2e dr., George Allen and Unwin Ltd, Londen, 1947; blz. 243 en 244

in het oog springend punt, dat democratie in deze zin veelal wordt aangeduid als meerderheidsregering.

Regeert echter een meerderheid, dan impliceert dit, dat er een minderheid is, die niet regeert, doch geregeerd wordt, die gedwongen kan worden mede te werken aan de uitvoering van besluiten, die tegen haar zin tot stand zijn gekomen. Dit lijkt in strijd met de democratische gedachte, dat iedere volksgenoot zelf mede regeert.

Men kent de beroemde oplossing, die Rousseau aan deze moeilijkheid heeft trachten te geven door de constructie van zijn 'volonté générale'. Zeer velen na hem hebben nog over dit probleem geschreven, doch hierop in te gaan valt buiten het bestek van dit werk[1].

Hier is het voldoende te constateren, dat wel haast algemeen de regering bij meerderheid van stemmen als niet strijdig met de democratische gedachte, ja zelfs als de typisch-democratische wijze van besluitvorming, wordt beschouwd.

Echter onder bepaalde voorwaarden: iedere groepering moet de gelegenheid hebben op haar beurt meerderheid te worden. De meerderheid mag dus nooit besluiten nemen, die dit zouden tegengaan. Het ontnemen van het kiesrecht aan groepen met bepaalde politieke overtuiging, het belemmeren van minderheden in hun pogingen om de meerderheid te krijgen door het verbieden van vergaderingen, het beknotten van de vrijheid van drukpers enz., zijn in flagrante strijd met de democratische beginselen.

Bepaalde rechten dienen in een democratie onaantastbaar te zijn. Veelal zijn ze daarom opgenomen in grondwetten, waarvan de bepalingen slechts met versterkte meerderheid van stemmen gewijzigd kunnen worden. Een grondwet met zulke bepalingen is een democratische eis, zo wordt dan wel gezegd. Voldoende zekerheid geeft zulk een grondwet echter niet. Zij is slechts het symbool van de onaantastbaarheid van deze rechten. Die onaantastbaarheid zelve verkrijgen zij echter pas door de algemene overtuiging, dat ze onwrikbaar gehandhaafd dienen te worden. Democratie, ook in deze zin, is niet in wetten te verankeren, zij moet in de geest leven.

Tegenover de eerbiediging van de rechten van de minderheid staat de eis, dat de minderheid zich dan ook bij de besluiten van de meerderheid loyaal neerlegt en slechts met wettelijke middelen zal trachten zich van de heerschappij meester te maken. Opstand,

1 Hierover b.v. Mr R. Kranenburg, Positief recht en rechtsbewustzijn; 2e dr., P. Noordhoff, Groningen, 1928; blz. 140 e.v.

gewelddadige omwenteling en ook de z.g. ‘politieke’ staking worden om deze reden in dit opzicht ondemocratisch genoemd.

Moeilijkheden biedt ook de term ‘heerschappij’. Algemeen wordt tegenwoordig aanvaard, dat hiermede indirecte, potentiële heerschappij wordt bedoeld. Het volk oefent zijn heerschappij uit door middel van het kiesrecht. Het kiest zijn vertegenwoordigers, die de directe, actuele heerschappij uitoefenen.

Algemeen kiesrecht is het kenmerk geworden van democratie in de hier aan de orde zijnde betekenis.

De practische toepassing van deze indirecte democratie, van dit algemeen kiesrecht, is in de democratische landen op zeer uiteen lopende wijze geregeld.

Dit geldt allereerst voor de wijze, waarop degenen, die de actuele heerschappij uitoefenen, de regering en de volksvertegenwoordiging, worden gekozen. Denken we b.v. in dit verband aan de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten, waarbij het hoofd van de staat in feite direct door de kiezers wordt verkozen. Verder aan de denkbeelden voor een z.g. corporatieve staat, waarbij niet meer aan de individuele kiezers, doch aan de maatschappelijke corporaties, de standen, de keuze van de volksvertegenwoordiging wordt opgedragen. Ook deze wijze van verkiezing wordt door de voorstanders veelal als democratisch beschouwd[1].

Doch ook de regelingen, die de onderlinge verhouding en machtsverdeling tussen de componenten van de actuele heerschappij bepalen, lopen zeer uiteen. De stelsels, die in het huidige tijdsgewricht in de West-Europese landen, zij het met grote onderlinge verschillen, in zwang zijn, zijn niet de enige vorm, waarin de actuele heerschappij kan worden uitgeoefend. De geheel andere positie, die de president van de Verenigde Staten inneemt dan de West-Europese staatshoofden, zowel ten opzichte van zijn ministers als ten aanzien van de volksvertegenwoordiging, is hiervan een zeer sprekend voorbeeld.

1 b.v. Jhr Dr Ir W.J.J. de Muralt, De toekomst van Nederland; N.V. Leiter-Nijpels, Maastricht, 1944; blz. 54. Ook Prof. Mr C.P.M. Romme, Nieuwe Grondwetsartikelen, Een bijdrage tot herstel en vernieuwing; Urbi et Orbi, Amsterdam, 1945; blz. 36 en 52, beveelt een ‘corporatieve’ verkiezing van de Staten-Generaal aan. Ook hij acht dit niet in strijd met de democratische beginselen, al geeft hij toe, dat de huidige verkiezingsvorm democratischer lijkt.

Het kan met tientallen andere worden aangevuld. Democratie is immers, zoals een Amerikaans schrijver opmerkt, ‘not so much a form as a principle of government’[1].

Ik zal me echter bij de nadere uiteenzetting van de feitelijke uitwerking van deze indirecte democratie tot de Nederlandse practijk beperken.

Om twee redenen: allereerst zijn voor de Nederlander de Nederlandse staatsinstellingen uiteraard het meest vertrouwd en zal hij daar dus in de eerste plaats de betiteling democratisch of ondemocratisch op toepassen. En in de tweede plaats zal ik in het tweede deel slechts Nederlands-historisch nagaan, welke betekenissen democratie vroeger had. Hierbij zullen als vergelijkingsmateriaal in het bijzonder Nederlandse moderne opvattingen moeten dienen.

Eerst enige opmerkingen over de aanwijzing van de organen, die de actuele heerschappij uitoefenen. Ik bepaal me hierbij tot de volksvertegenwoordiging. De wijze, waarop het andere orgaan der actuele heerschappij, het ministerie, tot stand komt, kan beter behandeld worden, wanneer de onderlinge verhouding tussen deze organen ter sprake komt.

Eens in de vier jaren kiezen de Nederlandse stemgerechtigde burgers in directe verkiezing de honderd leden van de Tweede Kamer.

Verschillende democratische beginselen liggen in deze regeling besloten.

In de eerste plaats de periodiciteit van de verkiezingen. Hierdoor krijgen de kiezers gelegenheid tot uiting te brengen, aan wie zij de behartiging van de staatsbelangen willen toevertrouwen. Periodieke verkiezingen realiseren in zekere mate de verantwoordelijkheid van de afgevaardigden tegenover de kiezers en zijn daarom in een democratie onmisbaar.

In de tweede plaats de directheid van de verkiezingen. Men meent, dat deze directheid een grotere invloed van de kiezers op de keuze van de afgevaardigden waarborgt dan de verkiezingen bij graden.

Tenslotte het aantal leden van de Kamer. Het aantal volksvertegenwoordigers mag niet te klein zijn, opdat iedere enigszins belangrijke politieke groepering kans krijgt haar vertegenwoordigers

1 J. Somerville, Soviet Philosophy; Philosophical Library, New York, 1946; blz. 47

naar het parlement te zenden en daar haar stem te laten horen[1]. Hoe groot het aantal echter realiter dient te zijn, is een zeer betwiste vraag. De practische doelmatigheid van een groter of kleiner lichaam, de kwestie dus van de voorwaarden voor een goede functionnering van de democratie, speelt hierbij een grote rol. Daarom behoeft hier, waar slechts democratische beginselen besproken worden, niet nader op deze vraag te worden ingegaan.

Nog aan andere voorwaarden dan de hierboven genoemde dient te zijn voldaan, wil er van democratie sprake zijn.

Opdat de kiezers zullen weten, hoe de vertegenwoordigers hun taak vervuld hebben, en dus zullen kunnen beoordelen, of zij al dan niet aan de zitting hebbende kamerleden hun vertrouwen zullen blijven schenken, is het nodig, dat de handelingen van de volksvertegenwoordiging en de regering zoveel mogelijk openbaar zijn. Ook openbaarheid van het staatkundig leven is een democratische eis.

Het is eveneens een democratisch principe, dat de regering bij de verkiezingen geen invloed op de kiezers zal uitoefenen. Niet alleen tegenover de regering echter, ook tegenover andere machtsgroepen in de maatschappij moet de kiezer vrij zijn zijn stem naar eigen vrije wil uit te brengen. Op dit punt zal ik later nog terugkomen[2]. Het is slechts een logische consequentie hiervan, dat de kiezer mag verwachten, dat de door hem gekozenen zonder dwang of invloed van anderen hun houding in de volksvertegenwoordiging zullen bepalen.

Hierbij zie ik dan af van de invloed, die de politieke partij, waartoe de afgevaardigde behoort, kan uitoefenen. Dat de partijleider of fractievoorzitter in de Kamer in feite vaak uitmaakt, hoe de individuele leden zullen stemmen, wordt op zichzelf niet als ondemocratisch beschouwd. In verreweg de meeste gevallen bedoelt de Nederlandse kiezer tegenwoordig immers te stemmen op een bepaalde politieke partij en niet op een bepaald persoon. - Dat

1 Zeer ver gaat wel Dr J. Romein, Nieuw Nederland, Algemene beginselen ener hervorming in hoofd en leden; Uitgeverij ‘Vrij Nederland’, Amsterdam, 1945; blz. 56, die schrijft, dat er in Thorbecke's tijd op elke 45.000 inwoners één Kamerlid was en daaruit de conclusie trekt, dat ook al wilde men dus niet ‘democratischer’ zijn dan Thorbecke toch het aantal kamerzetels dient te worden uitgebreid. - Zie ook Mr J. Drion, Naar een nieuw kiesstelsel; J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 1946; blz. 21

2 zie blz. 26 en 50

echter door dit verschijnsel zowel de openbaarheid als de verantwoordelijkheid, beide essentialia van de democratie, in gevaar kunnen komen, is een van de meest belangrijke verschijnselen van de moderne indirecte democratie. Hierop nader in te gaan valt echter buiten het bestek van dit overzicht.

Naast de Tweede Kamer staat hier, evenals in vele andere democratische landen, nog een Kamer. Strikt theoretisch gezien is voor deze instelling in haar huidige vorm[1] in onze democratie geen plaats of moet zij daarin althans overbodig heten. Toch zal wel haast niemand aan staten, die het tweekamerstelsel kennen, om deze reden het karakter van een democratie ontzeggen. De reden hiervan is, dat in de ogen van hen, die de democratie in de hier aan de orde zijnde betekenis van volksheerschappij aanhangen, de Eerste Kamer slechts een zeer geringe betekenis heeft. In feite behoort in hun ogen steeds de Tweede Kamer, de 'Volkskamer', te beslissen. Als overbodig, doch tamelijk onschadelijk historisch overblijfsel aanvaarden zij het bestaan van meer dan één Kamer in de democratische staat[2]. De afschaffing van deze doublure zouden zij echter toejuichen. In feite zijn desbetreffende wetsvoorstellen hier te lande ook reeds door de Sociaal-*Democraten* en Vrijzinnig-*Democraten* gedaan[3].

Beschouwen we, nadat in het bovenstaande zeer schematisch en met verwaarlozing van de grote invloed, die sociologische en psychologische factoren uitoefenen, de verkiezing van de volksvertegenwoordiging is geschetst, nu de verhouding tussen parlement en regering.

1 De reeds lang bestaande idee van een 'sociale' Eerste Kamer, samengesteld uit vertegenwoordigers van de maatschappelijke corporaties, wordt door hen, die afschaffing van de huidige 'politieke' Eerste Kamer voorstaan, meermalen niet als ondemocratisch gezien. Zo b.v. Mr P.J. Oud, Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden: N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1947; dl I, blz. 456

2 cf. Somerville, t.a.p., blz. 47 en 48; 'Democracy is a matter of degree', concludeert hij.

3 Dat ook door anderen zonder beroep op het democratisch beginsel afschaffing van de Eerste Kamer wordt bepleit (b.v. Mr C.P.M. Romme, t.a.p., blz. 39 en Max van Poll, Een nieuwe grondwet; N.V. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1946; blz. 15) wordt hiermede natuurlijk niet ontkend.

Deze verhouding, zoals zij hier te lande en in de andere West-Europese staten bestaat, wordt meestal gekenschetst als parlementair stelsel of parlementaire democratie. Wat houdt deze parlementaire democratie in?

Een ministerie treedt op, dat het vertrouwen van de meerderheid[1] van de volksvertegenwoordiging geniet. De parlementaire verhoudingen, indirect dus de kiezerswil, zoals deze in de uitslag van de verkiezingen tot uiting komt, bepalen in grote lijnen de kabinetsformatie.

Voor zijn beleid is het ministerie volledige verantwoording schuldig aan de volksvertegenwoordiging. De sanctie hierop is, dat het ministerie, dat niet meer het vertrouwen van de volksvertegenwoordiging blijkt te bezitten, aftreedt en door een nieuw kabinet wordt vervangen, dat dit wel bezit. - Ministeriële verantwoordelijkheid en parlementair kabinet behoren tot het wezen van een parlementaire democratie.

Bij een conflict tussen regering en volksvertegenwoordiging behoeft echter niet steeds in eerste instantie de eerste te wijken. De constitutionele koning kan ook gebruik maken van zijn recht om de Kamers te ontbinden. Zodoende legt hij de beslissing van het conflict in handen van de kiezers. Het ontbindingsrecht kan dus eveneens als een democratische instelling worden beschouwd, daar het ministerie aan de uitspraak van de kiezers gebonden is. Bij voortduring van het conflict met de nieuwe Kamers dient het immers af te treden.

In de verhouding regering-volksvertegenwoordiging ligt in een parlementaire democratie het overwicht dus in zoverre bij de laatste, dat krachtens ongeschreven Nederlands staatsrecht de regering in eerste of tweede instantie voor de Kamermeerderheid heeft te wijken.

Dit betekent niet, dat, zoals vroeger wel werd verkondigd, in ons staatsbestel het ministerie tot de volksvertegenwoordiging zou staan in de positie van de lasthebber tot de lastgever. Deze monistische theorieën uit het begin van deze eeuw vinden tegenwoordig nog slechts weinig of in het geheel geen aanhang meer. Vrijwel algemeen wordt erkend, dat de regering in ons staatsleven een zelfstandige taak heeft, al lopen de meningen uiteen over de vraag, hoever deze gaat.

1 Het verband tussen meerderheidsregering en democratie werd op blz. 8 en 9 behandeld.

Voor deze zelfstandigheid zijn practische oorzaken aan te wijzen. De toeneming van de staatsbemoeiingen leidde er wel haast automatisch toe, dat het grootste deel van de staatswerkzaamheden op de ministeriële departementen kwam te liggen en dat de Staten-Generaal zich steeds meer tot een algemene contrôle van het regeringsbeleid beperkten. Bovendien waren de parlementaire verhoudingen meermalen zo gelegen, dat een andere kabinetscombinatie dan de bestaande niet mogelijk werd geacht. Practisch betekende dit veelal, dat het zittende ministerie niet ten val kon worden gebracht. Ook dit versterkte de positie van de regering tegenover de volksvertegenwoordiging[1].

Naast deze zuiver practische oorzaken dient ook nog op een andere te worden gewezen. Ik doel hier niet op de verdediging van een principiëel recht der overheid, onafhankelijk van de volkswil, zoals dat door de 'rechtse' partijen wordt verdedigd. Ook dit eigen recht beschouwen de rechtse partijen veelal niet als met de democratie in strijd. Onder democratie verstaan zij dan echter niet volksheerschappij, de betekenis van democratie, die in dit hoofdstuk wordt besproken, doch de idee van de rechtsstaat, die in hoofdstuk III aan de orde komt[2]. - Deze rechtse opvatting blijft op deze plaats dus buiten beschouwing.

Hier doel ik op het verschijnsel, dat juist door het parlementaire stelsel, door de parlementaire kabinetten niet alleen de volksvertegenwoordiging, doch ook het ministerie op grond van de verkiezingsuitslag wordt samengesteld. Doordat - zo mogelijk - uit een parlementaire meerderheid een ministerie wordt gevormd, steunt indirect ook het ministerie op de uitspraak van de kiezers. Een versterking van de macht der regering behoeft daarom niet als in strijd met de democratie te worden beschouwd[3].

Beide staatsorganen, kabinet en volksvertegenwoordiging, berusten in deze opvatting dus op de wil der kiezers. Dit brengt mede, dat de vroegere scherpte in hun onderlinge verhouding veel

1 Zie Mr C.W. van der Pot, Handboek van het Nederlandsche Staatsrecht; 2e dr., N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1947; blz. 280 en 281

2 Zie blz. 44 en 45

3 Dit punt wordt door Scheltema niet naar voren gebracht, als hij betoogt, dat in een 'absolute democratie' voor een zelfstandige macht van de regering geen plaats is (F.G. Scheltema, Het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging, de Gids, 1928 I, blz. 206 e.v., vooral blz. 225).

van haar kracht heeft verloren. Niet meer staat het parlement, als vertegenwoordiging van het volk, tegenover het onafhankelijk van de volkswil benoemde ministerie.

Bij deze verhoudingen is de kwestie, of practisch het overwicht bij de regering of de volksvertegenwoordiging ligt, niet meer van zulk een groot belang als vroeger. Naast de hierboven genoemde zakelijke oorzaken zullen persoonlijke omstandigheden een zeer grote rol kunnen spelen. Hebben in het ministerie een of meer krachtige persoonlijkheden zitting, die als partijleiders van de parlementaire meerderheidspartijen groot gezag onder hun volgelingen in de Kamer hebben, dan zal de positie van de regering tegenover de volksvertegenwoordiging sterker zijn, dan wanneer de belangrijkste politieke leiders niet in het ministerie, doch in de Kamer zitting hebben[1].

In het eerste geval ontstaat dan de toestand, die door Oud als de juiste functionnering van het parlementaire stelsel wordt geschetst: de regering geeft de leiding, de volksvertegenwoordiging beperkt zich tot contrôle[2].

De functie van de volksvertegenwoordiging wordt bij deze verhouding vooral tweeërlei: enerzijds bepaalt haar samenstelling in grote lijnen de kabinetsformatie, anderzijds contrôleert zij het regeringsbeleid. Deze laatste functie kunnen wij dan beschouwen als de practische toepassing van de nog hierna te bespreken democratische stelregel, dat geen gezag zonder verantwoordingsplicht wordt uitgeoefend[3]. Als orgaan der democratie in de zin van volksheerschappij heeft de volksvertegenwoordiging zo de functie om de democratie in de betekenis van de rechtsstaat te waarborgen.

Verantwoordingsplicht, ministeriële verantwoordelijkheid en als sanctie hierop het aftreden van een minister, die niet meer het vertrouwen van de Kamermeerderheid blijkt te bezitten, blijft ook in deze opvatting een kernpunt van de parlementaire democratie.

Deze verantwoordelijkheid brengt tevens mede, dat de hierboven gesignaleerde toeneming in de staatswerkzaamheden niet tot gevolg mag hebben, dat de feitelijke leiding van de ministers over-

1 De verhouding in Engeland, waar de Prime Minister de leider van de meerderheidspartij in het parlement is, levert het meest sprekende voorbeeld voor het eerste geval. Zie hierover laatstelijk M.V. Polak, Drie democratische staatsexecutieven, Nederlandsch Juristenblad 8/6/1946, blz. 369 e.v.

2 Oud, t.a.p., dl I, blz. 298 e.v.

3 Zie blz. 45

gaat op onverantwoordelijke departementsambtenaren. Dan verliest de verantwoordelijkheid van de ministers practisch een groot deel van haar waarde.

Blijft het parlementaire stelsel, de parlementaire democratie, ook nog functionneren, indien er niet een parlementair, doch een niet op een vaste kamermeerderheid steunend ministerie optreedt? Het is soms ontkend[1]. Ook wordt wel gezegd, dat in dit geval het parlementaire stelsel slechts negatief functionneert[2].

Inderdaad berust een ministerie, dat niet op een vaste meerderheid in de Kamer steunt, niet indirect op de uitspraak van de kiezers. Deze aan de parlementaire democratie verbonden gedachte is bij een z.g. 'extra-parlementair' kabinet niet aanwezig.

Doch behalve het parlementaire kabinet heeft de parlementaire democratie ook de ministeriële verantwoordelijkheid als grondslag. Zolang deze ten volle blijft gehandhaafd, zolang de Kamer een haar onwelgevallig minister kan dwingen heen te gaan, blijft - zij het dan negatief - het parlementaire stelsel van kracht.

Er is echter wel betoogd, dat juist een extra-parlementair kabinet moeilijk tot aftreden kan worden gedwongen, daar het eerst optreedt, als er geen op een vaste kamermeerderheid steunend ministerie mogelijk wordt geacht. De positie van het niet op de volkswil steunend kabinet zou hierdoor sterker zijn dan van vele parlementaire ministeriën. Dan zouden dus bij het optreden van een extra-parlementair kabinet beide peilers van de parlementaire democratie, het parlementaire ministerie en de ministeriële verantwoordelijkheid, practisch niet meer of niet meer volledig functionneren. In de extra-parlementaire kabinetten, die vooral tussen 1920 en 1930 hier te lande zijn opgetreden, meent men deze tendentie soms op te merken[3]. Doch dan acht men het wezen van de parlementaire democratie ook bedreigd. Niet in het minst om deze reden spreekt men in die tijd veelal van de 'crisis van de huidige democratie'.

1 b.v. door van der Grinten; zie Scheltema, t.a.p., blz. 228
2 b.v. Oud, t.a.p., dl I, blz. 255
3 b.v.F.A. de Graaf, De verhouding van regeering en parlement; acad. proefschr. Rotterdam, 1930; vooral blz. 149; in tegengestelde zin Scheltema, t.a.p., blz. 227 e.v.; Mr R. Kranenburg, Het Nederlandsche Staatsrecht; 5e dr., H.D. Tjeenk Willink en Zoon N.V., Haarlem, 1938; dl I, blz. 209 noot 2 en Oud, t.a.p., dl I, blz. 255

Met een enkel woord moet ik nog aandacht wijden aan een in vele democratische staten bestaand instituut, het erfelijk koningschap. Op het eerste gezicht lijkt dit niet met het democratisch beginsel, dat aan het volk de keuze van de overheidsorganen opdraagt, in overeenstemming. Hoe kan dan toch in vele democratieën zulk een instituut bestaan?

Gedeeltelijk om dezelfde reden, die het Tweekamer-stelsel in een democratie mogelijk maakt. Men beschouwt dan het koningschap als een instituut zonder practische betekenis, als een 'ornament aan het staatsgebouw'.

Daarnaast kan echter het erfelijk koningschap ook in een democratie practisch-positieve waarde hebben. De erfelijke monarch immers is, juist omdat hij niet door de volkskeuze is verkozen, een boven de partijen staand orgaan. Juist daardoor is hij de aangewezen figuur om er zorg voor te dragen, dat de functionnering van het parlementaire stelsel gewaarborgd blijft. Als trouwe hoeder van de constitutie heeft hij tegen machtsmisbruik van een of meerdere der politieke partijen te waken[1].

Bovendien kan een erfelijke monarchie voor een democratie in andere betekenis dan die van volksheerschappij ook nog andere positieve waarde hebben. Daarop zal ik later nog ingaan[2].

In hoofdtrekken is hiermede de constructie en de functionnering van de Nederlandse parlementaire democratie geschetst.

Met een enkel woord dient er echter nog op gewezen te worden, welk een groot verschil bestaat tussen de idee van de immediate volksheerschappij en de hierboven uiteengezette practische werking van de moderne parlementaire - en andere wijzen van indirecte - democratie.

De directe democratie beoogt een regering door het volk zelf. Het volk zelf zal de beslissingen nemen; ieder burger is medeheerser in de staat.

Van dit theoretische ideaal wijkt de hedendaagse democratische werkelijkheid wel zeer ver af. Evenzeer als onder een niet-democratisch bewind staat de bewoner van een democratische staat onder

1 Oud, t.a.p., dl I, blz. 203; zie ook blz. 626 e.v.; cf. Jhr Mr M. van der Goes van Naters, Het socialisme van nu; Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, Amsterdam, 1945; blz. 22

2 Zie blz. 45

de bevelen van een overheid. Aan de totstandkoming van deze bevelen heeft hij evenmin direct medegewerkt als de burger onder andere regeringsstelsels. Aan deze bevelen moet hij ook tegen zijn zin gehoorzamen.

Dat hij in een democratische staat tegen de formele onrechtmatigheid van handelingen van overheidsorganen in beroep zal kunnen komen bij een onafhankelijke rechter, betreft een geheel ander aspect van de democratie, waarop ik later nog terugkom[1], doch dat met het hier aan de orde zijnde democratie-begrip niets uitstaande heeft.

De tegenwerping, dat een kiezer in een democratische staat toch een indirecte invloed heeft op het regeringsbeleid door zijn keuze van de volksvertegenwoordiging, is inderdaad juist. Doch op dit recht, dat slechts eens in de zoveel jaren wordt uitgeoefend, wordt, juist omdat hierin de tegenstelling gelegen is tot niet-democratische regeringsstelsels, veelal zozeer de nadruk gelegd, dat het onderworpen zijn aan de overheidsbevelen geheel op de achtergrond raakt.

Toch is dit laatste, wanneer men democratie niet beziet in vergelijking met andere stelsels, stellig van buitengewoon belang.

Mij is dit aspect van de practische-indirecte democratie vooral duidelijk geworden door de beschouwingen van Schumpeter[2]. In zijn definitie van democratie: ‘that institutional arrangement for arriving at political decisions in which individuals acquire the power to decide bij means of a competitive struggle for the people's vote’, komt het heerserselement duidelijk tot uitdrukking.

Voor ons is echter vooral van belang, dat ook deze overheidsmacht niet als in strijd met de democratische principes wordt beschouwd.

De vraag overigens of dit indirecte van de volksheerschappij als een noodzakelijk kwaad dient te worden beschouwd, zoals dit vroeger veelal geschiedde, of dat de selectie, die er het gevolg van is, juist een van de essentialia voor de levensvatbaarheid van een democratie is, zoals Bonger in zijn boek ‘Problemen der Democratie’ betoogt[3], - een mening trouwens, die ook door Schumpeter wordt

1 Zie blz. 45
2 Schumpeter, t.a.p., blz. 250 t/m 284
3 Prof. Mr W.A. Bonger, Problemen der democratie, een sociologische en psychologische studie; P. Noordhoff N.V., Groningen en Batavia, 1934; blz. 96 e.v

gedeeld - doet hier niet ter zake. Hier is, zoals gezegd, slechts van belang, dat een indirecte heerschappij van het volk als niet strijdig met de democratische idee wordt gevoeld.

Dit lijkt ons nu wel haast vanzelfsprekend, doch dit is het blijkens de historie niet. Niet gering is het aantal denkers en schrijvers geweest, dat onder democratie uitsluitend verstond: directe volksheerschappij, regering door het volk in zijn geheel rechtstreeks. Op blz. 132 zullen hiervan voorbeelden ter sprake komen. Daar zulk een regeringsstelsel als practisch onmogelijk moet worden beschouwd[1], verklaarden zij zich dáárom tot tegenstanders van de democratie. Doch het is duidelijk, dat het anti-democraat zijn op deze gronden slechts berust op een andere opvatting omtrent de betekenis van het *woord* democratie dan die, welke tegenwoordig algemeen gehuldigd wordt.

In het bovenstaande werd uitsluitend aandacht geschonken aan de hier te lande bestaande staatsinstellingen met betrekking tot de centrale regering.

Naast de centrale regering staan echter de lagere organen, in de huidige tijd voornamelijk naar territoir verdeeld (provincie, gemeente), soms ook als functionele corporatie in het leven geroepen (waterschappen, de beroeps- en bedrijfsorganisatie, welke laatste echter nog op wettelijke regeling wacht). Ook hierbij heerst algemeen het democratisch principe, dat de personen, die in de bestuursorganen van deze lichamen zitting hebben, gekozen worden door de belanghebbenden. Ook hier openbaarheid van de overheidsverrichtingen en periodieke verkiezingen.

Is zo de verhouding tussen kiezer en afgevaardigde in de lagere organen in grote lijnen gelijk aan die tussen de kiezers en de centrale volksvertegenwoordiging, de verhouding volksvertegenwoordiging-centrale regering, zoals die in het parlementaire stelsel tot uiting komt, is bij de lagere organen geheel anders.

1 A.D. Lindsay wijst er in zijn The modern democratic State (Oxford University Press, Londen, 1943; blz. 282) op, dat zelfs in het oude Athene niet de gehele regering door het volk zelf werd uitgeoefend, doch dat b.v. de wetten voorbereid werden door een bepaald college en dat het bestuur in handen was van ambtenaren. Het bijzondere van deze ambtenaren was slechts, dat zij bijna steeds door het gehele volk en voor korte tijd gekozen werden.

Voor een groot deel kan dit verklaard worden uit het feit, dat, althans bij de territoriale lagere organen - de functionele, die veelal nog in statu nascendi verkeren en wat de reeds lang bestaande waterschappen betreft, een geheel aparte positie innemen, zal ik verder laten rusten - het centrale bestuur een grote invloed heeft door de benoeming van de commissaris der koningin en de burgemeester.

Deze wijze van benoeming is, speciaal wat de burgemeester betreft, wel als ondemocratisch bestreden, waarbij een verkiezing door de gemeenteraad als oplossing werd aangegeven[1].

Het zou te ver voeren op dit probleem, waarbij de gehele verhouding centrale regering-lagere organen in het geding komt, nader in te gaan.

Wel dient er nog op gewezen te worden, dat nu de centrale regering eenmaal de burgemeester benoemt, het veelal als democratisch wordt gevoeld, dat bij zulk een benoeming rekening wordt gehouden met de politieke samenstelling van de gemeenteraad, omdat zo de samenwerking tussen de meerderheid in deze raad en de burgemeester bevorderd wordt.

Over het verband tussen het bestaan zelf van min of meer autonome lagere organen en democratie wordt verschillend gedacht. Overwegend is wel de overtuiging, dat zulk een bestaan voor een goede functionnering van democratie nuttig is. De idee van beoordeling door de kiezers van het overheidsbeleid kan beter tot zijn recht komen, waar de kiezers over het beleid van hun eigen gemeente of provincie hun stem hebben uit te brengen, dan wanneer dit moet geschieden bij de verkiezing van de centrale organen, waarbij niet in de eerste plaats locale belangen de maatstaf vormen[2].

Bovendien geeft deze autonomie aan velen de gelegenheid ook als bestuurders werkzaam te zijn, wat op psychologische gronden algemeen als gunstig voor het doordringen van de democratische gedachte wordt beschouwd.

1 Zie hierover Kranenburg, Het Nederlandsche Staatsrecht, dl II, blz. 313 e.v.

2 Dat de Provinciale Staten de leden van de Eerste Kamer kiezen en dat daardoor bij de verkiezingen voor deze Staten veel meer de algemene landsproblemen dan typisch provinciale twistpunten de stemuitbrenging bepalen, is volkomen waar. Dit wordt echter wel algemeen betreurd en doet dus aan de kracht van de in de tekst weergegeven opvatting niets af.

Hoofdstuk II
Het gelijkheidsaspect in de democratie

Dat er in het begrip democratie dementen van een zekere gelijkheid liggen, zal wel niet betwijfeld worden.

In zijn bekende 'De la démocratie en Amérique'[1] neemt de Tocqueville de 'égalité' als grondslag voor zijn gehele werk. Bryce[2] noemt gelijkheid 'the prime factor' van de democratie. Carl Schmitt baseert de democratie uitsluitend op de politieke gelijkheid van alle Staatsburgers.[3]

Echter de vraag, hoever die gelijkheid zich uitstrekt, anders gezegd, in welke opzichten democratie gelijkheid verlangt, is een van de meest bestreden kwesties onder hen, die zich zowel in theorie als practijk met het democratie-probleem bezig houden.

Ongetwijfeld moet er, zoals gezegd, naar algemene overtuiging op zekere punten gelijkheid bestaan, wil er van democratie sprake zijn (of volgens anderen kunnen zijn). Democratie eist gelijkheid voor de wet, rechtsgelijkheid. - Onder deze rechtsgelijkheid vallen: algemeen actief en passief kiesrecht, gelijkheid voor de burgerlijke wet, algemene benoembaarheid tot de ambten. In het algemeen dus: geen privileges voor bepaalde personen, waarbij dan veelal nog met name genoemd worden algemene dienstplicht[4] en geen privileges op het gebied van de belastingen.

De gelijkheid op deze punten kan samengevat worden onder de term 'politieke gelijkheid'.[5]

1 A. de Tocqueville, De la démocratie en Amérique, 4e dr.; Librairie de Charles Gosselin, Parijs, 1836; passim
2 J. Bryce, Modern Democracies; Macmillan and Co, Londen, 1921; blz. 68
3 C. Schmitt, Verfassungslehre; Duncker und Humblot; München en Leipzig, 1928; blz. 226 e.v.
4 Dat ook omgekeerd algemene dienstplicht slechts in een democratie mogelijk is, zoals Dr J. Romein (t.a.p., blz. 24 en 25) op goede gronden betoogt, dient hiermede niet verward te worden.
5 Zo b.v. Bonger, t.a.p., blz. 16. Ook C. Schmitt, die democratie geheel als een politiek begrip opvat, noemt de in de tekst genoemde punten als gevolg van de democratische gelijkheidsgedachte (t.a.p., blz. 252 t/m. 256). J. Bryce verstaat onder politieke gelijkheid echter alleen algemeen actief en passief kiesrecht (t.a.p., blz. 68).

Tegenover deze politieke gelijkheid wordt tegenwoordig vaak gesteld de sociale en economische gelijkheid. Men spreekt dan van de reeds veroverde politieke democratie en eist daarnaast sociale en economische democratie.

De schrijvers, die deze termen gebruiken, blijken er zeer uiteenlopende betekenissen aan te hechten. Eén gemeenschappelijke factor komt bij allen echter steeds weer naar voren: zij achten de formele rechtsgelijkheid voor een werkelijke democratie onvoldoende. Bij het nader onderzoek van deze termen zal dit blijken.

Ik bepaal me eerst tot de term 'sociale democratie'. Hieronder wordt m.i. in hoofdzaak verstaan:
a. gelijkheid in het maatschappelijk leven in de zin van het verdwijnen van alle discriminatie op grond van afkomst of rijkdom,
b. democratie in een socialistische gemeenschap.

ad a.

De voorstanders van sociale democratie in deze zin wijzen er op, dat ondanks de formele gelijkheid van alle burgers in het maatschappelijk leven toch nog altijd onderscheidingen worden gemaakt en zelfs scherpe scheidslijnen worden getrokken op grond van geldbezit of afkomst. In het bijzonder geldt dit huns inziens bij het verkrijgen van ambten. Met het verlangen naar sociale democratie wordt dan geëist, dat aan het trekken van deze scheidslijnen een einde zal komen.

Zo verstaat 'Boisot' uitdrukkelijk onder 'sociale democratie': 'een toestand, waarbij de leden van het volk ook op sociaal gebied gelijke kansen hebben.'[1]

En Laski huldigt dezelfde opvatting en geeft nog duidelijker aan, wat met 'sociaal gebied' wordt bedoeld, wanneer hij schrijft:

'The shrinkage of opportunity was, perhaps, more dramatic in a society like Great-Britain, where the idea of social equality followed with precarious slowness on the acceptation of political equality than it was in the United States and France, which had both, by the middle of the nineteenth century, made the one aspect of equality coïncident with the other. Only in Britain there was one

1 'Boisot', De Wedergeboorte van het Koninkrijk, 2e oplaag, blz. 12.

system of education for the rich and another for the poor; only in Britain it was true to say that the professions, the chief posts in the civil service, the established Church, the commissioned ranks of the Army, Navy and Air Force in overwhelming degree were recruited from the middle and upper classes; only in Britain, again, was it true to say that it was exceptional, even after the war of 1914, for the son of a working man to become a cabinet minister.

The forms of political democracy had, in Britain, only very partially expressed themselves in terms of social democracy by 1940'[1].

Mijn indruk is, dat dit inderdaad de meest gebruikelijke betekenis van sociale democratie op het ogenblik is.

Veelal wordt 'democratisch' ook zonder de toevoeging van 'sociaal' in deze zin gebruikt.

Slechts enkele voorbeelden. Als een bewijs van het doordringen van de democratische gedachte beschouwt men het feit, dat in functies aan het Hof in de huidige tijd ook niet-adelijke personen worden benoemd. - Zeer gebruikelijk is ook het verlangen naar een democratisering van de buitenlandse dienst[2]. Dit houdt dan in, dat de naar het inzicht van de stellers van deze eis bestaande onmogelijkheid voor iemand, die niet tot een bepaalde 'stand' behoort, om in de buitenlandse, vooral diplomatieke dienst te worden toegelaten, dient te worden opgeheven.

Niet alleen echter bij het verkrijgen van ambten eist deze 'sociale democratie' een verdwijnen van maatschappelijke scheidslijnen. Ook op andere wijze moet het onderscheid op grond van geboorte of rijkdom verdwijnen, moet er gelijkheid komen.

Nogmaals enige voorbeelden. Troelstra spreekt van zijn democratische neiging om met arbeiders om te gaan[3]. Het heet democratisch, dat een staatshoofd een levenswijze voert als gewone staatsburgers.

Het nauwe verband met het op blz. 22 vermelde democratische postulaat, dat er in een democratie geen privileges mogen bestaan,

1 Prof. H.J. Laski, Reflexions on the Revolution of our Time, 2e dr.; George Allen and Unwin ltd, Londen, 1944; blz. 132

2 Zo eiste het urgentieprogram van de Partij van de Arbeid voor de verkiezingen van 1946 'democratisering van den diplomatieken dienst; democratisering van het militaire apparaat' (punt 12).

3 P.J. Troelstra, Gedenkschriften; Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam; dl I (1927); blz. 102

komt bij deze betekenis van democratie steeds duidelijk naar voren. Niet alleen wettelijke, ook officieuse voorrechten en scheidslijnen dienen in een democratie volgens de aanhangers van de sociale democratie te verdwijnen.

ad b.

Sociale democratie kan ook betekenen democratie in een socialistische gemeenschap.

Reeds op zuiver terminologische gronden is dit waarschijnlijk. Terminologisch immers is de samenhang tussen sociale democratie en sociaal-democratie reeds zo nauw, dat het welhaast niet anders mogelijk is, of voor vele sociaal-democraten bestaat er een - veelal wellicht meer aangevoeld dan scherp begrepen - verband tussen deze twee begrippen. Sociale democratie betekent democratie in een sociaal-democratische gemeenschap is een al zeer voor de hand liggende uitleg.

Het blijkt verder, dat de schrijver, die de term ‘sociale democratie’ tot een gebruikelijke politieke leuze heeft gemaakt, de socialist Max Adler, zeer uitdrukkelijk onder deze term verstond: democratie in een socialistische gemeenschap[1].

Deze uitleg geeft echter nog niet duidelijk aan, wat onder sociale democratie precies dient te worden verstaan. Socialisme is immers tegenwoordig een wel haast even groot modewoord geworden als democratie en heeft eveneens de meest uiteenlopende betekenissen[2].

Het is ook overbodig, daar niet alle betekenissen en aspecten van ‘socialisme’ met het begrip sociale democratie in verband worden gebracht. Slechts op die betekenissen, waarmede dit wel het geval is, dien ik hier de aandacht te vestigen.

1 M. Adler, Politische oder soziale Demokratie; E. Laub'sche Verlag buchhandlung, Berlijn, 1926; blz. 15. Het werk is in het Nederlands vertaald door F. van der Goes, Politieke of sociale Democratie; N.V. Ontwikkeling, Amsterdam, 1928. Reeds enige jaren eerder had Adler de term ‘sociale democratie’ gebruikt in zijn ‘Die Staatsauffassung des Marxismus’, Marx' Studiën, dl IV, 2e helft; Wiener Volksbuchhandlung, Wenen, 1922; blz. 116 e.v.

2 Zie b.v. het debat in de Eerste Kamer over de betekenis van ‘socialisme’ gevoerd op 15 en 16 Jan. 1947 (Handelingen, blz. 175 e.v.). Opgemerkt dient echter te worden, dat de woordvoerder van de Partij van de Arbeid, Reinalda, hierbij niet uitdrukkelijk de oude definitie van het socialisme als ‘het stelsel, waarbij de productiemiddelen in handen van de gemeenschap zijn’, verwierp.

In de eerste plaats wijs ik dan op de beschouwingen van Adler.

Adler beschouwt als een socialistische gemeenschap de samenleving, waarin alle klassenverschillen zullen zijn opgeheven. De gevolgen hiervan zullen tweeërlei zijn.

In de eerste plaats zal de democratie - in de zin van besluitvorming door alle betrokkenen - nu eerst recht betekenis krijgen. Immers Adler neemt met alle Marxisten aan, dat de rechtsgelijkheid alleen geen werkelijke gelijke invloed op de totstandkoming van de besluiten waarborgt, dat integendeel bepaalde groepen door hun economische of maatschappelijke positie de gang van zaken sterk zullen beïnvloeden of zelfs geheel beheersen. In een socialistische maatschappij zal aan zulk een bijzondere positie een einde zijn gemaakt en dus eveneens aan de ongelijke invloed op de besluitvorming.

In de tweede plaats zal echter het karakter van de besluitvorming anders worden dan in de tegenwoordige kapitalistische staat het geval is. In de socialistische gemeenschap zal er nl. volgens Adler op de hoofdpunten van het algemeen beleid geen verschil van inzicht meer bestaan. Juist omdat de klassenverschillen zullen zijn opgeheven, zal er voor allen slechts één belang zijn. Bij de besluitvorming zal dit tot uiting komen door een eenstemmigheid ten opzichte van de grote lijnen. Men ziet, dat volgens Adler het minderheidsprobleem, dat, zoals we hierboven zagen[1], een van de moeilijkste vraagstukken voor de democratie is, in de maatschappij van de sociale democratie zal zijn opgelost.

Dit is voor Adler het essentiële punt. Er zullen geen maatregelen meer genomen worden tegen de wil van een soms aanzienlijk deel van de bevolking in, de minderheid zal niet meer, zoals Adler het uitdrukt, ‘onderdrukt’ worden. De idee van de ‘volonté générale’ van Rousseau, die volgens Adler de juiste democratische gedachte bevat[2], komt hier opnieuw naar voren.

In de samenleving, waar de sociale democratie gevestigd is, zal er dus zijn een ‘Einheitlichkeit in der Lebenslage und eine Einsinnigkeit in der Interessiertheit am Ganzen’[3]. In deze woorden vat Adler de twee kenmerken van zijn sociale democratie samen.

1 Zie blz. 8 en 9
2 Adler, t.a.p., blz. 56 e.v.
3 Adler, t.a.p., blz. 56

In een dergelijke maatschappij zal dus tengevolge van deze ‘Einsinnigkeit in der Interessiertheit am Ganzen’ ‘het regeren over mensen vervangen zijn door het beheer van zaken’, zoals Engels het uitdrukt. Of om het op andere socialistisch-marxistische wijze te zeggen: ‘politiek’ zal er in zulk een maatschappij niet meer zijn. ‘Politiek’ immers is voor vele socialisten iets, dat slechts in een kapitalistische samenleving bestaan kan[1].

Dat de tegenstelling politieke-sociale democratie bij Adler zeer scherp is, zal na het bovenstaande niet meer verwonderen. Bij Adler is er geen sprake van een samengaan van een sociale en een politieke democratie, zoals bij de huidige schrijvers, die deze termen gebruiken, meestal het geval is. De kapitalistische maatschappij met zijn politieke democratie zal geheel moeten verdwijnen en vervangen worden door een socialistische, waarin in eensgezindheid, op waarachtig democratische wijze, de besluiten tot stand zullen komen.

Vinden Adlers opvattingen tegenwoordig nog navolging? Is het nog een gebruikelijke opvatting onder sociale democratie te verstaan: besluitvorming in een socialistische staat, waarbij het kenmerkende van de huidige democratische methode, de meerderheidsheerschappij en dientengevolge - althans naar marxistische

1 Heel duidelijk blijkt deze betekenis van ‘politiek’ in de twee volgende citaten, die ik ontleen aan het academisch proefschrift van M.v.d. Goes van Naters, Het Staatsbeeld der Sociaal-Democratie; Leiden, 1930; blz. 38 en 41: Marx schrijft in zijn ‘Misère de la Philosophie’: ‘een eigenlijke politieke macht zal er dan - d.i. als er een klassenloze maatschappij zal zijn - niet meer bestaan, omdat de politieke macht juist de officiële uitdrukking is van de tegenstellingen in de burgerlijke maatschappij’. En in het ‘Kommunistisch Manifest’ heet het op blz. 49: ‘Politieke macht is eigenlijk de macht eener klasse, georganiseerd tot het onderdrukken van een andere’.
De opvatting, dat in de term ‘politiek’ een machts- of strijd-element ligt, is trouwens in het geheel niet een uitsluitend Marxistische. Prof. E.H. Carr, (The twenty years' Crisis, an introduction into the study of international relations; Macmillan and Co, Londen, 1939; blz. 131) b.v. beschouwt macht als het wezenlijke kenmerk van politiek. In dezelfde geest C. Schmitt, het duidelijkst in zijn beschouwing Der Begriff des Politischen (in: Politische Wissenschaft, teil 5, Probleme der Demokratie; Dr Walther Rothschild, Berlin-Grünewald, 1928; blz. 1 e.v.), waar hij de ‘Freund-Feindkonstellation’ als het essentiële element van politiek aangeeft. - Men vergelijke ook het gebruik van ‘politiek’ in de uitdrukking ‘politieke commissie’ bij het vooronderzoek van wetsontwerpen in de Tweede Kamer, tegenover de technische commissie, de commissie van deskundigen, enz.
Dit ‘politiek’ begrip is dus een ander dan dat, wat wij op blz. 22 in de uitdrukking ‘politieke gelijkheid’ bedoelen. In dit laatste is er van een machtselement niet zozeer sprake.

redenering - minderheidsonderdrukking, vervangen zal zijn door een ‘Einsinnigkeit in der Interessiertheit am Ganzen’?

Onder enig voorbehoud moet het antwoord bevestigend luiden. Het is van de zijde der socialisten ook thans nog een veel verkondigde mening, dat er in een socialistische maatschappij minder ‘politiek’ zal zijn dan in de huidige maatschappij. Zo zegt van der Goes van Naters in zijn reeds aangehaalde dissertatie: ‘Na de socialisatie zal er een Staat blijven bestaan, echter van een andere structuur dan de tegenwoordige. Veel meer dan thans zal het administrerende en beherende sociale element op de voorgrond staan en veel minder het dwingend-politieke’[1]. De schrijver verklaart dan ook, dat de beschouwingen van Adler zijn volledige instemming hebben[2].

Het valt echter op, dat van der Goes de tegenstelling niet meer zo scherp stelt als Adler. Hij spreekt van ‘meer’ en ‘minder’. Ook in een socialistische maatschappij zullen volgens hem conflicten en belangentegenstellingen niet geheel zijn te vermijden. Dwingende normen zullen nodig blijven, er zal een ‘staat’ blijven bestaan. Dat is het uitgangspunt van het werk van van der Goes. In dit opzicht verschilt hij dus van mening met Adler. Adlers beschouwingen, zo zegt hij, verbloemen, dat ook in de socialistische maatschappij dwingende normen zullen bestaan[3].

Zoals vele moderne socialisten acht ook van der Goes de tegenstelling tussen de huidige kapitalistische en de toekomstige socialistische staats- en maatschappijvorm niet zo groot als Adler. Daarom is bij hem de tegenstelling tussen politieke en sociale democratie ook niet zo scherp.

Hetzelfde geldt met betrekking tot het andere kenmerk, dat Adler aan zijn sociale-democratiebegrip verbindt, de ‘Einheitlichkeit in der Lebenslage’, de ‘sociale gelijkheid van alle burgers in

1 van der Goes van Naters, Het Staatsbeeld der Sociaal-Democratie, blz. 2
2 van der Goes van Naters, Het Staatsbeeld der Sociaal-Democratie, blz. 90
3 van der Goes van Naters, Het Staatsbeeld der Sociaal-Democratie, blz. 91.
Zie hierover ook Schumpeter (t.a.p., blz. 301). Deze - overigens zelf geen socialist - is van mening, dat in een socialistische maatschappij het gehele tegenwoordige stelsel van verkiezingen, politieke partijen, parlement e.d. zou kunnen blijven bestaan en hij geeft voorbeelden van kwesties, die in zulk een maatschappij ‘politieke’ beslissingen zouden vereisen.

de gemeenschap', zoals hij het elders noemt[1]. Adler gebruikt deze uitdrukking om aan te geven, dat de zijns inziens in de tegenwoordige kapitalistische maatschappij bestaande ongelijkheid ten opzichte van de invloed van ieder der betrokkenen bij de besluitvorming, in zijn sociale democratie, in de socialistische maatschappij, zal zijn opgeheven.

Ook dit is tegenwoordig nog een gebruikelijke socialistische opvatting. Maar ook hier geldt, dat tegenwoordig vele socialisten de tegenstelling tussen de kapitalistische en de socialistische maatschappij niet meer zo scherp zien.

We kunnen dit laatste kenmerk van 'sociale' democratie vergelijken met het hiervoren genoemde, dat gelijke kansen in het maatschappelijk leven eiste. In de laatstgenoemde opvatting wordt de feitelijke toepassing geëist van de formeel al verkregen gelijkheid van alle burgers ten opzichte van het bekleden van ambten; hier nu eisen de socialisten een feitelijk gelijke invloed van allen op de besluitvorming, die huns inziens in de kapitalistische maatschappij slechts formeel bestaat.

De ideeën van Adler zijn niet de enige, waardoor er een verband in betekenis tussen de woorden 'democratie' en 'socialisme' wordt gelegd. Ook andere betekenissen en aspecten van 'socialisme' zijn hier oorzaak van.

Eén hiervan is, dat, zoals Banning zegt, tegenwoordig in het socialisme niet meer een uitsluitend economisch-politiek systeem wordt gezien[2]. Veelal wordt tegenwoordig immers meer de nadruk gelegd op het uiteindelijke doel, dat het socialisme voor ogen heeft, dan op de middelen, waarmede de socialisten dit doel trachten te verwezenlijken. Zo noemt van den Tempel als grondslag van de socialistische rechtseisen 'de eisch, dat ieder mensch moet strijden voor de ontwikkeling en ontplooiing van elk der menschen en van de menschheid in haar geheel, en de eisch van de gelijkheid, die beteekent, dat de mogelijkheid tot deelname aan deze ontwikkeling en ontplooiing in zoo gelijk mogelijke mate over de individuen moet worden verdeeld'[3]. Deze omschrijving nadert zeer sterk de nog

1 Adler, t.a.p., blz. 49
2 W. Banning, Jaurès als denker; acad. proefschr., Leiden, 1931; blz. 1
3 Mr B.v.d. Tempel, Democratische vrijheid en socialistisch recht; acad. proefschr., Amsterdam, 1933; blz. 55

hierna[1] te bespreken gedachte, dat democratie betekent eerbied voor de vrije menselijke persoonlijkheid.

Democratie en socialisme kunnen elkaar door deze terminologie in betekenis zeer nabij komen. ‘De verwezenlijking van de democratie op alle levensgebieden is het socialisme van Vorrink’, zegt Kruyt[2]. En van der Goes van Naters noemt de eerbied voor de menselijke persoonlijkheid tegelijk de kerngedachte van de democratie en een element van de normatief-humanistische zijde van het moderne socialisme[3].

Ook dit werkt er toe mede, dat voor sommigen sociale democratie en socialistische samenleving hetzelfde gaan betekenen.

Door sommigen wordt ook de mening verkondigd, dat de eis naar sociale democratie zou betekenen een verlangen naar een maatschappij, waarin ieder een gelijke hoeveelheid goederen zou ontvangen, anders gezegd, een gelijk inkomen zou hebben.

Zo oordeelt b.v. Bonger[4]. En eenzelfde mening geeft Kelsen, die onder sociale democratie verstaat ‘in irgendeinem Sinne’ een gelijke hoeveelheid goederen voor ieder.[5]

Zowel Bonger als Kelsen zijn echter van oordeel, dat zulk een gelijkheid geen democratisch begrip is. Zij menen, dat gelijkheid in behoeftenbevrediging niets met democratie uitstaande heeft.

Het is echter duidelijk, dat voor ons onderzoek zulke uitspraken slechts de waarde hebben, die aan iedere uitspraak van een gezaghebbend schrijver in het geheel van de algemene mening over de betekenis van democratie kan worden toegekend. Wanneer tegenover Bonger en Kelsen vele anderen staan, die gelijkheid in deze zin wèl een bestanddeel van democratie achten, dan geldt deze laatste opvatting voor een algemene, een gebruikelijke. Of die mening dan ons inziens ‘juist’ of ‘onjuist’ is, doet niet ter zake. Trouwens een bepaalde opvatting over de betekenis van het woord

1 Zie blz. 46/47
2 Dr J.P. Kruijt, Het Nederlandse volkskarakter en het socialisme, Religieussocialistische vragen IV, no. 4; van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij N.V., Arnhem, 1934; blz. 78
3 van der Goes van Naters, Het socialisme van nu, blz. 13/14 en 19
4 Bonger, t.a.p., blz. 15
5 Kelsen, t.a.p., blz. 93

democratie is op zich zelf genomen niet in ieder opzicht ‘juist’ of ‘onjuist’. Zij kan van een bepaald standpunt uit bezien, b.v. van uit het historische, onjuist zijn. Dit wil dan zeggen, dat vroeger de bedoelde betekenis niet aan het begrip democratie gehecht werd. Maar zal dit iemand beletten nu wel die betekenis er aan te verbinden? Dat mag dan historisch onjuist, misschien - doch geenszins zeker! - daardoor verwarring stichtend of misleidend zijn, doch zonder meer ‘onjuist’ is het niet.

Wij hebben hier dus na te gaan, of het inderdaad een gangbare opvatting is gelijkheid van inkomen als een democratisch postulaat te beschouwen.

Rechtstreeks, als democratisch ideaal, als principiële eis, is dit, geloof ik, zelden het geval, al zijn, zoals hierna nog zal blijken, vooral bij het gebruik van de term ‘economische democratie’ wel gedachten aan te wijzen, die in deze richting gaan[1]. - Doch ook al acht men gelijke of gelijker inkomensverdeling geen democratische eis op zich zelve, dan toch kan de opvatting, dat door grotere gelijkheid in deze zin de democratie beter zal functionneren, er toe leiden deze eis te stellen en dan ook tenslotte als democratisch te betitelen.

Dat democratie - in de zin van besluitvorming door alle betrokkenen - het beste functionneert bij niet te grote maatschappelijke verschillen, is een zeer verbreide opinie. Ook zij, die gelijkheid in de boven aangegeven zin niet als een democratische eis wensen te beschouwen, zoals Bonger, delen dikwijls dit inzicht. Zij onderscheiden echter scherp tussen werkelijke democratische voorwaarden en omstandigheden, die tot de betere functionnering van de democratie kunnen bijdragen.

Anderen echter maken dit onderscheid niet. Illustrerend hiervoor is het boek van Carr, ‘Conditions of Peace’. Nadat Carr eerst uiteengezet heeft, waarom de gewone politieke democratie - Carr spreekt van liberale democratie - in verval is geraakt, concludeert hij, dat een herinterpretatie van de democratische idealen vrijheid en gelijkheid in hoofdzakelijk economische termen noodzakelijk zal zijn. Hij zegt: ‘The removal of economic inequalities is now commonly recognised as a democratic ideal’[2]. Het gebruik van het woord ‘ideal’ wijst er wel op, hoe dicht de ideeën van Carr de

1 Zie blz. 37

2 Prof. E.H. Carr, Conditions of Peace; Macmillan and Co Ltd, Londen, 1944; blz. 21 t/m. 29.

opvatting naderen, dat meer gelijke inkomensverdeling een rechtstreekse principiële eis van democratie is, en hoe moeilijk het veelal uit te maken zal zijn, op welke van beide gronden gelijkheid in deze zin gevraagd wordt. De practische eisen zijn trouwens in beide gevallen dezelfde.

Dit leidt ons tot de conclusie, dat een meerdere gelijkheid in inkomen, een gelijkmatiger verdeling van het maatschappelijk product over alle staatsburgers, als een gangbare democratische eis dient te worden erkend.

Of deze eis dan ook met de term ‘sociale democratie’ wordt aangegeven, lijkt me niet geheel zeker. Onmogelijk is het stellig niet. Socialisme en sociale democratie hangen immers voor velen nauw samen en naar veler mening is de idee van gelijker inkomensverdeling een van de voornaamste kenmerken, zo niet het uiteindelijk doel van het socialisme[1].

Zou men menen, dat men na de bovenstaande uiteenzetting over de term sociale democratie met de uitleg van het zo dikwijls in een adem hiermee genoemde economische democratie niet veel moeite meer zou hebben, dan komt men wel zeer bedrogen uit.

Dit blijkt al dadelijk, indien we de voor sociale democratie gevonden betekenissen op economisch terrein trachten toe te passen.

Verstaan we onder sociale democratie democratie in een socialistische maatschappij, dan is een hiermede corresponderende betekenis van economische democratie uiteraard geheel onmogelijk: socialisme omvat velerlei terrein van het maatschappelijk leven, waaronder stellig het economische. Adler, die de term wel bespreekt[2], staat er dan ook met grote reserve tegenover en beschouwt hem allerminst als een met zijn sociale democratie op één lijn staand begrip.

Men zou zich nog wel kunnen voorstellen, dat de andere betekenis van sociale democratie, de idee van de gelijkheid van kansen, op economisch gebied overgebracht economische democratie

1 ‘De socialistische beweging heeft steeds gepoogd een maatschappelijke orde te scheppen, waarin de grootst mogelijke economische gelijkheid tussen de individuen zou bestaan’ (Mr Jan F. de Jongh, Socialisme en Democratie, in: De nieuwe maatschappij en de democratie; N.V. van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, Arnhem, 1935; blz. 48).

2 Adler, t.a.p., blz. 132 e.v.

zou worden genoemd. Doch in feite is dit niet het geval: economische democratie in de zin van gelijke kansen op economisch terrein is geen normaal spraakgebruik. Het is veeleer zo, dat gelijkheid van kansen, ook op economisch gebied, onder het begrip sociale democratie valt.

Wat wordt dan onder economische democratie wel verstaan? M.i. in hoofdzaak drie eisen:

a. de zg. democratisering van de autarchische bedrijfsleiding door invloed van de werknemers op deze leiding[1],

b. medezeggenschap van de organen van de politieke democratie - de volksvertegenwoordiging en de regering - op economisch gebied[2],

c. invloed van de vakverenigingen op de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden[3].

Bij alle drie genoemde betekenissen speelt dikwijls bovendien de gedachte, dat economische democratie betekent recht op arbeid of zelfs gelijkheid op economisch gebied in de zin van gelijkheid van inkomen, een grote rol.

ad a.

Economische democratie is democratisering van de bedrijfsleiding. In de meest ver strekkende vorm betekent dit leiding van het bedrijf door alle betrokkenen bij meerderheid van stemmen. Dan wordt dus van democratie gesproken, omdat geëist wordt, dat de besluitvorming in het bedrijf op ‘democratische’ wijze zal geschieden. Zoals bij de staatsleiding alle burgers - via hun vertegenwoordigers - invloed hebben, zo moeten hier alle bedrijfsgenoten medezeggenschap uitoefenen in het bedrijf. Men noemt deze economische democratie daarom ook wel bedrijfsdemocratie.

Dikwijls zal in dit geval het bedrijf gesocialiseerd zijn, d.w.z. gemeenschappelijk eigendom van de bedrijfsgenoten. Een van de bekendste toepassingen van deze vorm van economische democratie

1 b.v. Adler, t.a.p., blz. 142 en 143, en F. van Meurs, Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap; N.V. Boekhandel en Uitgevers-Maatschappij ‘Ontwikkeling’, Amsterdam, 1924; blz. 26

2 b.v. drs P. Kuin, De democratie in het economisch leven, in: De nieuwe Maatschappij en de Democratie, blz. 98 en 110, en Somerville, t.a.p., blz. 51

3 Zie Schumpeter, t.a.p., blz. 300 noot en Bonger, t.a.p., blz. 161

is het Sowjet-Russische gesocialiseerde boerenbedrijf, de ‘kolkhoz’[1].

In andere gevallen betekent economische democratie niet bedrijfsleiding door alle betrokkenen, doch wordt er alleen een minder ver gaande invloed van de bedrijfsgenoten op de leiding mede bedoeld[2].

Men zou zich kunnen afvragen, of ook de term sociale democratie niet in deze zin wordt gebruikt. Sociale democratie zou dan betekenen, dat in het sociale, het maatschappelijke leven, in het vrije verenigingsleven dus vooral, ook het democratisch beginsel in de zin van besluitvorming door de meerderheid der leden toepassing behoort te vinden. De verklaring, dat dit in feite niet het geval is, ligt al zeer voor de hand. In het verenigingsleven is immers het democratische besluitvormingsprincipe haast algemene regel, zoals Bonger zeer terecht opmerkt.[3] Vrijwel geen vereniging bestaat er, het moge een moderne vakvereniging met tienduizenden leden of een schooljongensvoetbalclub zijn, of, in theorie zeker, zullen de democratische instellingen als verkiezing van het bestuur bij meerderheid van stemmen, verantwoordelijkheid van het bestuur tegenover de leden, enz. in de statuten zijn vastgelegd of tenminste als normaal worden gevoeld.

Een eis naar sociale democratie met deze betekenis zou dus niets anders zijn dan het intrappen van een open deur.

ad b.

Democratisering van de bedrijfsleiding is niet de enige betekenis van economische democratie. Een leiding van een bedrijf door of althans onder contrôle van alle bedrijfsgenoten is een eis, die zeker hier te lande tegenwoordig meermalen als onwenselijk, als onpractisch wordt aangemerkt[4].

Door degenen, die een onttrekking van het bedrijfsleven aan de uitsluitende macht van de z.g. ‘kapitalisten’ nodig achten, worden meermalen andere middelen om tot dit doel te komen aanbevolen. Zij zoeken de oplossing b.v. in nationalisatie, waarbij weliswaar de uiteindelijke contrôle op het bedrijfsbeleid

1 Zie Somerville, t.a.p., blz. 50
2 b.v. het door Somerville vermelde recht van critiek (t.a.p., blz. 51)
3 Bonger, t.a.p., blz. 37 e.v.
4 b.v. Bonger, t.a.p., blz. 155 en Kuin, t.a.p., blz. 114

via de verantwoordelijke minister bij de volksvertegenwoordiging komt, doch de feitelijke leiding toch éénhoofdig, autoritair blijft.

Ook deze nationalisatie wordt wel economische democratie genoemd. Bedoeld wordt dan dus, dat de volksvertegenwoordiging, het orgaan der democratie, ook op economisch gebied invloed zal hebben[1].

Wanneer Laski spreekt van 'democratie ownership', waarmede hij wil zeggen, dat de eigendom in handen van de gemeenschap is, wordt 'democratisch', zonder de uitdrukkelijke toevoeging van 'economisch', op dezelfde wijze gebruikt[2].

ad c.

Echter ook nog op andere wijzen dan door medezeggenschap in de leiding of door socialisatie trachten de werknemers hun belangen tegenover de werkgevers te verdedigen. Via hun vakverenigingen treden zij met de werkgevers in onderhandeling over de regeling van de arbeidsvoorwaarden. Ook deze vakverenigingsinvloed wordt wel economische democratie genoemd.

In dezelfde zin wordt ook de term 'industriële democratie' gebruikt. Zo draagt het eerste deel van het grote werk van S. en B. Webb over het Engelse vakverenigingsleven de titel 'Industrial Democracy'[3]. Ook Schumpeter is van oordeel, dat economische of industriële democratie niet alleen de betekenis heeft van leiding van het bedrijf door alle betrokkenen, doch ook van vakverenigingsinvloed bij de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden[4].

Van een feitelijke leiding van het bedrijf door de bedrijfsgenoten, van een democratie in de zin van besluitvorming door alle betrokkenen, is, zoals Bonger terecht opmerkt[5], in deze

1 Op dezelfde wijze gebruikt ook Troelstra het woord democratie, als hij eist, dat de buitenlandse dienst 'gedemocratiseerd' moet worden (Troelstra, Gedenkschriften, dl IV, blz. 26). Hij bedoelt hiermede nl., dat de volksvertegenwoordiging meer invloed op het buitenlandse beleid moet krijgen. - Deze eis naar 'democratisering van de buitenlandse dienst' is dus een geheel andere dan die, welke wij op blz. 24 aantroffen.

2 H.J. Laski, Liberty in the modern State; Uitgave 'Penguin Books', Harmondsworth, Middlesex, 1937; blz. 19

3 S. en B. Webb, Industrial Democracy; Longmans, Green and Co, Londen, 1897

4 Schumpeter, t.a.p., blz. 300 noot. Ook hij acht economische of industriële democratie overigens een term, die voor velerlei uitleg vatbaar is.

5 Bonger, t.a.p., blz. 161

betekenis van economische democratie geen sprake. Het gaat hier slechts om mede-invloed van de vertegenwoordigers van de arbeiders bij de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden.

Waarom wordt hier dan toch de term ‘democratie’ gebruikt?

In de eerste plaats omdat de vakverenigingen zelve wel haast immer op democratische wijze zijn ingericht. Alle leden hebben stemrecht, het bestuur wordt door de leden gekozen en is tegenover hen verantwoordelijk. De Webbs zeggen het zeer duidelijk: ‘In the Anglo-Saxon world of to day we find that Trade Unions are democracies; that is to say, their internal constitutions are all based on the principle of “government of the people by the people for the people”[1].

Er is nog een andere reden aan te wijzen, waarom ook bij de vaststelling van arbeidsvoorwaarden wel van economische democratie wordt gesproken. Een reden trouwens, die ook bij het gebruik van deze term in de zin van bedrijfsleiding door alle betrokkenen en van nationalisatie van de productiemiddelen een rol speelt.

Bij al deze vormen van economische democratie is het doel immers veelal een verbetering van de toestand van de arbeiders.

Deze verbetering kan zijn de waarborg van een menswaardig bestaan aan de arbeider, de garantie van sociale zekerheid. Dikwijls wordt dit tegenwoordig uitgedrukt in de erkenning van een recht op arbeid[2]. Bestaanszekerheid en recht op arbeid zijn twee belangrijke toepassingen van de idee, die eerbied voor de menselijke persoonlijkheid als kernpunt van de democratische gedachte beschouwt[3].

In het bijzonder kan dan bij de vakverenigingsinvloed op het vaststellen van de arbeidsvoorwaarden van democratie worden gesproken, omdat juist bij de arbeidsvoorwaarden de belangen van de arbeiders het meest direct zijn betrokken. Goede arbeids-

1 S. en B. Webb, voorwoord, blz. V en VI. In dezelfde betekenis wordt democratie gebruikt, wanneer S. Webb alle georganiseerde gemeenschappelijke acties van de arbeiders - vakverenigingen, coöperatie, invloed op bedrijfsleiding, gemeentelijke autonomie - onder de term ‘sociale democratie’ samenvat (S. Webb Towards social democracy?; George Allen and Unwin ltd, Londen, 1916).

2 cf. de ideeën om in de grondwet naast de geestelijke vrijheidsrechten ook een aantal ‘sociale grondrechten’ op te nemen (b.v. Max van Poll, t.a.p., blz. 183/184 en 192 e.v.).

3 Zie blz. 46/47

condities zijn de meest directe voorwaarden voor een menswaardig bestaan van de arbeider[1].

Niet met het oog op het middel, waarmede getracht wordt een bepaald doel te bereiken - medezeggenschap in de bedrijfsleiding, invloed van de volksvertegenwoordiging of vakverenigingsinvloed - doch met het oog op dit doel zelve - waarborg van een menswaardig bestaan - wordt hier dan dus van democratie gesproken.

De waarborg van een menswaardig bestaan aan de arbeider is niet het enige doel van de eis naar economische democratie. Dikwijls ook wordt met deze eis het verdergaande verlangen naar meerdere gelijkheid in inkomen tussen de bevolkingsgroepen te kennen gegeven. Het meest duidelijk komt dit wel uit, wanneer - zoals bij de fabrieksleiding door alle bedrijfsgenoten veelal de bedoeling is - de arbeiders een deel van of zelfs de gehele winst van het bedrijf ontvangen[2]. Economische of industriële democratie kan kan zo ook betekenen: meerdere gelijkheid in inkomen. Ook hier is dus weer het doel, dat beoogd wordt, de oorzaak, dat van democratie wordt gesproken[3].

Bij deze betekenis komt in de term economische democratie, evenals dat bij sociale democratie het geval was, ook het gelijkheidselement weer duidelijk naar voren.

Lijnrecht tegenover deze opvattingen over economische democratie, die alle een reactie tegen de ‘laissez-faire’ gedachte zijn, staat de eveneens voorkomende mening, dat economische democratie juist zou betekenen zo groot mogelijke individuele vrijheid ook op economisch terrein[4].

Met uitzondering van deze afwijkende mening echter stemmen, zoals reeds gezegd, alle betekenissen van sociale en economische democratie - hoezeer ze overigens ook uiteenlopen - op dit ene punt overeen: steeds wordt er mede te kennen gegeven,

1 In deze zin b.v. Kuin, t.a.p., blz. 117
2 Zo b.v. een werkje van het Canadese Labour Management Production Committee, Industrial Democracy at work, 1946
3 cf. over de doelstellingen van de eis naar economische democratie ook Somerville, t.a.p., blz. 49
4 Zie blz. 48

dat de zogenaamde politieke democratie, het systeem van de louter formele rechtsgelijkheid, onvoldoende is voor een ware democratie. De democratische staat mag zich niet op het 'laissez-faire' standpunt stellen. Actief moet hij in het maatschappelijk leven ingrijpen; hij heeft een sociale taak. Daarin ligt de tegenstelling tot de zuiverpolitieke democratie, die zich niet op het sociale en economische terrein begeeft. Sociale en economische democratie kan zo, zeer in het algemeen genomen, betekenen overheidsbemoeiing op sociaal en economisch terrein. In deze zin gebruikt J. van den Tempel de term sociale democratie[1]. In deze algemene betekenis zal ik deze term ook in het tweede deel bezigen.

De opvatting, dat de democratische staat een sociale taak heeft, komt ook tot uiting in de uitdrukking 'positieve democratie'[2]. In dezelfde zin wordt dan ook gesproken van de 'positieve staat'[3]. Bedoeld wordt ook hiermede, dat de staat zich niet volgens negentiende eeuwse liberale opvatting beperken moet tot handhaven van rust en orde.

Hetzelfde onderscheid, dat in de termen positieve en negatieve staat tot uiting komt, bedoelt Laski, als hij tegenover de Westerse opvatting van democratie, door hem aangeduid als 'democratic government', stelt de 'democratic society' van Sowjet-Rusland[4]. Dit laatste is dan de maatschappij, waarin 'the citizens accept the maximum satisfaction of demand as its supreme purpose'. In deze definitie valt zelfs het gehele gelijkheidsbegrip weg. Doch uit het vervolg, waar Laski o.a. er op wijst, dat in Sowjet-Rusland opvoeding niet van rijkdom afhankelijk is en dat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen hoofd- en handwerkers, blijkt wel, dat ook hij hier weer het oog heeft op de sociale of positieve democratie.

Het doel, dat de sociale of positieve democratie met haar staatsbemoeiing beoogt, kan, zoals reeds op blz. 31 en 32 werd

1 J. van den Tempel, Nederland in Londen; H.D. Tjeenk Willink en Zoon N.V., Haarlem, 1946; blz. 63
2 b.v. J. Mac Murray, Constructive Democracy; Faber and Faber ltd, Londen, 1943; passim. De minder gebruikelijke term 'constructive' betekent hetzelfde als 'positief'.
3 b.v. Laski, Reflexions on the Revolution of our Time, blz. 133
4 in een artikel in de Manchester Guardian van 27/4/1946 onder de titel 'What is democracy?'. Het stuk is grotendeels overgenomen in de Nationale Rotterdamse Courant van 2/5/1946 onder de titel 'Het Verschil'.

besproken, tweeërlei zijn. Een bepaalde, niet uitsluitend politieke gelijkheid kan op zichzelf democratische eis worden geacht, welke gelijkheid slechts door staatsbemoeiing tot stand kan worden gebracht. Of deze bemoeiing is noodzakelijk, omdat een juiste uitoefening van de politieke democratie anders als onmogelijk wordt beschouwd.

De vraag kan rijzen of 'sociale en economische democratie' ook niet wordt gebruikt in de zin van publiekrechtelijke beroeps- en bedrijfsorganisatie. Ook hierbij immers worden de termen 'sociaal' en 'economisch' veelal tezamen ter sprake gebracht[1]. En ook de tegenstelling 'politiek' - 'sociaal-economisch' komt hier naar voren, wanneer provincie en gemeente ter onderscheiding van deze 'sociaal-economische' organisaties 'politieke' organen worden genoemd[2].

Temeer bestaat voor deze vraag aanleiding, omdat men dikwijls van oordeel is, dat deze organisaties op democratische wijze zullen moeten worden ingericht. Hiermede wordt dan bedoeld, dat alle beroeps- en bedrijfsgenoten, werknemers zowel als werkgevers, invloed in hun beroeps- of bedrijfsgroep zullen moeten hebben. De organisatie zal moeten worden opgetrokken op democratische grondslag, zegt in 't Veld[3]. En de Jongh spreekt van het 'democratisch levensbesef', dat de gedachte aan deze nieuwe organen ingang deed vinden[4].

Ook elders worden deze nieuwe organen dikwijls als toepassing van of althans als verband houdend met de democratische gedachte beschouwd. Zo zegt het SDAP-rapport 'Nieuwe Organen', dat het parlementarisme in zijn huidige vorm niet met de democratie vereenzelvigd moet worden en dat het deelnemen aan de regelende en besturende taak door de in deze lichamen betrok-

1 b.v. J. in 't Veld, Economische en sociale ordening; N.V. Arbeiderspers, Amsterdam, 1945; en J.F. de Jongh, De organen der sociaal-economische ordening; acad. proefschr., Amsterdam, 1945

2 Prof. W.M.J. Koenraadt, Corporatieve Maatschappij; Paul Brand's Uitgevers Bedrijf, Hilversum, 1934; blz. 12 en 13. Zie hiertegen Mr C.P.M. Romme, De Corporatiën in den Staat; N.V. van Munster's Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, 1935; blz. 6 e.v.

3 in 't Veld, t.a.p., blz. 42

4 de Jongh, t.a.p., blz. 15

ken volksgroepen de democratie zal versterken[1]. Ook de resolutie van het SDAP-congres van 1935 spreekt van ‘democratische ordening van het economische leven’[2].

In geen van deze geschriften wordt echter de woordverbinding sociale en economische democratie gebruikt. En ook een schrijver als Prof. Pompe, die deze publiekrechtelijke beroepsorganisatie wel uitdrukkelijk van de ‘politieke’ democratie onderscheidt, spreekt niet van ‘sociaal-economische’ democratie[3].

Het lijkt me dus niet verantwoord, nu reeds van een gebruikelijke betekenis van sociale en economische democratie in deze zin te spreken[4]. Dat dit in de toekomst, wanneer wellicht de publiekrechtelijke organisatie van het beroeps- en bedrijfsleven vaste vormen zal gaan krijgen, wel het geval zal zijn, lijkt niet onwaarschijnlijk. Systematisch zal deze ‘sociaal-economische’ democratie dan echter eerder behandeld moeten worden bij de democratie in de zin van besluitvorming door de betrokkenen - in aansluiting aan de democratie in provincie en gemeente - dan bij het gelijkheidsaspect van de democratie.

Naast deze politieke gelijkheid, die, zoals we zagen, door welhaast ieder, en de sociale en economische gelijkheid, die door sommigen als democratie-element wordt beschouwd, is het niet ongebruikelijk ook nog de ‘natuurlijke’ gelijkheid te noemen.

Het uitgangspunt van deze gelijkheid is het mens-zijn. Juist omdat de ene mens even zo goed een mens is als de andere, zijn ze in dit opzicht gelijk. Het is de gelijkheidsidee, die ook in

1 Nieuwe Organen, Rapport tot nadere uitwerking der artikelen 78 en 194 der grondwet uitgebracht door de Commissie ingesteld door de SDAP; N.V. Arbeiderspers, Amsterdam, 1931; blz. 9 en 17

2 Zie Dr M. van der Goes van Naters, Ordening door Nieuwe Organen; N.V. Arbeiderspers, Amsterdam, 1935; blz. 2

3 Mr W.P.J. Pompe, Het nieuwe tijdperk en het recht; Uitgeverij Vrij Nederland, Amsterdam, 1945; blz. 87

4 Vele socialisten zijn van oordeel, dat in een socialistische maatschappij voor deze publiekrechtelijke lichamen plaats zal zijn. Wanneer zij dan onder sociale democratie verstaan democratie in een socialistische gemeenschap, kunnen deze lichamen wel als toepassing van sociale democratie in deze zin worden gezien (cf. van der Goes van Naters, Het staatsbeeld der Sociaal-Democratie, blz. 90 en 91).

het Christendom naar voren komt, het ‘allen kinderen zijn van één Vader’.

Op grond van deze gelijkheid wordt dan dikwijls in naam van de democratie het verdwijnen van alle ras- en volkerendiscriminatie geëist. Een der belangrijkste consequenties hiervan is de erkenning van het zelfbeschikkingsrecht van alle volkeren.

In hoeverre deze natuurlijke gelijkheid ook op ander gebied consequenties heeft, is een zeer betwist punt. Het verschil in opvatting spruit hoofdzakelijk voort uit een uiteenlopende mening over de practische betekenis van deze ‘natuurlijke gelijkheid’.

Bryce is van oordeel, dat theoretisch deze natuurlijke gelijkheid op alle gebied - ook op het economische - gelijkheid verlangt en hij acht daarom deze gelijkheid een groot probleem voor de in de practijk blijkende ongelijkheid. Hij gaat dan ook niet verder dan de bewering, dat deze natuurlijke gelijkheidsidee er toe heeft bijgedragen de democratische theorieën en dan in het bijzonder de eis naar algemeen kiesrecht ingang te doen vinden[1].

Vele anderen zijn echter van oordeel, dat deze natuurlijke gelijkheid niet een volkomen gelijkheid op ieder gebied verlangt. Om deze reden noemen zij soms deze gelijkheid ook liever gelijkwaardigheid[2]. Deze gelijkwaardigheid eist in hun ogen slechts de erkenning, dat ieder mens als zodanig recht heeft op de ontplooiing van zijn eigen vrije persoonlijkheid. De eerbied voor de vrije menselijke persoonlijkheid, die tegenwoordig veelal als het kernpunt van de democratische gedachte wordt beschouwd, komt hier naar voren.

In de meeste gevallen wordt deze natuurlijke gelijkheidsgedachte, deze idee van eerbied voor de vrije menselijke persoonlijkheid, beschouwd in verband met het vrijheidsaspect van de democratie. Daarom zal ik eerst in het volgende hoofdstuk nader hierop ingaan en de ver strekkende gevolgen, waartoe deze opvatting kan leiden, uiteenzetten[3].

1 Bryce, t.a.p., blz. 70 e.v.
2 Zo b.v. Prof. Dr Ph. Kohnstamm, Democratie in de branding; H. Meulenhoff, Amsterdam, zonder jaartal; blz. 19 e.v.
3 Zie blz. 47 e.v.

Hoofdstuk III
Het vrijheidsaspect in de democratie

Vrijheid en gelijkheid zijn in het democratisch spraakgebruik wel haast onafscheidelijk verbonden. Reeds in de grote leuze van de Franse revolutie ‘Liberté, Egalité, Fraternité’, kwam dit tot uiting.

Inderdaad gaan zij dikwijls samen. Meermalen is het zelfs slechts de vraag, van welk standpunt uit een bepaald verschijnsel wordt bezien, die beslist, of zulk een verschijnsel als gelijkheids- of als vrijheidsfactor zal worden beschouwd. Bezien we het recht van vrijheid van meningsuiting uit het vrijheidsstandpunt, dan rangschikken we dit recht onder de zg. grond- of vrijheidsrechten; dan omschrijven we dit recht dus als: ‘ieder heeft het recht vrijelijk zijn mening te uiten’. Wanneer ieder echter dit recht bezit, dan zijn allen gelijk ten opzichte van dit recht.

In de Sowjet-Unie is er een ‘democratization of culture’, zegt Laski. Hiermede bedoelt hij, dat de cultuur in de Sowjet-Unie voor allen toegankelijk is, niet meer het bezit is van een of meer bepaalde maatschappelijke groepen. - Er is dus op dit punt meer gelijkheid. Doch even later spreekt hij van de ‘freedom of access to his cultural heritage’. Dan komt het vrijheidsaspect bij dezelfde kwestie naar voren[1].

Bij de behandeling van de natuurlijke gelijkheidsgedachte, die tot de idee van eerbied voor de vrije menselijke persoonlijkheid voert[2], konden we hetzelfde opmerken.

Het verschil is slechts, dat we bij het vrijheidsstandpunt alleen op één persoon letten, bij het gelijkheidsstandpunt op alle personen in hun onderlinge verhouding.

Is vrijheid dus, in tegenstelling tot gelijkheid, ten aanzien van de persoon, een absoluut, een niet-vergelijkend begrip, ten aanzien van de onderwerpen, ten opzichte waarvan de vrijheid kan bestaan, is zij evenzeer als gelijkheid relatief. Absolute vrijheid kan dan

1 Laski, Liberty in the modern State, blz. 42 en 45
2 Zie blz. 41

voor sommigen, zoals voor Kelsen in zijn reeds aangehaald ‘Vom Wesen und Wert der Demokratie’, het theoretische uitgangspunt van de democratie zijn, er is wel niemand, die ontkent, dat een dergelijke absolute vrijheid voor de practijk volkomen onmogelijk is.

De vrijheidseis in de democratie is dan ook weer een eis naar vrijheid, naar afwezigheid van belemmering, op bepaalde punten. Doch juist zoals we dit bij de gelijkheid aantroffen, bestaat ook hier weer groot verschil van opinie, welke deze punten zijn. Het meningsverschil loopt veelal parallel met dat op het gebied van de gelijkheid. Vrijwel immer zal dan het zojuist besproken verschijnsel, dat gelijkheid en vrijheid vaak eenzelfde feit betreffen, waarbij slechts de beschouwingswijze verschil maakt, de oorzaak van deze congruentie zijn. Bij de verdere bespreking zal dit nog blijken.

Welke soorten vrijheid behoren tot het wezen der democratie?

In het voorafgaande werden reeds enkele genoemd. We merkten op[1], dat democratie meerderheidsregering in zich sluit, doch dat daarnaast aan de minderheid verscheidene rechten gewaarborgd moesten zijn, opdat zij vrijelijk haar critiek kon laten horen en de kans krijgen op haar beurt meerderheid te worden. Alleen daarom al behoren vrijheid van drukpers, vrijheid van vereniging en vergadering, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van persoon - dat is het beginsel, dat niemand van zijn vrijheid beroofd kan worden dan in bij de wet aangegeven gevallen en op de wijze bij de wet bepaald - tot de essentialia van een democratie.

Op deze wijze, van het politiek-democratische standpunt uit bezien, zijn deze rechten dus slechts voorwaarden om de democratie in de zin van regering door allen te kunnen doen functionneren. Historisch bezien is deze voorstelling van zaken echter, zeker met betrekking tot de vrijheid van de persoon, onjuist. Historisch is de strijd voor de vrijheid van de persoon geenszins gevoerd om politieke redenen, doch werden omgekeerd politieke rechten geëist, omdat deze de enige waarborg waren om het doel - de vrijheid van de persoon - te bereiken.

De Engelse geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw is in dit opzicht bijzonder illustratief. De Whigs voerden hun strijd

1 Zie blz. 9

voor ‘civil and religious’ liberty. Doch het middel om deze vrijheden te bereiken, was voor hen de strijd om de politieke vrijheid, de eis, dat in de verhouding koning-parlement het overwicht aan de laatste zou komen[1].

Op dubbele wijze zijn zo dus politieke vrijheid - recht om invloed op de staatszaken uit te oefenen door middel van het kiesrecht - en de vrijheid van de persoon, de ‘burgerlijke’ vrijheid, verbonden: historisch is de politieke vrijheid middel om de ‘burgerlijke’ te waarborgen, tegenwoordig is de ‘burgerlijke’ ook voorwaarde om de politieke tot haar recht te doen komen.

Strijd voor ‘religious and civil’ liberty, was de leuze van de Engelse Whigs der zeventiende eeuw. Naast de vrijheid van de persoon stond dus de eis naar vrijheid van godsdienst en godsdienstuiting, de eis naar gewetensvrijheid. De tegenwoordig wel haast unaniem als democratisch erkende eis naar vrijheid van geweten treffen we hier dus reeds aan.

Over de hier genoemde soorten vrijheid, de vrijheid van geweten, de vrijheid van de persoon, de vrijheid van meningsuiting, van drukpers en van vereniging en vergadering, alsmede de vrijheid om aan verkiezingen deel te nemen, is verdere uitwijding overbodig. Dat zij in een democratie niet mogen ontbreken, is tegenwoordig, zoals gezegd, communis opinio.

Wel dient er nog op gewezen te worden, dat de waarborg van deze geestelijke vrijheidsrechten, die vooral ten doel hebben het individu tegen de willekeur van de overheid te beschermen, veelal wordt gezien als uitvloeisel van het beginsel van de rechtsstaat. De hoofdgedachte van dit beginsel is, dat het individu niet rechteloos tegenover de overheid mag staan. Het recht, niet de willekeur van de machthebbers moet over hem heersen.

In dit beginsel zien velen tegenwoordig de kern van de democratie.

De rechtsstaatsgedachte beperkt zich niet tot de waarborg van de vrijheidsrechten. Er behoort ook toe, dat niemand over een ander macht kan uitoefenen, zonder dat nauwkeurig vaststaat, op welke wijze en in hoeverre dit zal mogen geschieden. Tevens is het een

1 In het bovenstaande werd de beschouwing van Bryce, t.a.p., blz. 57 e.v. grotendeels gevolgd.

uitvloeisel van deze idee, van democratie in deze zin, dat ieder machtsdrager aan een van hem onafhankelijk orgaan verantwoording schuldig is. Dit orgaan kan zijn de rechter, bij wie de burger tegen de formele onrechtmatigheid van overheidsdaden in verzet kan komen. Het kan ook zijn de volksvertegenwoordiging, die de rechten van de burgers bij de regering behoort te verdedigen.

Democratie in deze zin kan samengaan met de in hoofdstuk I besproken democratie in de betekenis van volksheerschappij. Aanhangers van democratie in laatstgenoemde zin kunnen ook verdedigers zijn van democratie in de betekenis van rechtsstaat. - Doch ook zij, die democratie als volksheerschappij niet in haar theoretisch uitgangspunt aanvaarden, kunnen aanhangers van democratie als rechtsstaat zijn.

Bij deze laatsten krijgen verschillende staatsorganen dan een andere theoretische betekenis dan in de democratie van de volksheerschappij.

De regering behoeft haar gezag niet meer te ontlenen aan de wil der kiezers. Krachtens eigen gezag kan zij, juist tegenover de uiteenlopende belangen van de burgers, het boven de partijen staande recht handhaven.

De erfelijke monarch, die gezworen heeft de grondwet en de wetten te zullen handhaven en de vrijheid van zijn onderdanen te beschermen, kan zo in een democratie nog een andere positieve betekenis krijgen dan die van onpartijdig regulator van het parlementaire stelsel[1].

Ook een Eerste Kamer kan op deze wijze in een democratie positieve waarde hebben. Men kan immers van oordeel zijn, dat zulk een lichaam een waarborg is tegen een al te grote macht van de Tweede Kamer, die een bedreiging voor de handhaving van het recht zou kunnen vormen.

In het licht van het bovenstaande dienen we ook de vraag te beschouwen, of democratie en volkssouvereiniteit identieke begrippen zijn.

Door voor- en tegenstanders van democratie is dit beweerd. Van beiden wil ik slechts één voorbeeld noemen.

1 Zie blz. 18

Masaryk verstond onder democratie: ‘le régime, que la grande Révolution française a inauguré et non ceux que des tentatives antérieures ont pu instituer. En prenant pour devise “Liberté, Egalité, Fraternité”, la révolution française a opposé la souverainité du peuple à l'absolutisme en au monarchisme’[1].

En Prof. B.C. de Savornin Lohman betoogt in zijn rede ‘Het eigen recht der Overheid’[2], dat de democratie slechts één rechtsbron kent: de wil van de volksmeerderheid.

Doch deze opvatting is stellig niet algemeen. Door zeer velen wordt b.v. ontkend, dat in onze staatsregeling het principe der volkssouvereiniteit gehuldigd wordt, doch het is tegelijk een vrijwel algemene opvatting, dat wij onder een democratisch staatsbestel leven. Democratie kan dus volkssouvereiniteit betekenen, noodzakelijk is dit echter niet.

De verklaring hiervan is, dat zowel democratie als volkssouvereiniteit in verschillende betekenissen worden gebruikt. Bedoelen wij met democratie aan te geven, dat feitelijk de hoogste macht in de staat bij het volk (of zijn vertegenwoordigers) is gelegen, de betekenis, die in hoofdstuk I ter sprake kwam, dan is de betekenis gelijk aan een bepaalde betekenis van volkssouvereiniteit. - Democratie betekent echter niet uitsluitend volksheerschappij. Het heeft ook, zoals hierboven werd uiteengezet, de betekenis van rechtsstaat, van rechtssouvereiniteit. En daar tegenover wordt volkssouvereiniteit juist veelal gebruikt in de zin van meerderheidsregering zonder meer. De meerderheid kan naar eigen goeddunken handelen, zij is aan geen hogere normen gebonden. Zij kan dus ook besluiten nemen, die tegen het rechtsstaatsprincipe indruisen.

In deze zin zijn democratie en volkssouvereiniteit dus geen identieke begrippen, doch staat integendeel democratie of rechtssouvereiniteit tegenover het beginsel van de volkssouvereiniteit.

Dikwijls baseert men de idee dat democratie betekent rechtsstaat op de gedachte, dat democratie als grondslag heeft de eerbied

1 Th. Masaryk, Les problèmes de la Démocratie; Librairie des Sciences Politiques et Sociales, Marcel Rivière, Parijs, 1924; voorwoord (van Albert Thomas), blz. 12

2 Jhr Dr B.C. de Savornin Lohman, Het eigen recht der overheid; N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1931; passim.

voor de vrije menselijke persoonlijkheid. Deze gedachte treffen we in de tegenwoordige tijd zeer veelvuldig aan.

Het is een opvatting, die tot zeer ver gaande consequenties op allerlei gebied kan leiden.

Allereerst ziet men de bovengeschetste waarborg van de vrijheidsrechten en de verwezenlijking of handhaving van de rechtsstaat als uitvloeisel hiervan[1].

Deze betekenis van democratie kan verder ook tot de mening leiden, dat eerbied voor de menselijke persoonlijkheid, dat democratie dus, een onthouding van geweld, zeker ten opzichte van onschuldigen, eist[2].

Maar ook in andere richting kan deze opvatting haar invloed doen gelden. De eerbied voor iedere mens eist niet alleen een onthouding van het ingrijpen op zijn persoonlijke vrijheid, doch kan evenzeer juist een ingrijpen verlangen om deze persoonlijkheid in stand te houden of de uitoefening van de rechten, die men aan iedere mens toekent, mogelijk te maken. Vrijwel alle 'sociale'-democratie-gedachten kunnen zo tot op deze basis teruggebracht worden. Immers eerbied voor de menselijke persoonlijkheid eist een zodanige zorg voor het materiële welzijn, dat de ontplooiing van de persoonlijkheid mogelijk wordt. En daar vooral onder de aanhangers van de 'sociale'-democratie-idee de mening wijd verbreid is, dat voor een volledige ontplooiing een basis van een relatief grote materiële welstand noodzakelijk is, kunnen ook op deze wijze vergaande verlangens naar materiële verbetering in naam van de geestelijke vrijheid, de eerbied voor de menselijke persoonlijkheid, worden gesteld.

Zo schrijft het SDAP rapport over 'Het Staatkundig bestel der Sociaal-Democratie'[3]: 'Wij daarentegen achten geestelijke vrijheid voor de grote meerderheid der mensen slechts bereikbaar op de basis van economische gebondenheid. Hoevelen worden juist door de inrichting van onze tegenwoordige maatschappij tot geestelijke onvrijheid gedoemd. Wij streven de economische gebondenheid, maatschappelijke ordening, het gemeenschappelijk bezit der pro-

1 Kohnstamm, t.a.p., blz. 118

2 de Vereniging Nederland-Indonesië noemt het b.v. in een manifest van einde December 1945 'ondemocratisch' als represaille-maatregel een inlands dorp plat te branden.

3 Het Staatkundig bestel der Sociaal-Democratie, 1935, blz. 91

ductiemiddelen, het socialisme na met als einddoel: de geestelijke vrijheid voor een ieder.' - En dezelfde gedachtengang vinden we bij Prof. Romme en Prof. van den Brink, waar zij schrijven: '...om tot de werkelijkheid eener wijde verbreiding van den eigendom te geraken - en daarmede bij te dragen, op den grondslag van sociale gerechtigheid, tot de persoonlijke vrijheid van hen, die tot de thans bezitlooze massa behooren'[1].

Economische vrijheid is voorwaarde van geestelijke vrijheid, zo kunnen we deze gedachte kort formuleren.

Met de term economische vrijheid echter is de grootste voorzichtigheid geboden. Met deze term immers kunnen twee geheel verschillende, ja scherp tegenover elkaar staande opvattingen worden aangegeven. Terwijl over de vrijheid op geestelijk gebied en haar verband met democratie de meningen in grote lijnen parallel lopen, is de 'vrijheid' op economisch terrein een van de meest omstreden punten van het huidige democratie-probleem.

Er zijn aan de ene kant schrijvers, die de mening verkondigen, dat, zoals geestelijke vrijheid betekent geen belemmering van de vrije meningsuiting enz., geen staatsbemoeiing op geestelijk terrein, economische vrijheid wil zeggen onthouding van de overheid op economisch terrein. Democratie, zo zeggen zij, eist dus ondernemersvrijheid, ja zelfs 'laissez-faire'.

Deze opvatting vinden we vooral bij Amerikaanse schrijvers. 'Economic Democracy', is de titel van een verzameling lezingen, door R.S. Brookings gehouden, waarbij de ondertitel 'The American answer to Socialism and Communism' al dadelijk doet vermoeden, dat hier op grond van het democratisch vrijheidsbeginsel het 'laissez-faire' stelsel verdedigd zal worden, een vermoeden, dat door de inhoud van het boek inderdaad bevestigd wordt[2].

Laski spreekt in dit verband van 'the emphatic conviction of American business men, that democracy meant "laissez-faire"[3].

1 Prof. Mr C.P.M. Romme en Prof. Dr J.R.M. van den Brink, Verbreiding van Privaat-eigendom; Urbi et Orbi, Amsterdam, 1945; blz. 3
2 Robert S. Brookings, Economic Democracy; The Macmillan Company, New York, 1929
3 Laski, Reflexions on the Revolution of our Time, blz. 135

Enigszins anders, doch voor de practijk tot eenzelfde resultaat leidend, is de gedachte, dat een ingrijpen op de menselijke vrijheid op economisch terrein weliswaar principiëel niet ondemocratisch is, doch dat het onvermijdelijk leiden zal tot een besnoeiing van de vrijheid ook op geestelijk terrein en dat het daarom afgekeurd dient te worden. 'Nationalisation of opinion has proceeded everywhere pari passu with the nationalisation of industry'[1]. De uitingen in deze zin zijn heden ten dage legio[2].

Historisch is dit verband tussen vrijheid op economisch terrein en democratie zeer goed te verklaren.

Niet alleen kunnen we wijzen op het feit, dat de vrijheid van de persoon veelal tevens een strijd was tegen willekeurig ingrijpen in iemands bezit, een strijd, die zijn einde vond in de erkenning van het principe van de onschendbaarheid van de eigendom, waarmede een der fundamenten voor de zg. kapitalistische maatschappijvorm gelegd was. Zozeer is de onschendbaarheid van de eigendom een zg. grondrecht geworden, dat zij als principe zelfs door socialistische schrijvers als democratisch wordt erkend[3].

Belangrijker echter is nog het volgende:

We zagen reeds, hoe in de zeventiende eeuw in Engeland de strijd om godsdienstige, persoonlijke en politieke vrijheid samen gingen.

Ook in de Staatsrechtelijke literatuur werd deze strijd uitgevochten. De grote verdediger van de Engelse staatsinstellingen, zoals ze na de overwinning van de Whigs geworden waren, was Locke. In de theorie van Locke komt de gedachte naar voren van de 'federal' state, de idee, dat er in de staat twee gescheiden levensgebieden zijn, dat van de staat en het terrein, waarop de staat zich niet mag begeven, doch dat gereserveerd dient te blijven voor de particuliere burgers. In het bijzonder valt dan de nadruk op het recht tot 'free associations', associations, die zowel op het geestelijk-culturele als op het economisch terrein gelegen kunnen zijn.

Het is vooral Lindsay in zijn reeds eerder aangehaald boek 'The modern Democratic State' geweest, die op deze zijde van de

1 Carr, The twenty Years' Crisis, blz. 172

2 Men zie b.v.W. Lippmann, Good Society; George Allen and Unwin ltd, Londen, 1937; passim. - F.A. Hayek, The Road to Serfdom; George Routledge and Sons ltd, Londen, 1944; vooral blz. 114 e.v.

3 b.v. Dr M.v.d. Goes van Naters, Socialistische Staatsvernieuwing; van Loghum Slaterus' Uitgevers-Maatschappij, Arnhem, 1937; blz. 111 en 112

democratie en haar historische achtergrond gewezen heeft. Op blz. 115 zegt hij: ‘English and American theory thinks of the state over against a federal conception of the state and society. It is even in England a federal conception of the state and society. French theory is more totalitarian and more strictly individualistic at the same time’. Voor Lindsay is dan ook het recht tot ‘free association’ het kernpunt voor een democratische samenleving.

Lijnrecht hiertegenover staat een geheel andere opvatting over economische vrijheid, dus over democratie van het vrijheidsstandpunt uit bezien.

Zeer verbreid immers is de opvatting, dat de vrijheid van het ‘laissez-faire’ slechts een schijnvrijheid is. Doordat, zo wordt betoogd, het economisch stelsel van het negentiende-eeuwse liberalisme een enorme macht heeft gebracht in handen van weinigen, is er geen sprake van, dat ieder zo vrij mogelijk zou zijn, als er geen overheidsbemoeiing op economisch terrein bestaat. Dan is immers het overgrote deel van de bevolking afhankelijk van deze kleine groep machthebbers. Zij, die deze mening huldigen, eisen juist een overheidsingrijpen om de ware vrijheid voor allen te bewerkstelligen. Economische vrijheid is gemeenschapsbezit der productiemiddelen en recht op arbeid, zegt Banning[1]. In deze zin gebruiken de aanhangers van de ‘sociale’ democratie dus ook de term, wanneer zij zeggen, dat economische vrijheid de voorwaarde voor geestelijke vrijheid is[2].

Het is hetzelfde probleem, dat we tevoren aantroffen bij de bespreking van de gelijkheidsgedachte van de democratie[3]. Ook daar werd de formele rechtsgelijkheid onvoldoende geacht en een meer daadwerkelijke, feitelijke gelijkheid - in onderling zeer verschillende vorm - voor een ware democratie als noodzakelijk beschouwd. Hier is hetzelfde probleem aan de orde, doch nu van het vrijheidsaspect uit bezien. Het hierboven betoogde, dat vrijheid of gelijkheid veelal slechts een vraag van uitgangspunt is[4], vindt hiermede nogmaals een bevestiging. Vrijheid van gebrek - één van de vier

1 W. Banning, t.a.p., blz. 98/99
2 Zie blz. 48. Zie ook Somerville, t.a.p., blz. 63-74
3 Zie blz. 23 en 31/32
4 Zie blz. 42 en 43

vrijheden van wijlen president Roosevelt - of gelijke minimumbestaansverzekering voor allen zijn, om nog slechts één voorbeeld te noemen, slechts twee uitdrukkingswijzen voor eenzelfde zaak.

Wat bij de behandeling van de gelijkheidsgedachte gezegd werd over het tweeledig doel, dat bij deze eis beoogd kan worden, geldt hier dus eveneens. Voor sommigen is de economische vrijheid in de zin van bestaanszekerheid voor allen democratische eis op zich zelve, voor anderen is het onontbeerlijke voorwaarde om de eigenlijke democratische vrijheid - de politieke en geestelijke vrijheid - te verwezenlijken.

Juist bij de bespreking van het vrijheidsaspect blijkt, hoe zeer de verschillende opvattingen over de betekenis van democratie elkaar doorkruisen of zelfs geheel uitsluiten. De hierboven besproken 'laissez-faire' vrijheidsidee tegenover de 'sociale' staatsopvatting is hiervan een zeer duidelijk voorbeeld.

Doch ook op een andere, eveneens zeer belangrijke tegenstelling dient nog de aandacht te worden gevestigd.

We zagen, dat vrijheid van geweten en vrijheid van meningsuiting als democratische rechten worden beschouwd. Doch voor vele democraten vinden zij hun grens in de principes, in de spelregels van de democratie zelve. Voor hem, die in woord of geschrift de vrije meningsuiting, de gewetensvrijheid of het gehele democratische regeringsbestel aanvalt, dient, naar veler mening, de vrijheid, die de democratie geeft, op te houden[1]. Immers 'it is of the essence of democracy that the central premisses of action must be held in common by all classes which count'[2].

Zo kan echter evenzeer de aanhanger van de sociale democratie iedere tegenstander, die zich met de zijns inziens absoluut noodzakelijke maatregelen niet kan verenigen, het zwijgen opleggen. Wanneer democratie een doel wordt, zoals dat voor ons het meest in het oog springend in de sociale democratie het geval kan zijn, kunnen vele middelen heilig worden om dit doel te bereiken. De eis naar sociale vrijheid, naar sociale gelijkheid, kan dan tot een beperking van de staatkundige en geestelijke vrijheid leiden. In deze

1 Zo G.v.d. Bergh, De democratische staat en de niet-democratische partijen; de Arbeiderspers, Amsterdam, 1936; blz. 23 e.v.

2 Laski, Reflexions on the Revolution of our Time, blz. 131

zin geldt dan het woord van Acton, dat de ‘passion for equality makes vain the hope of freedom’[1].

Doch ook de politieke democratie kent deze vaste regels, deze onwrikbare doelstellingen. Zeer ver in deze beschouwingswijze gaat wel R. Smend, die juist omdat de democratie zijns inziens altijd zulke vaste doelstellingen heeft, een, zoals Smend het uitdrukt, ‘sachlicher Gehalt’, een ‘Ethos und Pathos’ bezit, deze tegenover het als het ware ‘inhoudsloze’ parlementarisme stelt[2].

Smend wijst er op, dat de theorie van de moderne democratie ontstond in een tijd, toen tevens de leer van het natuurrecht met de idee van altijd en overal geldende rationele waarheden opkwam, ja zelfs een groot deel van haar theorie uit deze natuurrechtsleer putte.

Voor ons is hier echter niet zozeer de historische achtergrond als wel het feit zelve, dat iedere democratie aan de vrijheid min of meer duidelijke grenzen stelt, van belang.

Uit het bovenstaande zal gebleken zijn, dat democratie de meest uiteenlopende betekenissen kan hebben. Het gevaar, dat men zich bij het gebruik van het woord democratie in het geheel niet meer realiseert, op welke grond iets democratisch of ondemocratisch wordt genoemd, wordt bij een zo ruim en veelzijdig gebruik steeds groter. Het leidt tot een reeds dikwijls gesignaleerd verschijnsel, door C. Schmitt zo samengevat: ‘Demokratie wird mit Liberalismus, Sozialismus, Gerechtigkeit, Menschlichkeit, Frieden, und Völkerversöhnung verbunden und identifiziert.’ Onder democratie kan alles vallen, wat ‘schön, ideal und sympathisch ist’[3].

Is het nog verwonderlijk, dat democratie een zo algemeen aangehangen leuze is geworden?

1 Zie Laski, Liberty in the modern State, blz. 52
2 Prof. R. Smend, Verfassung und Verfassungsrecht; Duncker und Humblot, München en Leipzig, 1920; blz. 112 t/m 115
3 Schmitt, Verfassungslehre, blz. 225

Samengevatting

Een korte samenvatting van de vorige drie hoofdstukken moge dit eerste deel besluiten.

Democratie betekent in de eerste plaats algemeen kiesrecht met waarborgen, dat dit kiesrecht ook inderdaad vrij kan worden uitgeoefend. De vorm, waarin deze democratie in West-Europa is gegoten, is de parlementaire democratie, dat wil zeggen, een stelsel, waarbij de regering gevormd wordt uit een meerderheid van en verantwoording schuldig is aan de volksvertegenwoordiging.

Democratie houdt verder in gelijkheid voor de wet van alle staatsburgers.

Volgens sommigen daarnaast ook ‘sociale’ en ‘economische’ gelijkheid, waaronder - in onderling zeer uiteenlopende vormen - steeds verstaan wordt een overheidsingrijpen op sociaal en economisch terrein om ook op deze gebieden gelijkheid te brengen.

Het doel van de sociale en economische democratie kan in deze maatregelen zelve gelegen zijn - de gelijkheidsgedachte dus op het sociale en economische terrein overgebracht - of in de betere functionnering van de politieke democratie, die door deze maatregelen bereikt zal worden.

Democratie impliceert tenslotte zo groot mogelijke geestelijke vrijheid, niet uitsluitend, omdat slechts dan het algemeen kiesrecht betekenis heeft, doch ook om de vrijheid zelve.

Democratie betekent immers volgens velen eerbied voor de vrije persoonlijkheid. Bescherming tegen inbreuken op deze vrijheid van de zij de van de overheid - het rechtsstaatsprincipe - als ook van particuliere machthebbers is daarom eveneens een democratisch postulaat.

De aanhangers van de sociale en economische democratie achten ware democratische vrijheid slechts door staatsbemoeiing te verkrijgen; volgens anderen daarentegen behoort juist zo groot mogelijke vrijheid op economisch terrein tot het wezen der democratie.

Deel II
De opkomst van democratie als politieke leuze

Inleiding
De keuze van het te onderzoeken tijdperk

De oorsprong van de term democratie gaat verloren in een ons onbekend verleden. Wanneer en waar het woord democratie voor het eerst is gebruikt, is niet met zekerheid vast te stellen. De eerste keer, dat wij de term aantreffen, is bij Herodotus. Doch is het zeker, dat dit werkelijk de eerste maal is, dat het woord wordt gebruikt? Is het niet mogelijk, dat een andere, ons onbekende schrijver Herodotus hier tot voorbeeld is geweest?

Hoe dit ook zij, vast staat, dat reeds in de Griekse oudheid het woord democratie een bekend begrip was. En in navolging van de Griekse schrijvers, vooral van Aristoteles[1], bezigen in de loop der eeuwen talrijke schrijvers dit woord om er de regeringsvorm mede aan te geven, waarin alle burgers invloed hebben op het staatsbestuur.

In deze zin is ongetwijfeld ook hier te lande het woord democratie reeds lang bekend. Hoe lang is wederom niet met zekerheid te zeggen. Ook voor ons land geldt, dat bezwaarlijk na te gaan is. wanneer het woord democratie voor het eerst is gebruikt.

Doch voor ons onderzoek is dit geen bezwaar. Wij zoeken hier immers niet naar het als het ware ‘absolute’ begin van het woord democratie, doch trachten na te gaan, wanneer de in de wetenschappelijke terminologie reeds lang bekende term tot een leuze voor de practische politiek is geworden.

Wanneer hier te lande een partij is opgetreden, die zich ‘democratisch’ noemde, wanneer hier politici met trots verkondigden, dat zij democraten waren, dat is voor ons de vraag.

De eerste maal, dat dit is gebeurd, is wel na te gaan.

In de loop van de achttiende eeuw kwam hier een beweging

1 Zie over het gebruik van het woord democratie bij Aristoteles b.v. Mr H. Krabbe, Kritische Darstellung der Staatslehre; Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1930; blz. 22 e.v.

op, die in velerlei opzicht verzet aantekende tegen de destijds heersende toestanden, waarbij een betrekkelijk kleine groep regenten een oligarchisch-aristocratisch bewind in de Verenigde Provinciën voerde en in feite alle macht in zich verenigde. Zij, die zich tegen deze regentenheerschappij verzetten, werden algemeen aangeduid met de naam 'Democraten'. De 'Aristocraten' en de 'Democraten' waren de twee in die tijd tegenover elkaar staande groeperingen[1].

Aanvankelijk hadden vele Democraten hun hoop gevestigd op het huis van Oranje. Zij koesterden de hoop, dat de Stadhouder, van ouds een belangrijk tegenwicht in de Republiek tegen de macht van de Regenten, zich aan het hoofd van de nieuwe beweging zou stellen. Toen deze hoop ijdel bleek, wendde het grootste deel van de democratische partij zich van de Prins af. Zij zochten en vonden ook al spoedig contact met het anti-Oranje gezinde deel van de aristocratische regenten. Voor deze nieuwe combinatie kwam de naam Patriotten in zwang. De Democraten, die de Prins trouw bleven, werden sindsdien wel 'Oranje-democraten' genoemd[2].

In de tijd van de Bataafse Republiek raakte de naam Democraten langzamerhand op de achtergrond[3]. Naast de tegenstelling Democraten-Aristocraten kwamen andere namen op: eerst Patriotten-Prinsgezinden, later Unitarissen-Federalisten. En toen deze partijen onmachtig bleken het over een staatsregeling eens te worden, maakte de staatsgreep van 1798 aan het bestaan van elke politieke partij voor lange tijd een einde[4].

De ideeën van deze achttiende-eeuwse Democraten waren zeer uiteenlopend geweest. Theoretisch stonden zij van het begin af aan veelal onder de invloed van buitenlandse schrijvers, die de leer van de volkssouvereiniteit propageerden; practisch gingen in de eerste tijd hun wensen dikwijls niet verder dan herstel van mis-

1 Zie Dr H.T. Colenbrander, De Patriottentijd; Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1898; passim.
2 Zie b.v. Colenbrander, t.a.p., dl III, blz. 195
3 Illustratief is hiervoor het boek van Dr H.T. Colenbrander, De Bataafsche Republiek (Meulenhoff en Co., Amsterdam, 1908). In de eerste 15 bladzijden, waarin sprake is van de Hollandse emigranten, die vóór 1795 in Frankrijk tegen de Stadhouder ageerden, vinden we de naam 'democraten' nog meermalen gebruikt. In het vervolg van het boek zelden meer.
4 Zie J. van Vucht Tijssen, De politieke partij; acad. proefschr. Utrecht, 1941; blz. 65 e.v.

bruiken in de Republiek. Verzet tegen de overheersende positie, die Holland in de Republiek innam, speelde bij de eerste Democraten, waarvan een niet onaanzienlijk deel der leiders uit edelen uit de Oostelijke provinciën bestond[1], meermalen een grote rol.

Moderne democratische denkbeelden stonden deze eerste Democraten vrijwel nimmer voor. Dat hun aan het buitenland ontleende theoretische beschouwingen dikwijls zeer radicaal klonken, moet ons niet op een dwaalspoor brengen. Wanneer we lezen, dat iemand als Capellen de leer van de volkssouvereiniteit aanvaardde, dan moeten we daarbij wel in het oog houden, dat hij onder 'volk' wilde verstaan niet het gehele volk, maar 'het aanzienlijk, eerwaardig, ontzaglijk deel der Natie: de eigenaars, de participanten der Groote Maatschappij'[2].

Onder de invloed van de gebeurtenissen in Frankrijk werden de eisen van de democraten later veel radicaler. Moderne democratische gedachten vinden we in talrijke geschriften en redevoeringen van de Democraten uit de jaren 1795-1798. Niet alleen algemeen kiesrecht - in beginsel althans! - doch ook omschrijving en beperking van de staatsmachten, afkeer van despotie, waarborg van de vrijheid en gelijkheid voor de wet staan vele Democraten dan voor.[3].

Een onderzoek naar de vraag, in hoeverre de Democraten van die dagen deze beginselen ook als uitvloeisels van de democratie beschouwden, wat zij dus onder democratie verstonden, zou ongetwijfeld zeer interessant zijn.

Zulk een onderzoek moet ik hier echter achterwege laten. Mijn doel is immers de tijd te bepalen, waarin de huidige leuze 'democratie' is opgekomen. Deze tijd is niet de tweede helft van de achttiende eeuw, waarin democratie voor het eerst in onze politiek een rol speelde. Want op deze achttiende eeuw volgde een lange tijd, waarin in ons vaderland het politieke leven vrijwel geheel

1 Zo b.v. de Overijselse edelman van der Capellen tot den Pol. Zie over hem het acad. proefschr. van M. de Jong Hzn, Joan Derk van der Capellen, Staatkundig levensbeeld uit de wordingstijd van de moderne democratie in Nederland: Amsterdam, 1921.

2 de Jong, t.a.p., blz. 218

3 Zie b.v. als zeer sprekend voorbeeld de bij Mr H.W. Tydeman (Drie voorlezingen over de voormalige staatspartijen in de Nederlandsche Republiek; P.H. van den Heuvell, Leiden, 1849; blz. 13 en 14) weergegeven redevoering van de Democratische afgevaardigde Ockerse.

dood was. Eerst was tijdens de Bataafsche Republiek aan het bestaan van alle politieke partijen een einde gemaakt En na de Franse tijd was ons land teruggezakt in een toestand van politieke apathie. Het overgrote deel van ons volk liet toen alle regeringszaken met een gerust hart aan de Koning en zijn ministeriële dienaren over. Politieke partijen bestonden niet[1]. Het was in het geheel geen tijd voor politieke leuzen.

De achttiende-eeuwse leuze democratie is zo dus geheel verdwenen. Eerst op het einde van de negentiende eeuw zal zij opnieuw, en dan tot op heden voorgoed, opgang maken. De omstandigheden liggen dan echter geheel anders dan honderd jaar eerder. Geheel andere problemen vragen de aandacht. De verschillen tussen de Democraten uit de achttiende en die uit de negentiende eeuw zijn te groot om van één voortdurende beweging te kunnen spreken.

Dit is de reden, waarom ik meen in het kader van dit onderzoek met deze korte aanduiding over de eerste te mogen volstaan. Ik wil hier immers de oorsprong van de hedendaagse leuze democratie nagaan en rechtstreeks vinden we deze niet in de beweging van de achttiende eeuw.

De opkomst van de tegenwoordige leuze democratie dateert hier te lande, zoals gezegd, van omstreeks 1880. Omstreeks 1880 begonnen hier sommige politici het woord democratie, dat in de voorafgaande tijd, zoals trouwens in de gehele loop der geschiedenis, slechts als staatsrechtelijk begrip, als wetenschappelijke term bekend was, als practisch-politieke leuze te gebruiken. Toen begonnen zij zich op hun ‘democratisch’ beginsel te laten voorstaan, toen begonnen zij zich ‘democraten’ te noemen.

Omstreeks 1900 is hun strijd gestreden en gewonnen: dan heeft de term voorgoed in het Nederlandse politieke spraakgebruik in bonam partem burgerrecht verkregen.

Daarom is de tijd van 1880-1900 het eigenlijke tijdperk van ons onderzoek. Doch ook een globaal onderzoek van de hieraan voorafgaande periode, in het bijzonder die van 1870-1880, mocht om twee redenen niet ontbreken: eensdeels om aan te tonen, dat

1 van Vucht Tijssen, t.a.p., blz. 69

vóór 1880 democratie als politieke leuze hier te lande niet of nagenoeg niet voorkomt, anderdeels omdat in deze tijd toch reeds de eerste aanwijzingen te vinden zijn van de latere opkomst van democratie.

Wij dienen ons immers te realiseren, dat deze perioden zich slechts gradueel van elkaar onderscheiden en dat er geenszins een duidelijke scheiding van ‘geen groei van democratie als leuze vóór 1880’ en ‘wèl groei na 1880’ te trekken is.

Moge het voorafgaande dienen als inleiding op de volgende hoofdstukken en tevens als een corrigerende verzachting van de tegenstelling, die ik om der duidelijkheidswille in het vervolg tussen de tijd vóór en na 1880 meermalen mocht hebben gemaakt.

Hoofdstuk IV
De term democratie voor 1870

Vóór 1870 was de term democratie in ons land niet onbekend, doch slechts sporadisch zag men haar als politieke leuze gebezigd en bij de belangrijkste politieke vraagstukken dier dagen kwam de kwestie democratisch of ondemocratisch niet te pas.

Voordat op de oorzaak hiervan kan worden ingegaan, dien ik deze bewering met voorbeelden te staven. Een enigszins moeilijke taak: bewijzen, dat een bepaalde term niet of nagenoeg niet werd gebezigd. Ik heb gemeend, dit het beste te kunnen doen, door bij de politieke vraagstukken uit de jaren vóór 1870, waarbij in onze ogen de kwestie democratie een rol zou kunnen spelen, aan te tonen, dat toentertijd daarbij aan democratie niet werd gedacht.

Verder dan 1848 heb ik hierbij niet teruggegrepen. Het is op zichzelf al onwaarschijnlijk, dat in de tijd daarvóór democratie als leuze opgang zou hebben gemaakt. Van een politiek leven was in ons land immers in de eerste helft van de negentiende eeuw vrijwel geen sprake. - En wanneer we daarbij nog overwegen, dat - zoals zal blijken - democratie ook in 1848 nog geen leuze was, mogen we zeker aannemen, dat er in de daaraan voorafgaande tijd van een gebruik van het woord democratie als leuze geen sprake is geweest.

Als voorbeelden van politieke vraagstukken, waarbij in onze ogen democratie ter sprake zou kunnen komen, zal ik achtereenvolgens kort behandelen:
a. de wijzigingen in onze staatsinstellingen in 1848,
b. de conflicten tussen regering en volksvertegenwoordiging in de jaren 1866-1868.

Daarna zal ik nog nagaan of twee van de meest vooraanstaande politici uit de tijd vóór 1870, Thorbecke en Groen van Prinsterer, zich als aanhanger van democratie beschouwden of althans democratie als gebruikelijke politieke leuze bezigden.

Na dit onderzoek zal het mogelijk zijn de conclusie te trekken. of bovenstaande these, globaal gesproken, kan worden aanvaard.

De grondwetswijziging van 1848 wordt veelal beschouwd als de meest belangrijke verandering, die onze constitutie in zijn meer dan honderddertig-jarig bestaan heeft ondergaan. Ministeriële verantwoordelijkheid, directe verkiezingen voor de Tweede Kamer, verkiezing in plaats van benoeming van de Eerste Kamer, recht van amendement, openbaarheid ook van de zittingen van de Eerste Kamer, vrijheid van onderwijs, vrijheid van vereniging en vergadering, al deze democratische beginselen werden in de grondwet van 1848 neergelegd.

Werden deze veranderingen ook toentertijd reeds als democratisch beschouwd? Werd de strijd om de grondwetswijziging in 1848 onder de leuze van strijd voor de democratische beginselen gevoerd?

Voor het antwoord op deze vragen doen wij een greep in de talrijke politieke brochures en verhandelingen, die toentertijd het licht zagen.

Allereerst een voorstander van de nieuwe ideeën, de hoogleraar Opzoomer. Drie ‘Politische Bijdragen’[1] van zijn hand zagen het licht. De laatste behandelt vanuit principiëel standpunt de souvereiniteitsvraag, de twee eerste bevatten vooral Opzoomers mening over het toenmaals wel meest urgente practisch-politieke probleem, directe (Opzoomer spreekt van ‘vrije’) of getrapte verkiezingen. Doch ook in deze twee eerste bijdragen bespreekt Opzoomer tevens de souvereiniteitsvraag en andere in de belangstelling staande onderwerpen, als het recht van vergadering en petitie en ontbindbaarheid van de Kamers.

Op alle punten toont Opzoomer zich vooruitstrevend, pleit hij voor wijziging van bestaande instellingen en opvattingen.

Uitdrukkelijk stelt hij zich ook op het standpunt van de volkssouvereiniteit. Met negatieve en positieve argumenten verdedigt Opzoomer dit standpunt[2].

1 Mr C.W. Opzoomer, Politische Bijdragen; J.B. Gebhard en Comp., Leiden en Amsterdam, 1848; I: Volkswil en Vrije Verkiezingen; II: Het regt der geschiedenis in het vraagstuk der Vrije Verkiezingen; III: De Souvereiniteit des Volks (1849)

2 Politische Bijdrage I, blz. 7 t/m 9 en Bijdrage III, blz. 69 e.v.

Deze souvereiniteit van net volk bestaat volgens Opzoomer altijd, doch zij komt niet immer tot uiting; indien het volk nog geen wil heeft, is deze souvereiniteit latent. Doch in ons land zijn we dit stadium al voorbij: wij hebben immers een volksvertegenwoordiging, geen volksverzorging[1]. Hier regeert inderdaad de volkswil[2]. Deze volkswil uit zich in het recht van vergadering en petitie, in de instelling van de ontbindbaarheid van de Kamers, waardoor de beslissing in een geschil tussen Ministers en Volksvertegenwoordiging in de handen van het volk wordt gelegd, en in de ministeriële verantwoordelijkheid[3]. Ook de consequentie van deze verantwoordelijkheid en het ontbindingsrecht, het optreden van een parlementair ministerie, wordt door Opzoomer aanvaard[4].

Men ziet het, alle nu democratisch geheten instellingen in onze constitutie worden door Opzoomer met kracht verdedigd. Beschouwt hij echter deze hervormingen ook als democratische hervormingen? En beroemt hij er zich op een democraat te zijn?

Het zou ons niet moeten verwonderen, als we zien, dat Opzoomer de term democratie wel kent en gebruikt en op verschillende plaatsen volkssouvereiniteit en democratie blijkbaar als identieke begrippen bespreekt en verdedigt. In de eerste Politische Bijdrage komt de term democratie weliswaar niet voor, doch in de tweede bijdrage heet het: ‘Daarbij, er is slechts één eenig element en dat is geen ander dan juist het democratische, het volk zelf. Monarch en aristocratie, alles is op het geheel, het volk, den demos, gegrond’[5]. ‘Democratische beginselen’ in de zin van beginselen van de volkssouvereiniteit is ook een meermalen door Opzoomer gebruikte terminologie[6]. En in de derde bijdrage vinden we de begrippen volkssouvereiniteit en democratie geheel als synoniemen naast elkaar: ‘Zo blijft de volkssouvereiniteit, de democratie...’[7].

De eerste der hierboven gestelde vragen dient dus bevestigend

1 Politische Bijdrage I, blz. 17
2 Politische Bijdrage I, blz. 21
3 Politische Bijdrage I, blz. 21 en 22
4 Politische Bijdrage III, blz. 80
5 Politische Bijdrage II, blz. 62
6 b.v. Politische Bijdrage II, blz. 58
7 Politische Bijdrage III, blz. 75

beantwoord te worden: Opzoomer beschouwt principiëel de door hem aanbevolen hervormingen als uitvloeisels van het door hem aanvaarde democratische beginsel, van de leer van de volkssouvereiniteit.

Eén consequentie weigert hij echter uit dit beginsel voor de practische politiek van zijn dagen te trekken: de aanvaarding van het algemeen kiesrecht[1]. Wel betoont hij zich ook op dit punt vooruitstrevend door voor een beweeglijke census te pleiten en door het algemeen kiesrecht als uiteindelijk doel te stellen, terwijl hij het kiesrecht nu reeds wil geven aan allen, die 'politisch rijp' zijn, doch ook hij acht de tijd voor een algemeen kiesrecht in Nederland in die dagen nog niet gekomen[2].

Maar juist omdat hij het algemeen kiesrecht niet aanvaardt, schrikt Opzoomer er voor terug zich democraat te noemen.

Democraten immers zijn degenen, die in Engeland en Frankrijk het algemeen kiesrecht willen invoeren. Democraten, dat zijn de Engelse Chartisten, 'die voor eene week geheel Londen met zorg en angst vervulden'[3]. Democraten, dat zijn de revolutionaire oproerkraaiers in Frankrijk en Duitsland, die het algemeen kiesrecht eisen om daardoor hun ver gaande eisen op sociaal en economisch gebied te kunnen doorvoeren. 'La démocratie pacifique' was b.v. de titel van een Frans blad, dat een algehele hervorming van de staat in zelfstandige gemeenschappen, 'communes' voorstond en in 1848 tot de meest revolutionaire bladen van Frankrijk behoorde[4]. - Democratie, algemeen kiesrecht was het middel, dat de socialisten Marx en Engels in het 'Kommunistisch Manifest' aangaven om de arbeidersrevolutie te doen slagen. - Democratie was de leuze, die ook een man als Bakounin, die een absolute afschaffing van de staat wenste, aanhief[5].

1 Onder algemeen kiesrecht versta ik in dit onderzoek, in overeenstemming met de negentiende-eeuwse opvatting over deze term, kiesrecht voor alle mannelijke meerderjarige Nederlanders, de eis dus, die taalkundig juister uitgedrukt wordt met de term 'allemanskiesrecht' (zo b.v. Mr Jacq. de Witt Hamer in Vragen des Tijds, 1881 II, blz. 275 e.v.).

2 Politische Bijdrage I, blz. 19

3 cf. blz. 70

4 Zie Mr H.P.G. Quack, De Socialisten, 3e dr.; P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam, 1912; dl III, blz. 168

5 Quack, t.a.p., dl VI, blz. 8 e.v. - Zie ook blz. 93

Iemand als Opzoomer, die tegen de dadelijke invoering van algemeen kiesrecht gekant is en van de socialistische en anarchistische eisen, die de buitenlandse democraten dikwijls stellen, een volstrekt tegenstander is, zal zich dus niet licht voor de practische politieke strijd democraat noemen.

Op de tweede hierboven gestelde vraag luidt het antwoord dus ontkennend: principiëel mag Opzoomer dan al democraat zijn, alle gezag aan het volk ontlenen, voor de practijk beroemt hij er zich niet op democraat te zijn. 'Wij, constitutioneelen, liberalen. radicalen zelfs', zegt hij nog in 1863, als hij de vooruitstrevende partijen aan wil duiden[1]. Over een democratische partij denkt hij ook dan nog niet. En zelfs als hij 25 jaar later de oprichting van een nieuwe politieke partij bepleit, wil hij die de 'nationale of politieke' partij noemen[2]. Dan nog schrikt hij blijkbaar voor de term democratie als strijdleuze terug.

Opzoomer noemt ook de door hem voorgestane hervormingen en in het bijzonder dan het door hem in zijn eerste twee bijdragen behandelde punt van de directe verkiezingen meestal niet rechtstreeks democratisch. De angst, dat hij dan misverstaan zal worden, dat er gedacht zal worden, dat hij op het voetspoor van de buitenlandse democraten nu reeds algemeen kiesrecht wenst, weerhoudt hem hiervan. Slechts met een theoretische verhandeling over het souvereiniteitsvraagstuk als verduidelijking, brengt hij democratie met de directe verkiezingen in verband. Doch een term, die alleen met een uitvoerige theoretische uitleg gebezigd kan worden, op gevaar van anders misverstaan te worden, is als practische strijdleuze onbruikbaar. 'Het groote publiek toch gelooft in den regel op politiek terrein weinig voorlichting te behoeven en hecht weinig aan algemene staatkundige beschouwingen'[3]. Deze waarheid gold toen al evenzeer als in onze dagen.

Als politieke strijdleuze gebruikt Opzoomer de term 'democratie' dus niet; alleen in een principiëel theoretische uiteenzetting komen zijn democratische beginselen tot uiting. Toch is het niet alleen vergezeld van dergelijke uiteenzettingen, dat Opzoomer de term democratie

1 Mr C.W. Opzoomer, In welken geest is onze grondwet te verstaan?; Gebroeders Belinfante, 's-Gravenhage, 1883; blz. 70

2 Zie F. Domela Nieuwenhuis, Een vijf-en-twintig jarige veldtocht tegen het kapitalisme; L. de Boer, Amsterdam, 1904; dl I, blz. 27

3 G. de Clercq, De vlugschriften van den Dag, de Gids 1848 I, blz. 633

bezigt. Enige malen wordt het ook zonder meer als een voor ieder onmiddellijk begrijpelijk woord gebruikt. ‘Dat de Franse minister Casimir Perier niet te democratisch was, bewees hij in 1831’, lezen we in de Tweede Bijdrage[1]. Opzoomer doelt hier op de kieswet, die in dat jaar in Frankrijk werd ingevoerd en waarbij de census wel enigszins verlaagd, doch niet afgeschaft werd. Twee bladzijden later wordt gezegd, dat de meer aristocratische kiezers van het trappenstelsel gevoeliger voor onderscheidingen en gemakkelijker omkoopbaar zijn dan de meer democratische van het directe stelsel.

Weerleggen deze citaten de zo juist getrokken conclusie, dat democratie bij Opzoomer geen practische politieke strijdleuze is, omdat in de practijk onder democratie algemeen kiesrecht werd verstaan? Geenszins. Immers in de hier gegeven citaten is er geen sprake van het beginsel van de volkssouvereiniteit. Perier is niet democratisch, wil zeggen: hij is geen voorstander van te grote uitbreiding van het kiesrecht; en in het tweede citaat zegt Opzoomer, dat hoe meer kiezers er zijn, hoe meer het kiesrecht het algemeen kiesrecht benadert, hoe moeilijker het beïnvloeden van de kiezers zal zijn. Geheel in overeenstemming met het toenmalige spraakgebruik bezigt Opzoomer hier democratisch in de zin van of in verband met algemeen kiesrecht. Dat is de normale betekenis van democratisch, daarom kan hij het hier ook zonder nadere uitleg gebruiken.

Doch het is hier dan ook niet als politieke leuze, dat Opzoomer ‘democratie’ gebruikt. Het is uitsluitend een gemakkelijker uitdrukkingswijze voor algemeen kiesrecht. De vraag of algemeen kiesrecht wenselijk is, is in deze citaten niet rechtstreeks aan de orde. Het betreft hier alleen de constatering, dat Perier niet voor algemeen kiesrecht voelde en dat vele kiezers minder gemakkelijk omkoopbaar zijn dan weinige. Of Opzoomer voorstander van algemeen kiesrecht is, is uit deze citaten niet op te maken. Democratie wordt hier gebruikt als een begrip, waarvoor Opzoomer op deze plaats geen rechtstreekse sympathie of antipathie betuigt. Het is een technisch neutraal-wetenschappelijke, geen practisch-politieke term.

We dienen bij het gebruik, dat Opzoomer van de term democratie maakt, dus wel te onderscheiden:

1 Politische Bijdrage II, blz. 54

Als beginsel (Opzoomer spreekt van 'staatsvorm'[1]) aanvaardt hij de volkssouvereiniteit, de democratie. Voor de belangrijkste practische consequentie van dit beginsel, het algemeen kiesrecht, waaraan men bij het horen van democratie in het dagelijkse politieke leven in de eerste plaats denkt, acht hij de tijd nog niet rijp. In de zin van algemeen kiesrecht gebruikt hij democratie dan ook alleen als neutraal-wetenschappelijk begrip.

Aanvaarding van democratie als beginsel, practisch een terugdeinzen voor de consequenties van dit principiële uitgangspunt, is de houding, die ook enkele andere vooruitstrevenden innemen.

'Is het verstandiger te menen, dat men het democratisch beginsel kan afwijzen, op grond der uitspattingen en onbillijkheden. waartoe zijn toepassing soms aanleiding geeft? De democratie is het feit der uitstekendheid der nieuwere geschiedenis,' schrijft een criticus in 'de Gids' over de brochures van Opzoomer en Vreede. Doch onmiddellijk daarop betoogt hij, dat voor de practijk, als 'solution pratique', met de invoering van de directe verkiezingen niet het 'democratisch beginsel met vlag en wimpel zonder eenige voorzorg of voorbehoud wordt binnengehaald'[2]. Het is duidelijk, dat de schrijver verwacht, dat zijn lezers van het 'democratisch' zullen schrikken en daarom tracht aan te tonen, dat de practische consequenties van zijn 'democratisch beginsel' niet zo ingrijpend zullen zijn.

Het onderscheid tussen democratie in de zin van volkssouvereiniteit en democratie in de betekenis van algemeen kiesrecht zullen we bij ons verder onderzoek nog herhaaldelijk moeten maken. Vooral bij de antirevolutionairen, die zich tegen democratie als beginsel van volkssouvereiniteit fel keren, doch het algemeen kiesrecht in gegeven historische omstandigheden willen aanvaarden, zal het een belangrijke rol spelen.

1 Politische Bijdrage III. blz. 75. Omdat democratie een staatsvorm, geen regeringsvorm is, behoeft een koningschap niet in strijd te zijn met het democratisch beginsel, zegt Opzoomer daar. Doch op blz. 93 spreekt hij van 'democratische regeringsvorm'. Nog een bewijs, dat bij het normaal gebruik van 'democratisch' niet aan het beginsel, doch aan de practische toepassing, (het algemeen kiesrecht. de republiek) wordt gedacht.

2 G. de Clercq, Twee nieuwe bijdragen tot het vóór en tegen der Regtstreeksche verkiezingen, de Gids, 1848 I, blz. 772 en 773

Door de hierboven aangehaalde schrijvers wordt juist omgekeerd democratie als beginsel van volkssouvereiniteit wel aanvaard, democratie als algemeen kiesrecht echter verworpen.

Andere voorstanders van de voorgestelde hervormingen vermijden echter, om verwarring tussen beide betekenissen van democratie te voorkomen, het gebruik van dit woord geheel.

Jongstra en van der Veen verdedigen de directe verkiezingen tegen de door de hoogleraar Vreede hierop gerichte aanvallen[1].

Zij baseren hun betoog echter niet op het beginsel der democratie. Het is onder de leuze van het 'liberalisme tegen het obscurantisme', dat van der Veen de strijd wil voeren[2]. Liberale, niet democratische beginselen hangen deze schrijvers aan.

Ook zij zien immers, dat in het buitenland onder de leuze der democratie zowel het algemeen kiesrecht als algehele revolutionaire hervormingen worden nagestreefd. En hiervoor schrikken zij, zoals het overgrote deel van de politiek-bewuste Nederlanders uit die dagen, terug. Jongstra wil noch van algemeen kiesrecht, noch van ingrijpende sociaal-economische hervormingen weten. Zijn wens is juist een goed geregelde census om de regering tegen het 'voorthollend graauw' bestand te doen zijn[3]. En van der Veen geeft wel - zij het zeer terloops - aan, dat hij voor het algemeen kiesrecht niet bevreesd is, doch daar 'veeleer naar haakt'[4], doch ook hij is van de revolutionaire buitenlandse democratie-ideeën geen voorstander en vermijdt daarom dit woord te gebruiken.

De ideeën door Opzoomer en zijn geestverwanten gehuldigd, worden door anderen scherp bestreden. Onder deze bestrijders neemt Opzoomers ambtgenoot Vreede een belangrijke plaats in.

1 Mr A.F. Jongstra, De regtstreeksche verkiezing, ook voor de nationale vertegenwoordiging verdedigd; F. Hessel, Heerenveen, 1848 en Mr J. van der Veen, De regtstreeksche verkiezing tot de nationale vertegenwoordiging verdedigd tegen Mr G.W. Vreede; D. Meindersma Wzn, Leeuwarden, 1848. Voor de beschouwingen van Vreede zie hierna blz. 69 e.v.
2 v.d. Veen, t.a.p., blz. 60
3 Jongstra, t.a.p., blz. III; cf. ook blz. 19 en 56
4 v.d. Veen, t.a.p., blz. 53

In twee brochures[1] betoont hij zich tegenstander van de directe verkiezingen.

Ook Vreede bezigt enige malen de term democratisch. Hij spreekt, evenals Opzoomer, van het 'democratisch element, dat zich bij de provinciale en gemeenteraadsverkiezingen zal uitdrukken'[2]. Ook Vreede gebruikt de term dus een enkele maal als een neutraal-wetenschappelijk begrip.

Van een democratie in de zin van algemeen kiesrecht wil hij nog veel minder dan Opzoomer en de andere vooruitstrevenden iets weten. Doch daarenboven verwerpt hij ook de democratie als beginsel, als de theorie van de volkssouvereiniteit. Zo schrijft hij, 'dat het aristocratisch element in een staat noodzakelijk is, daar het tussen het monarchale en het democratische staat en deze zo verhindert hun krachten te meten'[3]. Vreede ziet als theoretische grondslag voor de staatsinrichting een 'vereeniging van het monarchaal, aristocratisch en democratisch beginsel'. Van hen, die 'slechts de Democratie, den Demos huldigen'[4], is hij alleen al op theoretische gronden een tegenstander.

Toch gebruikt Vreede 'democratie' niet slechts in de boven weergegeven neutraal-wetenschappelijke en theoretische zin. In het vervolg van het eerste bovengenoemde citaat heet het n.l.: 'Groot-Brittannië kon zoo door het Hoogerhuis het hoofd bieden aan de dagelijks klimmende eischen der democratie; maar toch de woelingen der Chartisten, die de regtstreeksche verkiezing met een algemeen stemregt, de Monarchie met een Republiek willen verwisselen, vervulden voor een week geheel Londen met zorg en angst'[5].

Vreede wijst hier op een concreet feitelijk gebeuren uit de jongste historie en daarbij laat hij zeer duidelijk zijn afkeer blijken van de 'democratie, die met hare eischen geheel Londen met zorg

1 Mr G.W. Vreede, De Regstreeksche Verkiezing tot de Nationale Vergadezing bestreden; J.F. Schleyer, Amsterdam, 1848, en Mr G.W. Vreede, De provinciale staten, als kiezers voor de nationale vertegenwoordiging beschouwd, J.F. Schleyer, Amsterdam, 1848
2 Vreede, De Regtstreeksche Verkiezing tot de Nationale Vergadering bestreden, blz. 49
3 Vreede, De Regtstreeksche Verkiezing tot de Nationale Vergadering bestreden, blz. 5
4 Vreede, De provinciale staten, als kiezers voor de nationale vertegenwoordiging beschouwd, blz. 7
5 Vreede, De Regtstreeksche Verkiezing tot de Nationale Vergadering bestreden, blz. 5

en angst vervulde'. Als schrikbeeld tovert hij zijn lezers de rampzalige gevolgen van zulk een verderfelijke opvatting voor ogen: democratie betekent algemeen kiesrecht en de republiek! Hij voert hier democratie wel als een leuze ten tonele, maar dan als één, die uitsluitend door een aantal buitenlandse heethoofden wordt gebruikt en waarover elk nuchter denkende Hollander toch slechts met afschuw zal kunnen denken en spreken. Zijn Nederlandse politieke tegenstanders betitelt Vreede dan ook niet als democraten, doch hij spreekt van de 'radicalen' of de 'radicale factie'[1].

Als theoretisch-wetenschappelijke uitdrukkingswijze geschikt, als politieke leuze voor de eigenlijke strijd van het ogenblik slechts als middel tot afschrikking, als verwerpings-leuze, bruikbaar, zo komt ons de term democratie uit de geschriften van Vreede tegemoet.

Laat ik nog enige aan andere schrijvers ontleende voorbeelden mogen aanvoeren, die bovenstaande bewering staven en die ons tot de conclusie brengen, dat dit gebruik van 'democratie' in 1848 de gebruikelijke, zo niet de enige, was.

Wanneer Dr Cnoop Koopmans en Mr Hugo Beyerman hun visie op de aan de orde zijnde kwesties geven, bepleiten zij de uitbreiding van het kiesrecht[2]. Zij noemen dan echter zulk een uitbreiding niet 'democratisch', doch zij gebruiken hiervoor door elkaar de termen 'vrijzinnig', 'nationaal' en 'liberaal'. De reden hiervan is, dat zij geenszins zo progressief zijn, als wij bij het lezen van de titel van hun brochure 'Algemeen Stemregt' zouden vermoeden. Wel immers willen zij aan een ieder stemrecht geven, doch door hun pleidooi voor een ingewikkeld en uitgebreid meervoudig kiesrecht voor bepaalde groepen, waarbij o.a. grondbezit en vermogen de criteria zullen zijn[3], gaat de betekenis van het moderne algemeen kiesrecht, de politieke gelijkheid van iedere burger, voor een groot deel weer verloren. Hun stelsel beschouwen

1 Vreede, De provinciale staten, als kiezers voor de nationale vertegenwoordiging beschouwd, blz. 7 en De Regtstreeksche verkiezing tot de Nationale Vergadering bestreden, blz. 40
2 Dr W. Cnoop Koopmans en Mr H. Beyerman, Algemeen stemregt, behoudens Maatschappelijke Orde; P.N. van Kampen, Amsterdam, 1848; blz. 9 en 10
3 Cnoop Koopmans en Beyerman, t.a.p., blz. 14 e.v.

de schrijvers als een tegemoetkoming aan het aristocratisch beginsel[1]. Ook zij wensen dus geen modern algemeen kiesrecht, geen democratie. Ook zij kennen de term slechts als het beginsel van het enkelvoudig kiesrecht, als uitvloeisel van het principe van de volkssouvereiniteit, doch aanhangers ervan zijn zij niet. Voor de practijk eisen ook zij een regeling, die een compromis is tussen het aristocratisch en het democratisch beginsel.

De tegenstelling aristocratie-democratie vinden we in die tijd steeds weer terug.

Een woord krijgt zijn betekenis eerst door zijn oppositum, is een regel, die ook in dit geval weer toepasselijk is. Aristocratie is een stelsel met een censuskiesrecht, of een naar andere maatstaven bepaald niet-algemeen kiesrecht. Democratie geeft iedere staatsburger een gelijk kiesrecht. Dit is de betekenis, waarin we in 1848 democratie hier te lande aantreffen en daar dit algemeen kiesrecht in moderne zin nog door vrijwel niemand wordt verdedigd, wordt democratie alleen als theoretisch begrip, niet als leuze gebruikt.

Doch ook als wetenschapsbegrip, als theoretische uitdrukkingswijze is de term nog geen gemeengoed geworden. In verschillende brochures uit die tijd, die over het ‘democratische’ onderwerp kiesrechtsuitbreiding handelen, zoeken we het woord democratie vergeefs. En des te meer geldt dit nog voor die instellingen, zoals directe verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid en parlementair stelsel, die in onze ogen met democratie in verband staan, doch die in die tijd slechts door een enkeling - zoals Opzoomer - en dan nog niet immer als ‘democratische’ instellingen worden beschouwd[2].

Trouwens ook de term ‘algemeen stemregt’, waarmede democratie zo nauw is verbonden, is in die tijd nog geen aan ieder zonder

1 Cnoop Koopmans en Beyerman, t.a.p., blz. 14

2 Naast de Eerste Politische Bijdrage van Opzoomer en de brochures van Jongstra en van der Veen noem ik nog als geschriften uit die tijd, waarin van democratie geen sprake is: Mr M.M. van Baumhauer, Vrije Verkiezingen en afbakening der Staatsmagten; J.G. Broese, Utrecht, 1848 - De ontbindbaarheid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal op zich zelve en in verband beschouwd met directe verkiezingen en een verantwoordelijk ministerie; A.J. van Weelden, 's-Gravenhage, 1848 (geen auteur vermeld) - Anonymus, Ontleding van de Eerste Politische Bijdrage van den Heer Mr C.W. Opzoomer; K.W. Pickhardt, 's-Gravenhage, 1848 - G. graaf Schimmelpenninck, Aan den Koning; Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage en Amsterdam, 1848

meer vertrouwd begrip. Meermalen wordt het omschreven: ‘het kiesregt moet algemeen gemaakt worden’[1] of ‘een algemeen regt om stem uit te brengen’[2]. Er is ook sprake van een ‘algemeene stemming’[3]. Ter verduidelijking wordt de Franse term ‘suffrage universel’ er soms bijgevoegd[4]. En twee jaar later spreekt Groen van Prinsterer van ‘le vote universel’[5]. Zo weinig waren sommigen hier te lande een eeuw geleden ook zelfs maar theoretisch met het ons als het meest natuurlijk en vanzelfsprekend voorkomende instituut vertrouwd.

Op de boven getrokken conclusie, dat democratie in 1848 geen politieke leuze was, is een enkele uitzondering aan te wijzen. Een uitzondering echter, die de opgestelde regel inderdaad ten volle bevestigt.

Het was vooral de schrijver-journalist van Bevervoorde, die in zijn bladen ‘Le Courrier Batave’ en ‘De Burger’ zich ronduit voor de democratie verklaarde en de oprichting van een ‘democratische vereeniging’ nastreefde. Niet slechts in theorie huldigt hij het beginsel van de volkssouvereiniteit, doch ook in feite verlangt hij het algemeen kiesrecht: ‘De burger moet regeeren: onverschillig wat of wie hij is, zoo hij slechts Nederlandsch burger is’[6]. De in 1848 ontworpen grondwet gaat hem dan ook lang niet ver genoeg[7].

Doch aanhang vindt hij, zoals hij zelf toegeeft[8], slechts weinig. Van zijn ideeën is de grote meerderheid van de politiekbewuste bevolking van Nederland zeer afkerig. Algemeen kiesrecht, afschaffing van het *erfelijk* koningschap, een verlaging van de positie van de koning tot eerste ambtenaar van de staat, deze

1 Opzoomer, Politische Bijdrage I, blz. 19
2 Cnoop Koopmans en Beyerman, t.a.p., blz. 11
3 van Baumhauer, t.a.p., blz. 16
4 van Baumhauer, t.a.p., blz. 16 en Cnoop Koopmans en Beyerman, t.a.p., blz. 11
5 Zie J.C. van der Does, Bijdrage tot de geschiedenis der wording van de anti-revolutionaire of christelijk-historische partij; acad. proefschr. Amsterdam, 1925; blz. 115
6 De Burger dd. 1 December 1847
7 Redacteur van De Burger, Verraad; Bureau van De Burger, 's-Gravenhage, 1848; blz. 7
8 Zie De Burger dd. 1 December 1847: ‘Eene partij, welke in andere landen van Europa zeer veel veld wint, doch in Nederland nog zeer weinig openlijke voorstanders telt, is de zoogenaamde volkspartij-democratie’.

denkbeelden ontmoetten in het Nederland van 1848 weinig of geen sympathie. En al verzekert van Bevervoorde zelve herhaaldelijk, dat hij slechts met wettige middelen zijn strijd zal voeren[1], regering en publiek beschouwen hem en zijn beweging als revolutionair. Toont hij immers niet duidelijk sympathie met de overal in Europa om zich heen grijpende revoluties en is zijn 'democratische vereeniging' niet bedoeld als een vertakking van de te Brussel gevestigde internationale 'democratische vereeniging', waarvan een man als Karl Marx vice-president is[2]? De democratische beweging van van Bevervoorde is de Nederlandse uiting van de algemene revolutionaire beweging, die geheel Europa in die jaren in opschudding brengt.

De Nederlandse regering beziet dan ook het streven van van Bevervoorde, die wegens drukpersdelicten reeds enige malen voor de rechter had moeten verschijnen, met groot wantrouwen. De oprichting van de democratische vereeniging wordt verhinderd. Van Bevervoorde besluit de uitgave van zijn bladen te staken[3] en op aanraden van minister Donker Curtius vertrekt hij voorlopig naar Parijs[4].

Later keert hij wel terug, doch als hij bij de verkiezingen van 1850 werkelijk een 'democratische vereeniging' opricht, behaalt hij dan ook niet het minste succes[5]. Van zijn voor zijn tijd uiterst geavanceerde denkbeelden bleken de Nederlandse kiezers geheel afkerig.

Waarom deze afkeer van democratie? Is het uitsluitend, omdat de overgrote meerderheid van de schrijvers en politici van 1848 meent, dat het volk nog niet rijp is om eigen lot in eigen hand te nemen? Geloven zij, dat de democratie alleen maar ontreddering en chaos te weeg zal brengen, dat het volk niet in staat zal zijn in enigerlei richting te regeren, of dat het zich in zijn onwetendheid door demagogen, die uitsluitend op eigen macht en voordeel het oog hebben, zal laten misleiden?

1 b.v. De Burger dd. 1 Maart 1848
2 Zie De Burger van 29 December 1847, 2 Februari 1848 en 15 Maart 1848
3 Zie De Burger van 19 April 1848
4 Zie A. van Bevervoorde, Brief aan Mr Dirk Donker Curtius; N.W. van Nifterick, Amsterdam, 1848; blz. 8 en 9
5 Zie van der Does, t.a.p., blz. 173

Dit zijn inderdaad de meest naar voren gebrachte argumenten bij de bestrijding van de democratische ideeën.

Doch dit zijn niet de enige redenen. Men zag toch, dat in het buitenland vele strijders voor democratie, voor het algemeen kiesrecht, ook andere hervormingen eisten, dat zij vermindering van de maatschappelijke verschillen wensten en dat zij deze veelal juist door het algemeen kiesrecht dachten te kunnen bereiken. Democraten als van Bevervoorde eisten immers in één adem de hervorming van staatkundige en maatschappelijke inrigtingen'[1]. De idee, dat het volk de eenmaal gekregen macht zou gebruiken om eigen toestand te verbeteren ten koste van de positie der vroegere machthebbers lag al zeer voor de hand. Het is mogelijk, dat het 'Kommunistisch Manifest' toentertijd in ons land nog maar weinig bekend was, doch de daarin uitgesproken gedachte, dat 'der erste Schritt in der Arbeiterrevolution die Erhebung des Proletariats zur herrschenden Klasse, die Erkämpfung der Demokratie ist', was ongetwijfeld niet een uitsluitend-marxistische. 'Ieder zal op zijnen stand letten, niet op het algemeen standpunt'[2]. Elders lezen we zeer uitdrukkelijk: 'Wanneer men deze stelling: dat de stemgeregtigdheid in verhouding staat tot de bezittingen, niet aanneemt, maar beweert, dat elk lid van den staat evenveel regt daarop heeft; dan heeft men de grondslag gelegd tot de socialistische en communistische stellingen; men heeft dan een gedeelte in den staat, met betrekking tot de bezittingen, een overwegende macht geschonken, welke niet kan nalaten te strekken tot een vermindering der kapitalen en eene gelijkmatige verdeeling der bezittingen'[3]. Ook de tegenstanders van de democratie zagen dus deze huns inziens gevaarlijke kansen, die deze regeringsvorm met zich zou brengen. En om deze reden zullen zij juist vaak tegenstander van de democratie zijn geweest.

Natuurlijk kunnen zij gemeend hebben, dat door deze vermindering van de maatschappelijke verschillen ook weer een chaos zou ontstaan. Of zij echter bij hun afwijzing van de democratie alleen behoud van eigen machtspositie beoogden, of uitsluitend het algemeen belang meenden te dienen, of van oordeel waren, dat

1 Zie b.v. De Burger van 15 December 1847
2 Cnoop Koopmans en Beyerman, t.a.p., blz. 12/13
3 Opmerkingen over de Grondslagen der Volksvertegenwoordiging en voor het kiesstelsel: Kemink en Zoon, Utrecht, 1848; blz. 5 (geen auteur)

deze beide oogmerken samen gingen, is hier niet relevant. De vraag is niet, of de motieven, die toen tot verwerping van de democratie leidden, al dan niet onbaatzuchtig waren. Van belang is slechts te constateren, dat in die tijd werd aangenomen, dat democratie ook op maatschappelijk terrein belangrijke gevolgen zou hebben, dat zij niet alleen politiek, doch ook sociaal-economisch de gelijkheid zou bevorderen. De idee van een zekere soort 'sociale democratie' komt hier al naar voren. Niet in deze zin, dat democratie op zich zelf een meerdere gelijkheid op sociaal en economisch gebied eist, dat democratie een levensvisie is, die op alle gebieden van het maatschappelijk leven direct zijn invloed doet gelden, doch zo, dat democratie indirect ook op niet-politieke terreinen veranderingen ten gevolge zal hebben, ja zelfs meestal slechts als middel om deze veranderingen te bereiken, wordt nagestreefd.

In het vervolg zal blijken, hoe een grote betekenis dit verband tussen democratie en sociale hervormingen op de ontwikkeling van de term democratie als politieke leuze heeft gehad[1].

Is er dus in 1848 al een enkel spoor van een verband tussen democratie en sociale hervormingen te bespeuren, het moderne vrijheidsaspect van de democratie komt nergens naar voren.

Dit zeer belangrijke feit kunnen wij niet alleen in de geschriften van de auteurs van 1848 constateren. Ik zal op dit verschijnsel in de loop van mijn onderzoek steeds opnieuw kunnen wijzen: de negentiende eeuw kende het vrijheidsaspect van de democratie niet. *Vrijheid van godsdienst, vrijheid van drukpers, vrijheid van vereniging en vergadering, alle tegenwoordig democratisch geheten vrijheden en grondrechten hielden naar negentiende-eeuwse opvattingen met democratie geen direct verband*.

Dit blijkt uit de geschriften van de boven aangehaalde auteurs zeer duidelijk. Democratie betekent voor hen allereerst algemeen kiesrecht en daarnaast gebruiken sommige van hen dit woord in de betekenis van het beginsel van de volkssouvereiniteit ook in verband met enige andere staatkundige problemen, vooral met de kwestie van de directe verkiezingen. Doch een verband tussen de vrijheidsrechten en democratie leggen zij niet, onverschillig of zij in

1 Zie blz. 165 e.v., 195 e.v. en 216 e.v.

beginsel voor- of tegenstander van democratie zijn. Zelfs een democraat als van Bevervoorde beroept zich niet op de democratie, wanneer hij de plannen van de minister de Jonge van Campens Nieuwland, die naar zijn oordeel een beperking van de drukpersvrijheid betekenen, bestrijdt[1].

Ook de nauw met het vrijheidsaspect samenhangende opvatting, dat de democratische idee als een van zijn voornaamste consequenties de verwezenlijking van de rechtsstaatsgedachte inhoudt, is de schrijvers van 1848 geheel vreemd. Wanneer wij bij Jongstra het betoog lezen, dat 'de wil der meerderheid van de leden van den Staat wet zij, onder zoodanige wijzigingen en voorzorgen als noodig zijn, opdat die wil met hetgeen volstrekt regtvaardig is, zoo veel mogelijk in overeenstemming blijve'[2], klinkt ons dit zeer modern-democratisch. Enerzijds een heerschappij van de meerderheid, anderzijds een waarborg van de rechten der minderheden om zodoende aan ieder zijn rechten en vrijheden te garanderen. Doch voor Jongstra en de andere schrijvers van 1848 is bij deze denkbeelden van democratie geen sprake.

Zo is het niet alleen in 1848, zo is het ook later. De negentiende eeuw kent de eng-politieke betekenis van democratie. Het vrijheidsaspect kent zij noch als noodzakelijke voorwaarde voor de politieke democratie, noch als principiëel bestanddeel van de democratische idee.

Anders gezegd: democratie is een zuiver staatkundig begrip, een bepaalde staats- of regeringsvorm. Niet een begrip, dat op alle levensgebieden principiëel zijn invloed doet gelden.

Bracht 1848 de vervulling van de wettelijke voorwaarden voor de vestiging van het parlementaire stelsel in ons land - directe verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid -, in de periode 1866-1868 heeft, althans naar veler mening, dit stelsel zijn feitelijke voltooiing gevonden. Eerst toen kwam de sindsdien gehuldigde stelregel in zwang, dat bij een kabinetsformatie een ministerie gevormd wordt, dat het vertrouwen van de meerderheid der volksvertegenwoordiging niet ontbeert, ja zelfs veelal een afspiegeling

1 De Burger dd. 25 November 1847 en 19 Januari 1848
2 Jongstra, t.a.p., blz. 14

van zulk een meerderheid is. Uit de gebeurtenissen van 1866-1868, zo wordt wederom door velen betoogd, kan verder de ongeschreven staatsrechtelijke regel afgeleid worden, dat bij een conflict tussen ministerie en volksvertegenwoordiging de regering éénmaal het recht heeft de Kamers te ontbinden om zo de beslissing over het aanhangige geschil in feite aan de kiezers in handen te geven, doch dat na zulk een kiezersuitspraak de wil van de nieuw gekozen Kamer dan ook praevaleert tegenover die der ministers en dat bij een eventueel voortduren van het conflict deze laatsten dus hun ontslag dienen aan te bieden.

Over de preciese betekenis van deze gebeurtenissen ten opzichte van ons parlementaire stelsel bestaat onder de staatsrechtsgeleerden vrij wat verschil van mening, doch vast staat wel, dat zij voor de vestiging van onze parlementaire democratie van groot belang zijn geweest. Dit is de reden, dat ik ook hierbij heb willen nagaan, of en in hoeverre de term ‘democratie’ in de zo hoog opgelopen politieke strijd van die jaren een rol heeft gespeeld.

Op de feitelijke strijdpunten, waarover dit conflict ontstond, zal ik niet ingaan. Ze zijn te algemeen bekend. Het gaat hier uitsluitend om de vraag, in hoeverre de term ‘democratie’ voor toenmalige begrippen bij dit conflict tussen Tweede Kamer en regering op het spel stond.

Het antwoord op deze vraag moet stellig ontkennend luiden. De strijd van die jaren ging niet vóór of tegen de democratische beginselen.

Reeds in het eerste debat over het aftreden van de kabinetsformateur Mijer en zijn benoeming tot Gouverneur-Generaal, in de loop waarvan Keuchenius zijn bekende motie indiende, is er van democratie geen sprake. Heemskerck en zijn aanhangers betogen, dat het optreden van Mijer volkomen ‘constitutioneel’ is geweest en de voorstanders van de motie-Keuchenius houden vol, dat er een inbreuk op de ‘constitutioneele’ beginselen is gemaakt[1].- Wanneer Keuchenius er van wordt beschuldigd, dat hij een revolutionaire poging doet om het praerogatief van de Kroon te schenden, antwoordt hij, dat zijn motie een ‘constitutioneele’ daad is[2].

Steeds is dus ‘constitutioneel’, niet democratisch de vraag, die het onderwerp der debatten is.

1 Handelingen Tweede Kamer 1866/1867, blz. 70, 72 en 75
2 Handelingen Tweede Kamer 1866/1867, blz. 77

Wanneer twee jaar later gedebatteerd wordt over de Kamerontbinding van 1868, dan is wederom ‘constitutioneel’ het twistpunt.

In zijn interpellatie over deze ontbinding spreekt Thorbecke van de ‘anti-constitutioneele’ handelwijze van het ministerie, van een ‘verzaking van een eerste beginsel der constitutioneele monarchie’[1]. - Van ‘autokratie’ had hij zijn tegenstanders beschuldigd, toen zij de bekende proclamatie des Konings bij de verkiezingen van 1866 met een beroep op het koninklijk praerogatief trachtten te verdedigen. ‘Hij, die zich op zulk een praerogatief beroept, tracht de ministeriëele verantwoordelijkheid door autokratie te verdringen’[2]. Doch niet de democratie, doch het constitutionele stelsel stelt hij hier nu tegenover deze autokratie.

Op de democratische beginselen beroepen de tegenstanders van het ministerie zich nergens. Een enkele maal worden de liberale beginselen door de liberalen in het debat gebracht[3], doch van democratie is nergens sprake. - Constitutioneel is de vraag, die steeds aan de orde is: de groei van de ‘constitutioneele’ instellingen in Europa wordt door Fransen van de Putte beschreven[4]. Regering en oppositie trachten beide het ‘constitutioneele’ van hun handelwijze te bewijzen.

Slechts een hoogst enkele maal komt democratie in het debat ter sprake. Maar dan niet als beginsel, waarop de tegenstanders van het ministerie zich beroepen, doch als een leer, waarvoor ieder weldenkend Nederlander slechts afkeer kan hebben, als verwerpingsleuze dus. ‘Demokraten zijn zij, die geen andere bron van regt en wet erkennen dan hetgeen de meerderheid, de helft plus één wil. - Het demokratisch beginsel is de onderdrukking, de vernietiging van de vrijheid’, zo zegt in het begin van het debat in 1866 de conservatieve afgevaardigde Wintgens. Hij verbindt er de conclusie aan, dat hier te lande maar een ‘zeer kleine hoeveelheid van de democratische richting is’[5]. En op dit punt vinden zijn beweringen geen tegenspraak.

1 Handelingen Tweede Kamer 1867/1868, 2e zitting, blz. 28
2 Zie Mr W.J. van Welderen baron Rengers, Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland, 2e dr.; Martinus Nijhof, 's-Gravenhage, 1905; dl II, blz. 21
3 Handelingen Tweede Kamer 1867/1868, 2e zitting, blz. 64 en 65
4 Handelingen Tweede Kamer 1867/1868, 2e zitting, blz. 44
5 Handelingen Tweede Kamer 1866/1867, blz. 22 e.v.

‘Constitutioneel’ was het punt, waarover de strijd gevoerd werd, niet over ‘democratie’. Zo was het niet slechts in de Tweede Kamer, zo was het ook daarbuiten. Zelfs voor iemand als Opzoomer, die toch in beginsel de democratische beginselen huldigt, komt bij deze kwestie democratie niet ter sprake[1].

Een enkele maal vinden we ‘democratie’ ook buiten de volksvertegenwoordiging als verwerpingsleuze gebruikt. ‘Keuchenius heeft zich, evenals von Bismarck, aan het hoofd van de democraten geplaatst’, schrijft een verontwaardigd antirevolutionair[2]. Doch zulk een gebruik van democratie blijft grote uitzondering. En het voor onze opvattingen vreemd aandoende verband, dat hier tussen democratie en von Bismarck wordt gelegd, bewijst nog eens te meer, dat bij democratie in die tijd in de eerste plaats aan algemeen kiesrecht wordt gedacht. De schrijver doelt hier immers blijkbaar op de verkiezingen voor de Noord-Duitse Bond, waarvoor het algemeen kiesrecht was ingevoerd.

Het bovenstaande is geheel in overeenstemming met wat in het voorafgaande over het gebruik van democratie in 1848 werd gezegd. Toen werd deze term - niet als politieke leuze, doch als wetenschappelijk begrip - gebruikt om de eis naar algemeen kiesrecht, de belangrijkste practische toepassing van het principe van de volkssouvereiniteit, tot uitdrukking te brengen. In 1866-1868 ging het niet over deze kwestie. Niet de vraag van uitbreiding van het kiesrecht, doch de verhouding van de door een beperkt aantal kiezers gekozen volksvertegenwoordiging tegenover de regering was aan de orde. En bij dit probleem kwam ‘democratie’ niet ter sprake. Eerst wanneer de eis naar het - in beginsel - algemeen kiesrecht opkomt, wanneer dus een democratische Tweede Kamer wordt geëist, zullen de aanhangers van deze democratische richting - en zij dan ook nog alleen - soms verscheidene instellingen, waardoor de toepassing van deze democratie in de practijk mogelijk wordt gemaakt, zoals ministeriële verantwoordelijkheid en directe verkiezingen, als democratisch gaan betitelen. En van een ‘parlementaire democratie’ is eerst sprake, wanneer het parlementaire

1 Mr C.W. Opzoomer, De vertegenwoordiging volgens de Nederlandsche grondwet; J.H. Gebhard en Co, Amsterdam, 1866

2 Mr G. Groen van Prinsterer, Parlementaire Studiën en Schetsen; gebr. van Cleef, 's-Gravenhage, 1865; dl III, blz. 47

stelsel met een werkelijk algemeen kiesrecht in moderne zin wordt gecombineerd. Letterlijk en historisch is het dan ook volkomen juist, dat in de meest bekende handboeken van het Nederlandse staatsrecht gesproken wordt over de vestiging van het parlementaire stelsel. Het gebruik van de termen parlementaire stelsel en parlementaire democratie zonder onderscheid is in onze tijd, nu onze regeringsvorm op basis van het algemeen kiesrecht is gebouwd, niet onjuist, doch men dient in het oog te houden, dat deze twee termen niet altijd identiek zijn, dat er ook een parlementair stelsel in een 'niet-democratische' staat kan bestaan. Een censuskiesrecht moge dan bijkans overal in de loop van de historische ontwikkeling tot een algemeen kiesrecht zijn uitgegroeid, een parlementair stelsel moge daardoor dus in het huidige tijdsgewricht veelal tot een parlementaire democratie zijn geworden, zo lang de census bestaat, is toch een parlementaire democratie niet identiek met een parlementair stelsel. Deze toestand bestond hier te lande tijdens de gehele tweede helft van de negentiende eeuw.

Beschouwen wij nu nog de houding, die twee van de voornaamste politieke figuren uit de tijd vóór 1880, Thorbecke en Groen van Prinsterer, tegenover 'democratie' innamen.

Over Thorbecke wil ik zeer kort zijn. Over deze staatsman, die op de ontwikkeling van ons staatkundig denken en leven zulk een grote invloed heeft gehad, is reeds zeer veel geschreven. Over zijn staatkundige denkbeelden handelt b.v. het academisch proefschrift van W. Verkade 'Overzicht der Staatkundige Denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke'.[1)] Uit de door deze studie en vele andere werken bekend veronderstelde denkbeelden van Thorbecke dient hier alleen zijn houding tegenover 'democratie' te worden afgeleid.

Democratie betekende, zoals we hiervoor zagen, voor onze landgenoten in het midden van de vorige eeuw algemeen kiesrecht. Daarenboven werd het door sommigen gebruikt in de zin van het beginsel van de volkssouvereiniteit.

In deze laatste zin gebruikt Thorbecke het woord zelden; hij

1) W. Verkade, Overzicht van de Staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke; acad. proefschr. Leiden, 1935. Voor verdere literatuur over Thorbecke zie men ook dit werk.

spreekt dan van volkssouvereiniteit, volksalmacht e.d. Hoe hij tegenover deze leer stond, blijkt uit zijn bekende woorden, waarmede hij in 1864 bij de behandeling van de staatsbegroting in de Tweede Kamer het verwijt, dat hij het beginsel van de volkssouvereiniteit in zijn banier zou hebben geschreven, beantwoordt: 'Waar en wanneer heb ik ooit het woord of het beginsel van volkssouvereiniteit ingeroepen? Men versta onder volkssouvereiniteit wat men wil, maar is daarvan in de door mij voorgedragen wetten - en daaronder zijn nog al karakteristieke wetten - een spoor te vinden? Wanneer men mij spreekt van volkssouvereiniteit dan spreekt men mij van een chaos, van iets, waarvan ik geen klaar begrip kan vormen, vooral niet in ons land, bij die organisatie waaronder wij het geluk hebben te leven ... Bij dat organisme is het mij een raadsel hoe iemand de afdwalingen welke de geachte afgevaardigde door het woord volkssouvereiniteit wil aanduiden, met onze nieuwe grondwettige instellingen kan samenknoopen. - Hetgeen ik verlang en hetgeen ik altoos verlangd heb, het doel van hetgeen ik aan de Kamer heb voorgedragen, en voordragen zal, is de constitutioneele vrijheid; ons volk in staat te stellen, dat het zijn eigenaardige middelen in volle mate ontwikkele; dat ieder de gelegenheid vinde om op de plaats te komen, waar hij naar zijn vermogen tot den bloei van het geheel kan medewerken'[1].

En in de 'Narede', waar Thorbecke de evenwichtstheorie tussen regering en parlement als het kenmerk van de constitutionele monarchie aangeeft en als meest gewenste staatsregeling beschouwt, stelt hij zich, zonder het woord te noemen, niet minder fel tegenover de leer van de volkssouvereiniteit. 'In de schatting van hen, wier eerst en eenig beginsel is, dat de volkswil onbepaald regeere, is de constitutioneele Monarchie eene kunstige beperking, die voor de drang der republikeinsche vorderingen weldra wijken moet ... Inderdaad staat deze theorie van de onbeperkte volkswil niet minder scherp dan van den anderen kant autokratie, tegen het stelsel der constitutioneele Monarchie over'[2].

Dat ondanks deze ontkenning zowel van antirevolutionaire als van conservatieve zijde de liberalen in het algemeen en Thorbecke in het bijzonder dikwijls verweten werd, dat zij in principe toch de

1 O.a. te vinden in de Gids, 1865 I, blz. 60

2 Mr J.R. Thorbecke, Narede, blz. XV; in Parlementaire Redevoeringen, dl VI; A. ter Gunne, Deventer, 1870

leer der volkssouvereiniteit huldigden, doch dat zij daarbij alleen halverwege bleven staan[1], is hier niet van belang. Deze critiek moge juist zijn of niet, Thorbecke en zijn volgelingen verwierpen haar vol verontwaardiging en weigerden zich als aanhangers van de leer der volkssouvereiniteit, van de democratie als beginsel, te beschouwen. Van Thorbecke en de liberalen, die in zijn geest dachten, is dus de opkomst van 'democratie' als leuze stellig niet afkomstig. Dit is de voor ons van belang zijnde conclusie.

Wanneer Thorbecke het woord democratie gebruikt, doet hij dit meestal niet in verband met de theorie van de volkssouvereiniteit, doch in verband met het algemeen kiesrecht. Zo heet het in het vervolg van zijn boven aangehaalde woorden uit de Narede, 'dat zijn stelsel van de constitutioneele monarchie niet in strijd is met de politieke vooruitgang van de volksmagt of met uitbreiding van het kiesrecht, indien de kennis en de burgerzin toenemen.' Dat zal van de feitelijke omstandigheden afhangen: 'de Amerikaansche democratie zou hier te lande een avontuurlijke proefneming beteekenen. Ik waag ook niet op hetgeen de moderne republiek voor menschelijke en burgerlijke ontwikkeling worden kan in gedachten vooruit te loopen'[2]. In Thorbecke's tijd na 1848 is uitbreiding van het kiesrecht echter geen urgent punt in de Nederlandse staatkunde. Andere problemen als verhouding tussen regering en parlement en tussen koning en ministers genoten grotere aandacht Uitbreiding van het kiesrecht, democratie, stond niet in het middelpunt der belangstelling. Theoretisch kon Thorbecke er zijn gedachten eens over uiten, voor de practische staatkunde van zijn dagen was de vraag 'democratie' niet aan de orde.

Groen van Prinsterer

De Savornin Lohman heeft eens gezegd, dat Groen van Prinsterer voor het woord 'democratie' niet bevreesd was, doch dat

1 Reeds in 1844 zegt de gouverneur van Zuid-Holland in zijn verslag aan de Koning naar aanleiding van het voorstel der negen mannen: 'dat men in de Tweede Kamer der Staten-Generaal een voorstel heeft durven doen, hetwelk een bijna geheele vernietiging van Uwer Majesteits grondwettige rechten, en eenen geheelen omkeer onzer staatsinrichtingen in eenen geheel democratischen zin tengevolge zoude hebben' (D. Hans, Thorbecke; N.V.H.P. Leopold's Uitgevers Maatschappij, 's-Gravenhage, 1932; blz. 87).

2 Thorbecke, Narede, blz. XVI

hij er iets anders onder verstond dan Dr Kuyper[1]. Ik laat deze uitspraak nu voorlopig voor wat ze is, maar moet aanstonds waarschuwen hieruit niet de conclusie te trekken, dat Groen zich gaarne met de naam van democraat tooide. Daar is geen sprake van. Uitdrukkelijk verklaart hij meerdere malen geen democraat te zijn[2].

Dit is ook geenszins verwonderlijk. Immers democratie en volkssouvereiniteit waren omstreeks het midden van de vorige eeuw voor velen identieke begrippen. En het is juist tegen de idee van de volkssouvereiniteit, tegen de ideeën van de Franse revolutie van 1789, dat Groen en de latere antirevolutionairen zich met grote kracht verzetten. Hiervan hebben zij, naar het woord van da Costa, een 'onveranderde en onveranderlijke afkeer'[3].

Door Groen is de identiteit van volkssouvereiniteit en democratie wel zeer duidelijk uitgesproken. 'Volkssouvereiniteit of democratie, gelijk ze, met woord en daad, verkondigd is door de wijsbegeerte der achttiende eeuw, en toegepast door de fransche Revolutie'[4].

Tegen dit beginsel gaat de strijd van Groen. 'De groote strijd tegen democratie en ongeloof'[5]. Daarom verzet hij zich tegen de Kieswet en de Provinciale wet van Thorbecke, omdat daarin naar zijn oordeel 'een democratische en anarchieke' strekking ligt[6]. Daarom ook legt hij steeds de nadruk op het principiële onderscheid tussen zijn politieke richting en die van de andere partijen, conservatieven zo goed als liberalen. Herhaaldelijk immers betoogt hij, dat ook de conservatieven, hoezeer hun concrete wensen ook vaak met die der antirevolutionairen overeenstemmen, in beginsel met de verdedigers van de leer der volkssouvereiniteit, met de radicalen en liberalen, homogeen zijn. Dat zij geenszins dus, zoals zij het zelf gaarne voorstellen, een deel van de z.g. anti-radicale partij zijn[7]. Neen, zegt Groen, de conservatieven zijn de wegbereiders en de

1 Jhr Dr A.F. de Savornin Lohman, Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie door H. van Malsen; C. Blommendaal, 's-Gravenhage, 1923; dl I, blz. 113
2 b.v. Groen van Prinsterer, Parlementaire Studiën en Schetsen, dl II, blz. 48 en 159
3 Zie van der Does, t.a.p., blz. 59
4 Mr G. Groen van Prinsterer, Bij de Stembus; H. Höveker, Amsterdam, 1869; dl II, blz. 20
5 Groen van Prinsterer, Bij de Stembus, dl I, blz. 9
6 Zie van der Does, t.a.p., blz. 171
7 Groen van Prinsterer, Bij de Stembus, dl II, blz. 18 en 19

baanbrekers van de radicalen en modernen[1]. ‘Het geheim van Uwen droevigen toestand’, zo roept hij hun in 1864 toe, ‘ligt in Uwe verwantschap met den radicaal, met den wortel. waaruit beider politiek voortkomt’[2]. En uit dat jaar dagtekent ook de kern van de later zo bekende voorstelling van de Savornin Lohman van de revolutionaire trein, waarin zowel conservatieven, liberalen als radicalen een coupé hebben: ‘De conservatieve partij wordt medegesleept door het liberale beginsel, door de gemeenschappelijke locomotief’[3].

Het is overigens opmerkelijk, dat Groen de conservatieven wel enige malen hun democratisch beginsel, hun democratisch uitgangspunt verwijt, doch dat hij de door hem bestreden richting meestal met andere namen, met andere verwerpingsleuzen, aanduidt.

Soms heten zij ‘vrijzinnig’[4]. Een enkele maal vinden wij zo ook het woord ‘socialistisch’ gebruikt. Zeker, wanneer Groen de betekenis van de door hem bestreden ideeën en woorden nauwkeurig beschouwt en verklaart, ziet hij wel onderscheid. Dan merkt ook hij in het socialisme een niet alleen politiek, doch ook economisch gericht doel op; dan omschrijft hij het als het stelsel, dat niet alleen de politieke ongelijkheid, doch ook ‘de eene ongelijkheid, die nog overblijft, die der bezittingen, wil wegnemen’[5]. Maar op andere plaatsen onderscheidt Groen niet zo scherp. Dan zegt hij: ‘De moderne Theologie is - waarom niet? - het Christelijk socialisme in de politiek.’ En in een noot bij dit Christelijk haalt hij Lamartine aan, die schreef: ‘Robespierre donnait par son hommage à la philosophie moderne et près que chrétienne de J.J. Rousseau...’[6]. Hier associëert Groen dus de term socialisme met Rousseau, een verbinding, die voor ons niet meer de eerst voor de hand liggende is. Voor ons immers ligt de betekenis van Rousseau meer in zijn politieke dan in zijn ‘socialistische’ denkbeelden. Stellig, door zijn afkeer van luxe, door zijn pleiten voor een natuurstaat, heeft Rousseau ook op economisch terrein gedachten

1 Groen van Prinsterer, Bij de Stembus, dl I, blz. 16
2 Mr G. Groen van Prinsterer, Aan de kiezers; Gebr. van Cleef, 's-Gravenhage, 1864; dl II, blz. 14
3 Groen van Prinsterer, Aan de kiezers, dl II, blz. 16
4 b.v. Groen van Prinsterer, Aan de kiezers, dl II, blz. 1
5 Mr G. Groen van Prinsterer, Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, Toelichting van de spreuk der Revolutie; J. Roering, 's-Gravenhage, 1848; III, blz. 14 en 15
6 Groen van Prinsterer, Aan de kiezers, dl VII, blz. 13

geuit. Maar als ‘socialist’ - wat we daaronder ook willen verstaan - beschouwen we hem toch niet in de eerste plaats. Deed Groen dit dan wel? Had hij wel Rousseau's visie op sociaal-economisch gebied op het oog, toen hij dit verband tussen socialisme en Rousseau legde? Het lijkt onwaarschijnlijk. Uit de gehele samenhang van de aanhaling, waar immers politieke en kerkelijke, niet economische onderwerpen aan de orde zijn, blijkt, dat Groen met ‘socialisme’ hier alleen bedoelt een revolutionaire Godloochenende beweging; dezelfde beweging, die hij elders onder de naam van ‘democratisch’, ‘vrijzinnig’, ‘communistisch’ of ‘radicaal’ bestrijdt.

Dat in de ogen van tegenstanders socialisme en andere vooruitstrevende richtingen hetzelfde zijn, dat slechts het revolutionaire, het op verandering gerichte, wordt opgemerkt, zonder dat de verschillen in het oog worden gehouden, is een verschijnsel, dat wij ook later nog zullen kunnen signaleren[1].

Het is niet hetzelfde als de reeds hiervóór[2] weergegeven mening, dat meerdere gelijkheid op politiek gebied ook zal leiden tot vermindering van de ongelijkheid op economisch gebied. Daar werd tussen politieke en economische doelstellingen onderscheiden, doch een gelijkgericht oorzakelijk verband verondersteld. Hier is juist een in onze ogen verwarrende terminologie, waarbij de theoretisch-oorspronkelijke verschillen geheel uit het oog worden verloren.

In hun practisch resultaat komen beide beschouwingen echter overeen: beide leiden tot de opvatting, dat er practisch een nauw verband, zo geen identiteit bestaat tussen politieke en economische veranderingen. De eerste zal later democratie, de tweede in haar meest verstrekkende vorm socialisme heten. Dit verband zal, zoals gezegd, in ons verder onderzoek nog weer ter sprake komen.

Meer echter nog dan met ‘vrijzinnig’ of ‘socialistisch’ betitelt Groen zijn tegenstanders als ‘radicaal’[3]. Radicalisme is het woord, waarmede Groen zijn opponenten, die in zijn ogen de leer

1 Zie blz. 130
2 Zie blz. 75 en 76
3 Natuurlijk noemt hij hen ook wel liberalen. Als verwerpingsleuze, als afschrikking, is dit echter niet zozeer bedoeld: het woord liberaal, waarop Thorbecke en de zijnen zich gaarne lieten voorstaan, dat de - ik mag wel zeggen - ‘officiële’ naam was van de vooruitstrevende partij in die dagen, was een de Nederlanders te vertrouwde klank geworden om met de voor de politieke strijd noodzakelijke scherpte het in Groens ogen verderfelijke van de revolutionaire ideeën te kunnen accentueren.

der volkssouvereiniteit huldigen, bestrijdt. ‘De heerschende richting in staatsregt en wetenschap voert naar volslagen ongodisterij en radicalisme’[1]. Een ‘revolutionaire’ definitie van de staat zoals Vinet geeft, ‘een algemeenheid van individuen, naar wier goedvinden de geconcentreerde massa bestuurd wordt’, noemt Groen ‘radicaal’[2]. - ‘Een liberaal is een halve radicaal, een radicaal is een heele liberaal’[3]. Radicalen, niet democraten, noemt Groen degenen, die direct en overal het algemeen actief en passief kiesrecht willen invoeren, die een geleidelijke opvoeding van het volk tot het genot der vrijheid, zoals de liberalen wensen, hoogverraad aan de zaak der menschheid achten[4].

Voor Groen is veel meer ‘radicaal’ de verwerpingsleuze dan ‘democraat’. Democratie is een woord, dat Groen, ook als afschrikking, niet veelvuldig gebruikt. - In 1848, wanneer velen het woord democratie - zij het dan als wetenschappelijk-theoretische term - op de lippen hebben, noemt Groen het woord in het reeds aangehaald werkje, dat de grote leuze van de Franse revolutie analyseert en waar we dus een ter sprake brenging van ‘democratie’ zouden mogen verwachten, slechts een enkele maal[5]. En dit geschiedt dan nog vrijwel terloops, zonder er verder aandacht aan te besteden. En dat, terwijl hij in hetzelfde werk er over klaagt, dat het gebruik van vreemde woorden in die tijd zo is toegenomen. Doch voor Groen valt democratie daar blijkbaar niet onder: hij legt uit, wat onder radicalisme, socialisme, communisme en pantheïsme moet worden verstaan[6], doch het woord ‘democratie’ zoekt men tevergeefs.

Zoals in 1848 de term democraat als verwerpingsleuze gebezigd werd, zo schuift Groen zijn tegenstanders nu radicalisme in de schoenen. Zelf maken deze geenszins op die naam aanspraak. Eerst na 1870 begint een enkel vooruitstrevend liberaal voor zijn radicale beginselen uit te komen en het duurt tot 1888, voordat de radicale beweging zo sterk is gegroeid, dat zij een aparte politieke formatie kan gaan vormen. Doch evenmin bestond er hier in

1 Mr G. Groen van Prinsterer, Ongeloof en Revolutie; S. en J. Luchtmans, Leiden, 1847; Inleiding, blz. V
2 Groen van Prinsterer, Ongeloof en Revolutie, blz. 60
3 Groen van Prinsterer, Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap, dl III, blz, 10
4 Groen van Prinsterer, Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap, dl III, blz. 11 en 12
5 dl V, blz. 22
6 blz. 8 e.v.

1848 een democratische partij. Slechts tegenstanders menen door de termen ‘radicaal’ en ‘democratisch’ de verderfelijkheid der beginselen van hun politieke tegenstanders duidelijk te maken.

Nogmaals wil ik er op wijzen, dat ik met het bovenstaande geenszins bedoelde te betogen, dat in Groens staatkundige opvattingen geen ideeën voorkomen, waarop het latere en moderne democratiebegrip heeft voortgebouwd en die in deze opvattingen wellicht hun grondslag vinden. Ongetwijfeld zijn er meerdere van deze ideeën aan te wijzen.

Klinkt ons het beroep op ‘het volk achter de kiezers’, dat Groen meende te mogen stellen, niet democratisch in de oren? En komt ons bij het lezen van de motivering van zulk beroep: ‘Op de regten en behoeften en op het oordeel van het Nederlandsche volk ook buiten de kring door de kieswet afgebakend, moet worden gelet. Ja, ook op het oordeel van den geringste naar de wereld, omtrent vragen, welke met hart en geweten, met geloof en Christelijke pligtsbetrachting in verband staan. Ook van den geringste naar de wereld, die zijne levenswijsheid in de Heilige Schrift zoekt’[1], niet de moderne democratie-idee in de gedachte, die in het persoonlijk geweten van iedere mens de basis van de democratische wereldbeschouwing ziet[2]?

Een tweede voorbeeld: Groen maakt herhaaldelijk de onderscheiding tussen volkssouvereiniteit als beginsel en als staatsvorm. ‘De strijd van den antirevolutionair, van den Christen, is niet tegen eenigen staatsvorm, ook niet tegen den meest republikeinschen. maar tegen de theoretische verheerlijking, onder elken staatsvorm, van een louter menschelijk gezag, van de volkssouvereiniteit, in tegenstelling en ter uitsluiting van de souvereiniteit Gods... Als radicaal revolutionair beginsel, dat onder alle republikeinsche of monarchale regeeringsvormen, in den algemeenen wil der vrije en gelijke deelhebbers aan de zamenleving den oorsprong van regt en van gezag stelt, is het de godsverzaking in het staatsregt’[3]. Omdat de antirevolutionairen tegen volkssouvereiniteit als ‘staatsvorm’ geen bezwaar hebben, kunnen zij ook gebruik maken van

1 Groen van Prinsterer, Aan de kiezers, dl I, blz. 6 en 7
2 Zie blz. 46/47
3 Groen van Prinsterer, Aan de kiezers, dl X, blz. 11

hun kiesrecht. Daarom ook zullen zij niet altijd tegen algemeen kiesrecht gekant zijn en dit in bepaalde historische omstandigheden kunnen steunen. In deze zin zullen zij zich ook met een democratische staat kunnen verenigen. ‘De Christen betuige afkeer van de leerstellingen van de Algemeene Gelijkheid en der Volksoppermagt. Hij moet zich, als zoodanig, aan den Republikeinschen, zoowel als aan den Monarchalen, aan den Democratischen zoowel als aan den Aristokratischen regeeringsvorm onderwerpen’[1]. Als het alleen om de regerings-(staats)vorm gaat, geldt voor de antirevolutionair het gebod van Romeinen XIII. Het is deze onderscheiding, die later Kuyper practisch in toepassing zal brengen en die hem de mogelijkheid zal geven zich ‘Christen-Democraat’[2] te noemen. Groen heeft hiervoor de basis gelegd.

En hebben - een derde voorbeeld - de antirevolutionairen zich er niet altijd op beroemd voor de verdediging van de tegenwoordig ‘democratisch’ geheten volksrechten en volksvrijheden op de bres te hebben gestaan? Protesteerde Groen niet bij voortduring tegen ‘liberalistische gewetensdwang’?

Deze punten zijn hier echter niet aan de orde. Wanneer wij willen onderzoeken wanneer de *term* democratie als politieke leuze is opgekomen, zijn de bovengenoemde ‘democratische’ ideeën slechts in zoverre van belang, dat wij kunnen opmerken, dat Groen aan deze ideeën ongetwijfeld niet het praedicaat democratisch verbond. Aan Groen was een verbinding van ‘democratie’ met de moderne vrije-persoonlijkheidsidee, volgens velen de kern van de huidige democratische gedachte, geheel onbekend. Hij verstond onder democratie volkssouvereiniteit in de beide hierboven uiteengezette betekenissen. Van volkssouvereiniteit (democratie) als beginsel was hij een uitgesproken tegenstander, volkssouvereiniteit als staatsvorm, algemeen kiesrecht, was in zijn tijd geen urgent probleem.

En wanneer Groen de volksvrijheden en volksrechten wil samenvatten, spreekt hij niet van ‘democratisch’ met de gunstige klank, die dit epitheton in moderne oren veelal heeft, doch dan wijst hij op de ‘republikeinsche’ zin en geest van ons staatsrecht[3]. ‘Republikeinsch’ heeft in deze zin voor Groen een gunstige klank en neemt bij hem meermalen de plaats in, waar wij tegenwoordig

1 Groen van Prinsterer, Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap, dl V, blz. 22
2 Zie blz. 209 en 210
3 Groen van Prinsterer, Bij de stembus, dl V, blz. 15

een ‘democratisch’ zouden verwachten. Dit geldt niet alleen, wanneer de volksvrijheden en volksrechten aan de orde zijn, doch het gaat evenzeer op, wanneer Groen de verdediging van het algemeen belang met een enkel woord wil kenschetsen: ‘Niet het vorstelijk welbehagen op zich zelf wil ik dienen. Aan het algemeen belang ben ik gedachtig, aan de res publica. Er is eene republikeinsche tint in mijne koningsgezindheid’[1]. - Republikeinsch hangt voor Groen dus samen met res publica, met algemeen belang. Een republikeinsche monarchie is voor Groen geen contradictie. ‘Een republiek is niet een verwerpelijke staatsvorm. Ook de monarchie moet in onze dagen een res publica zijn. In Nederland is het koningschap meer dan elders republikeinsch’[2]. En elders heet het: ‘Het grondwettig koningschap, het echt-republikeinsche, vooral in de Nederlandsche constitutioneele monarchie onwaardeerbaar’[3].

Overzien we nog eens de gevolgtrekkingen, die we uit de gedane grepen uit de periode van 1848 tot omstreeks 1870 hebben getrokken, dan is er in vergelijking met 1848 in de daarop volgende decennia eerder een afneming van het gebruik van het woord democratie te bespeuren dan een toename. Was in 1848 het woord, zij het dan als toeschouwend-wetenschappelijke term of als verwerpingsleuze, weliswaar niet algemeen, doch toch ook geenszins ongebruikelijk, in later jaren zien we ‘democratie’ op de eerste zowel als op de tweede wijze sporadisch meer gebruikt.

Twee - onderling trouwens nauw samenhangende - redenen meen ik hiervoor te kunnen aanvoeren.

Op de eerste heb ik reeds gewezen. In practische toepassing betekende democratie voor onze landgenoten in en na 1848 in de eerste plaats algemeen kiesrecht. Deze kwestie was in 1848 min of meer actueel. Zoals we zagen, was er zelfs een enkele auteur, die een algemeen kiesrecht aanried, zij het dan ook met bepaalde concessies aan het ‘aristocratisch’ beginsel. Doch ook anderen, die niet zover wilden gaan, hielden zich met het probleem van kiesrechtsuitbreiding, althans van kiesrechtsverandering bezig. Het was

1 Groen van Prinsterer, Parlementaire Studiën en Schetsen, dl III, blz. 63
2 Mr. G. Groen van Prinsterer, Nederlandsche Gedachten; Höveker en Zoon, Amsterdam, 1872; dl IV, blz. 232
3 Groen van Prinsterer, Nederlandsche Gedachten, dl I, blz. 77

één van de meest actuele problemen bij de ingrijpende wijzigingen, die in dat jaar in ons staatkundig bestel hun beslag kregen. En bij dit probleem moest algemeen kiesrecht, zo al niet als practische dan toch als theoretische mogelijkheid. wel haast onvermijdelijk onder de aandacht komen.

Doch toen de kiesrechtswijziging tot stand was gekomen, verminderde de actualiteit van dit probleem sterk. Het was niet het kiesrecht, dat in de eerstvolgende decennia de grootste moeilijkheden gaf bij de uitwerking en in practijk brenging van de in 1848 in onze grondwet neergelegde staatkundige ideeën. De gevolgen van de afschaffing van het recht van placet, de consequenties van het beginsel der ministeriële verantwoordelijkheid, de schoolwetskwestie, de vestiging van het parlementaire stelsel, de wijziging in het bestuur van de koloniën, dit zijn enkele van de meest belangrijke problemen, die tussen 1850 en 1870 de aandacht van de politici hadden. Kiesrechtshervorming werd eerst na 1870 wederom een belangrijk punt. Dat is dan ook de tijd, dat de term democratie langzamerhand in zwang komt.

Natuurlijk zijn er uitzonderingen.

Het is niet moeilijk geschriften aan te wijzen, die niet met bovenstaande conclusie in overeenstemming zijn. Wanneer men bij de term democratie niet zozeer op de practische toepassing, het algemeen kiesrecht, doch op het beginsel, de volkssouvereiniteit, let en men legt daarbij de nadruk op de overgang van de hoogste macht, de souvereiniteit, van de vorst naar de onderdanen, zonder zich daarbij af te vragen, of die onderdanen, dat volk, dat nu de souvereiniteit heeft verkregen, ook inderdaad alle onderdanen, het gehele volk zijn of slechts een naar een bepaalde norm geselecteerd deel, dan kan men natuurlijk, ook zonder dat de eis naar algemeen kiesrecht wordt gesteld, van democratie spreken.

Zo oordelen de antirevolutionairen, die immers conservatieven, liberalen en radicalen als in beginsel identieke groepen beschouwen. Identiek, omdat zij in beginsel hun staatkundige opvatting op de revolutieleer van 1789 baseren. Doch we zagen, dat Groen van Prinsterer desondanks het woord democratie zelden gebruikte.

Doch een enkele andere doet dit wel. Dat zijn van de ene kant zij, die, zoals Groen, tegen de liberale beginselen zijn gekant en door de liberalen hun ‘democratisch’ beginsel te verwijten, deze bij

de kiezers trachten zwart te maken. Het zijn dus zij, die democratie als verwerpingsleuze gebruiken. Zo wordt bij de reeds vermelde debatten over de staatsbegroting in 1864 de liberalen toegeroepen: ‘Geen democratie, wat is dat anders dan verguizing van het liberaal beginsel?’[1].

Aan de andere kant is dat een enkele zeer vooruitstrevende, die de liberalen wil pressen tot een duidelijke acceptatie van de democratische beginselen, om hen te dwingen de weg naar verdere hervormingen in te slaan. Zo onderschrijft ‘Een Geabonneerde van het Bijblad’ (Cd. Busken Huet) in zijn kritiek op de aangehaalde Kamerdebatten geheel de mening, dat de liberalen in beginsel de volkssouvereiniteit in hun vaandel voeren. ‘Nederland is feitelijk sedert 1848 een demokratische republiek. De Nederlandsche volksvertegenwoordiging, die aan de demokratie het aanzijn dankt en wier leden al te gader aan het demokratisch beginsel in hoogeren zin hun mandaat ontleenen... Het woord volkssouvereiniteit heeft Thorbecke voor zichzelf gehouden, het beginsel heeft hij ingeroepen van het oogenblik af, dat hij zijne staatkundige hervormingstaak aanvaard heeft’[2]. Doch dan leidt hij uit deze principiële identiteit niet de verderfelijkheid van de liberale ideeën af, doch hij eindigt met deze, wel zeer juist gebleken woorden: ‘Demokratie, volkssouvereiniteit, kleeft er smaadheid aan die woorden? Zoo wees een man en draag die smaadheid. Het zou in de geschiedenis van ons geslacht de eerste maal niet zijn, dat aan een onaanzienlijken oorsprong de belofte verbonden bleek van eene groote toekomst’[3].

Hier treffen we dus inderdaad een schrijver aan, die reeds in 1865 zich voor de naam democraat niet schaamt. Die de democratie ‘het groote beginsel der negentiende eeuw, de steunpilaar van alle moderne staatsinstellingen, de alpha en de omega van de politieke geloofsbelijdenis van den tegenwoordigen tijd’ noemt[4].

En dit niet, omdat hij de invoering van het algemeen kiesrecht wenst. Ook daarvan is hij, zoals elders[5] blijkt, een voorstander.

1 Cd. Busken Huet, De Tweede Kamer en de Staatsbegrooting voor 1865, de Gids, 1865 I, blz. 62
2 Busken Huet, t.a.p., blz. 63
3 Busken Huet, t.a.p., blz. 63
4 Busken Huet, t.a.p., blz. 62
5 Zie b.v. Busken Huet, Nationale Vertoogen; G.L. Funke, Amsterdam, 1876; dl I, blz. 233 en 235

Op deze plaats gaat het Busken Huet echter niet om het algemeen kiesrecht. Niet de practische democratische consequentie, het algemeen kiesrecht. doch het beginsel van de volkssouvereiniteit is hier aan de orde.

Deze opvatting, die bij democratie in de eerste plaats let op het beginsel van volkssouvereiniteit en zich daarvan aanhanger toont, vonden we al bij Opzoomer en een enkele andere auteur in 1848. Hier treffen we er een tweede voorbeeld van aan.

Maar deze opvattingen blijven uitzonderingen. Het is bekend, welk een opzien het geciteerde artikel van Busken Huet in die dagen baarde. Het was zelfs oorzaak, dat de schrijver als redacteur van de Gids af moest treden. - Van volkssouvereiniteit, van democratie, had de grote meerderheid van het Nederlandse volk in 1865 al evenzeer een afkeer als in 1848. Dit blijkt ten overvloede uit de bovenaangehaalde woorden van Busken Huet zelf. In de woorden ‘onaanzienlijken oorsprong’ ligt toch immers de bekentenis besloten, dat de democratie in 1865 nog slechts weinig aanhangers telde.

De tweede reden voor de vermindering van het gebruik van de term democratie na 1848 is te vinden in de ontwikkeling van de internationale toestand na dat jaar. Dit jaar had aan alien, die naar verandering en vernieuwing haakten, grote hoop gegeven. Allen, die zich politiek, sociaal-economisch of nationaal onderdrukt voelden, meenden, dat de tijd voor hun verheffing gekomen was. Mag men Rosenberg[1] geloven, dan was het onder de leuze ‘democratie’ dat niet alleen de zuiver politieke, doch ook stellig de sociale en misschien zelfs de nationale eisen naar voren werden gebracht. Volgens Rosenberg is nl. het historische democratiebegrip geenszins tot de eng-politieke sfeer beperkt, doch tooide zich met de naam van democraat een ieder, die hervorming, al dan niet op revolutionaire wijze tot stand te brengen, op politiek zowel als op sociaal-economisch gebied wenste. Wat hier ook van waar zij - een onderzoek naar de juistheid van deze op geheel Europa betrekking hebbende uitspraak valt buiten het bestek van mijn

1 A. Rosenberg, Demokratie und Sozialismus; Allert de Lange, Amsterdam, 1938; blz. 50 e.v.

onderzoek[1] - vast staat, dat ook alleen al de zuiver politieke democratie-idee in 1848 op grote successen kon bogen. Zowel in Frankrijk als in Duitsland werd het algemeen kiesrecht gevestigd. En wel was er in ons land van direct grote politieke actie van het volk geen sprake - een feit, dat ook Rosenberg constateert[2] - doch de indruk, die de grote gebeurtenissen in het buitenland hier te lande maakten, was toch zo groot, dat ook hier de geesten in de verantwoordelijke kringen wakker werden geschud. Zoals bekend, zijn het ook de buitenlandse gebeurtenissen geweest, die de directe aanleiding tot de ter hand neming van de grondwetswijziging hebben gevormd.

Maar de storm dreef over. De krachten van het behoud herstelden zich. De oude toestanden keerden weliswaar niet overal weer, doch van de grote verwachtingen van de revolutionairen van 1848 bleef toch haast niets in stand. Algemeen kiesrecht was in de meeste landen weer tot een onbereikbaar lijkend ideaal geworden, of waar het bestond - zoals in Frankrijk - beantwoordde het in het geheel niet aan de verwachtingen, die de revolutionairen van 1848 ervan hadden gekoesterd. De buitenlandse ontwikkeling dwong ons land dus niet in de eerstvolgende decennia na 1848 zich met een ingrijpende kiesrechtshervorming bezig te houden.

Dit zal eerst weer na 1870 en dan zonder dat de directe invloed van de internationale ontwikkeling zo duidelijk aan de dag treedt, het geval zijn.

1 De op blz. 73 vermelde beweging van van Bevervoorde en de hiervoor geschetste afkeer van ‘democratie’ bij de meeste Nederlanders in deze periode pleiten wel voor Rosenbergs opvatting.

2 Rosenberg, t.a.p., blz. 56

De drie democratische richtingen

Wanneer in de laatste twee decennia van de vorige eeuw de kiesrechtsstrijd in alle hevigheid ontbrandt, krijgt de democratie haar grote kans. Nu niet meer als wetenschappelijk-theoretisch begrip, doch als practische strijdleuze voor hen, die uitbreiding van kiesrecht, zo niet algemeen kiesrecht, voorstaan, zien we haar in het dagelijks politieke leven naar voren komen. In deze tijd burgert ‘democratie’ hier voorgoed in.

Drie richtingen zijn het, die doordat ze de democratie in hun vaandel geschreven hebben, aan deze ontwikkeling hebben medegewerkt.

In de eerste plaats de linkervleugel van de liberale partij, waarvan een deel later uit de grote oude partij zal treden en ten slotte in 1901 de Vrijzinnig-Democratische Bond zal vormen.

In de tweede plaats de socialistische beweging, die eerst in de Sociaaldemokratische Bond en vooral na 1894 in de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij democratie ook in de Nederlandse arbeidersklasse tot een vertrouwde klank heeft gemaakt.

In de derde plaats dat deel van de Protestants-Christelijke bevolkingsgroep, dat onder leiding van Kuyper zich voor kiesrechtsuitbreiding tot de ‘kleyne luyden’ uitsprak en zich niet ongaarne met de naam ‘Christen-democraat’ betitelde.

Elk dezer richtingen heeft zijn specifieke kenmerken, elk spruit, hoezeer in directe doelstelling ook grotendeels hetzelfde beogend als de andere democratische richtingen, uit geheel verschillende levens- en maatschappijbeschouwing voort.

Daarom dienen deze drie richtingen afzonderlijk besproken te worden. In de drie volgende hoofdstukken zal dit geschieden.

Tenslotte zal ik in een laatste hoofdstuk kort aandacht besteden aan de oorzaken, die er toe hebben geleid, dat bij de katholieken ‘democratie’ niet zo spoedig een leuze is geworden als bij de drie hierboven genoemde partijen.

Om drie redenen zal het hoofdstuk, waarin de liberale houding tegenover de ‘democratie’ wordt behandeld, aanzienlijk uitgebreider zijn dan de andere. - In de eerste plaats wegens de

belangrijke positie, die de liberale partij in ons staatkundig leven in deze periode heeft ingenomen. - Daarnaast ook, omdat ik onvermijdelijk enige algemeen-feitelijke gegevens van de politieke ontwikkeling moest vermelden. Grotendeels zijn deze gegevens opgenomen in het hoofdstuk over de partij, waaraan ik het eerst aandacht heb gewijd. In de andere hoofdstukken kon dan veelal met een korte verwijzing worden volstaan. - En tenslotte, omdat ten aanzien van vele in deze hoofdstukken behandelde onderwerpen de beschouwingswijze van alle partijen parallel loopt. Ook dan was een refereren aan het in het hoofdstuk over de liberalen betoogde dikwijls voldoende.

Hoofdstuk V
De geavanceerd-liberale richting

In de huidige tijd wordt herhaaldelijk gesproken over de negentiende-eeuwse, de liberale democratie-opvatting. Hiermede wordt dan bedoeld de uitsluitend-politieke democratie in tegenstelling tot de sociaal-economische en de modern-ethische.

Tweeërlei wordt in deze terminologie te kennen gegeven: allereerst, dat de negentiende eeuw uitsluitend het politieke-democratiebegrip kende; ten tweede, dat het de liberale staatsleer en staatkunde zijn geweest, die deze politieke democratie tot stand hebben gebracht.

In de volgende bladzijden heb ik getracht na te gaan, in hoeverre deze beweringen voor ons land waarheid bevatten. De conclusies waartoe ik als resultaat van dit onderzoek ben gekomen, moge ik reeds hier direct vermelden. Zij dienen als leidraad bij het lezen van het vermelde feitenmateriaal.

Deze conclusies luiden:

Inderdaad kent de negentiende eeuw primair het politieke-democratiebegrip.

Echter is om verschillende redenen dit politieke-democratiebegrip vrijwel altijd gepaard gegaan met een eis naar sociale hervormingen. Democratie hield daarom in de liberale opvatting van het laatste deel van de negentiende eeuw evenzeer een vooruitstrevendheid op sociaal als op politiek gebied in.

In de tweede plaats is het liberale politieke-democratiebegrip beperkter op te vatten dan tegenwoordig meestentijds geschiedt. Voor de negentiende eeuw valt nl. bij democratie de nadruk aanvankelijk op algemeen kiesrecht, later ook op kiesrechtsuitbreiding, in het bijzonder op afschaffing van de census, op het feit dus, dat - in beginsel - alle staatsburgers deel moeten hebben aan de regering. De vorm, waarin deze regeringsdeelname tot uiting komt, - onze huidige parlementair-democratische regeringsvorm - wordt eerst in de tijd, dat de ‘democratische’ kiesrechtsbeweging opgang maakt, en dan nog slechts ten dele, met democratie in direct verband gebracht.

De voor de politieke democratie noodzakelijke grond- of vrijheidsrechten worden echter in de negentiende eeuw vrijwel in het geheel niet als democratische rechten beschouwd. De reden hiervan is, dat deze rechten ook in een niet-democratische staat - in de zin van een staat, waarin geen algemeen kiesrecht bestaat - kunnen bestaan en inderdaad ook in de vorige eeuw in ons land bestonden. De eis naar democratie in de vorige eeuw was niet een eis tot verkrijging van deze rechten, doch alleen tot kiesrechtsuitbreiding.

De derde conclusie tenslotte sluit zich nauw bij de voorgaande aan: dat het parlementaire stelsel in ons land gevestigd is, dat de vrijheidsrechten in de grondwet hun wettelijke bevestiging hebben gekregen, is inderdaad hoofdzakelijk het werk van de liberalen geweest. En daar dit stelsel en deze rechten voor onze huidige parlementaire democratie onmisbaar zijn, zijn *deze* grondslagen van onze politieke democratie voor een groot deel het werk van de liberalen, die in 1848 deze grondslagen in de grondwet brachten en in de volgende decennia in geschreven en ongeschreven recht uitwerkten tot het systeem, dat wij in grote lijnen nog kennen. Waar echter in de negentiende eeuw deze grondslagen niet als democratisch werden beschouwd, doch democratie in zijn practische uitwerking vooral de eis naar kiesrechtsuitbreiding en algemeen kiesrecht inhield, is het ook slechts dat deel van de liberale partij, dat de eis tot kiesrechtsuitbreiding als een van zijn belangrijkste programmapunten had opgenomen, geweest, dat zich democratisch noemde.

Deze eis kwam pas in de laatste vijfentwintig jaar van de vorige eeuw op. In die tijd is dan ook pas langzamerhand de term ‘democratie’ als gangbare politieke leuze opgekomen.

In hoofdstuk IV trachtte ik reeds het negatieve gedeelte van deze bewering - dat democratie voordat de eis naar algemeen kiesrecht opkwam geen enigszins belangrijke politieke leuze was - met een beroep op de toenmalige literatuur te bewijzen. Een staving van het positieve gedeelte volge nu hier.

Ik onderscheid hierbij drie perioden:

a. de tijd van 1870-1879. In dit tijdvak wordt weliswaar de eis naar algemeen kiesrecht nog door vrijwel alle vooruitstrevenden als te voorbarig afgewezen, doch de eerste tekenen van een op-

komen van de term democratie als politieke leuze zijn reeds dan te bespeuren.

b. de tijd van 1879-1889. Dit is het tijdperk, waarin de beweging voor algemeen kiesrecht belangrijke omvang aanneemt en tevens door de grondwetsherziening van 1887 een feitelijke wijziging in de beginselen van het kiesrecht tot stand komt. Desondanks is er om verschillende redenen niet zulk een toename in het gebruik van de term democratie, dat er reeds in die tijd van een volledig gevestigd zijn van 'democratie' als politieke leuze kan worden gesproken.

c. de tijd van 1889-1900. Deze tijd is te beschouwen als het tijdperk, waarin 'democratie' als politieke leuze hier te lande bij de liberalen volledig ingang heeft gevonden.

Dat deze indeling slechts een onderscheiding bedoelt te zijn, die een zekere globale systematisering mogelijk maakt en geenszins een scherpe scheiding tussen de verschillende perioden betekent, mag een wel haast overbodige opmerking heten. Het feit, dat ik meerdere malen bij de behandeling van een periode vooruit of terug moest grijpen op een volgende of voorafgaande, staat hiermede in nauw verband. Het zal bovendien blijken, dat ik deze indeling slechts gemaakt heb bij de bespreking van de groei van de term democratie tot politieke leuze. Bij de behandeling van de betekenis van de term democratie in de negentiende eeuw naar liberale opvatting in vergelijking met de moderne betekenissen (blz. 152 e.v.) heb ik de laatste drie decennia van de vorige eeuw als één geheel beschouwd.

De periode van 1870-1879

Omstreeks 1870 begint hier te lande meer en meer het besef door te dringen, dat de bepalingen met betrekking tot het kiesstelsel, zoals deze in de grondwet van 1848 en de op de grondslag van deze gebaseerde kieswet van 1850 geregeld waren, wijziging behoefden. De grondwet had immers bepaald, dat de census 'naar gelang van de plaatselijke omstandigheden' zou worden bepaald naar het bedrag, dat jaarlijks in de directe belastingen werd betaald. Dit bedrag mocht niet beneden de *f* 20,- en niet boven de *f* 160,- liggen. De kieswet van 1850 had op deze grondslag een vrij ingewikkelde en willekeurige indeling gemaakt, waarbij in bepaalde

delen van ons land de census aanmerkelijk hoger was gesteld dan in andere.

Niet alleen het besef, dat de census te hoog was gesteld, doch ook, dat er bij de vaststelling met een te grote willekeur was te werk gegaan, deed de behoefte aan kiesrechtshervorming opkomen. Zeer ingrijpend stelde men zich de wijzigingen nog niet voor: de idee van algemeen kiesrecht was als practisch realiseerbaar object nog maar een heel enkele in de gedachte gekomen en vond omstreeks 1870 in de Kamer nog in het geheel geen verdediging. Doch ook van nietingrijpende hervormingen toonde de meerderheid van de Tweede Kamer zich nog afkerig. Een initiatief-voorstel van Heemskerck in 1869, ontwerpen van de ministers Fock, Geertsema en Heemskerck in de opeenvolgende ministeries tussen 1868 en 1877, die alle slechts wijziging beoogden met behoud van de grondwettelijke census, konden geen instemming bij de Kamermeerderheid vinden[1].

Doch de beweging voor kiesrechtsuitbreiding mocht dan al niet op directe resultaten kunnen bogen, zij bleef bestaan en nam voortdurend in kracht toe. En niet alleen meer op verlaging van de census, doch op afschaffing van deze norm tot kiesbevoegdheid richtte zich de strijd. Meer en meer drong de idee door, dat willekeur bij de vaststelling van de census onvermijdelijk was, ja, dat de census in het geheel geen maatstaf mocht zijn, waarnaar beoordeeld werd, of iemand 'politisch rijp' was. ''t Aangenomen beginsel... roept niet allen, doch slechts veronderstelde bekwaamheid', zo had Thorbecke in 1848 het censuskiesrecht verdedigd[2]. Doch twijfel rees, of in de census wel deze bekwaamheid mocht worden verondersteld.

Anderen gingen nog verder. Voor hen was het niet meer de vraag, of in geldbezit of in enige andere norm de bekwaamheid tot het bepalen van de richting van het staatsbestuur kon worden gevonden. Zij ontkenden, dat er naar enige objectieve maatstaf vast te stellen zou zijn, in welke richting het staatsbestuur zich zou moeten bewegen. In scherpe tegenstelling tot de rechtsstaatstheorieën van Prof. Buys[3] betoogden zij, dat het niet de taak van de staat is,

1 J.D. Veegens meent zelfs te mogen beweren, dat er in die tijd slechts twee overtuigde voorstanders van kiesrecht hervorming in de Tweede Kamer waren: van Houten en Oldenhuis Gratama (Herinneringen en Vooruitzichten, Vragen des Tijds, 1875 I, blz. 34 e.v.).

2 Mr J.R. Thorbecke, Bijdrage tot de herziening der Grondwet; P.H. van den Heuvel, Leiden, 1848; blz. 43

3 Zie blz. 113 e.v.

zelfstandig, onafhankelijk van de wil van de kiezers het recht te handhaven en te bevorderen. Wat ‘recht’ is, is niet a priori vast te stellen. De kiezers zullen naar hun eigen wil en verlangens bepalen, hoe de staat bestuurd zal worden. Doch als er geen objectief vaststaand recht bestaat, dan kan er ook geen sprake zijn van een goede of minder goede keuze van de volksvertegenwoordigers, dan is er dus ook van een objectieve maatstaf, waarnaar beoordeeld zou kunnen worden, of iemand bekwaam is een ‘goede’ keuze te doen, geen sprake. Dan dienen alle theorieën omtrent capaciteitenstelsel, die wel of niet in een census zouden kunnen worden gevonden, overboord te worden gezet. Dan is, waar ieder bij de bepaling van het staatsbeleid belang heeft en niemand beter dan een ander kan beoordelen, hoe dit beleid zal moeten zijn, algemeen kiesrecht de logische consequentie[1].

Belangrijker waren wellicht nog andere bezwaren, die de voorstanders van kiesrechtsuitbreiding tegen de geldende regeling koesterden. Bezwaren, die niet het theoretische beginsel, doch de in de practijk blijkende resultaten van het census-stelsel betroffen. - Van bijkans alle vooruitstrevende maatregelen, die de hervormingsgezinden op hun programma hadden staan, bleek de toenmalige volksvertegenwoordiging immers afkerig te zijn. De sociale wetgeving stond nog helemaal aan het begin van zijn ontwikkeling. Alleen in de initiatiefwet-van Houten, waarbij de kinderarbeid beperkt was, hadden de Staten-Generaal getoond oog te hebben voor de onder de lagere standen van het Nederlandse volk heersende noden. De belastingherziening, die de vooruitstrevenden dringend nodig oordeelden, maakte geen vooruitgang. - De overtuiging rijpte, dat dergelijke hervormingen ook niet eerder doorgevoerd zouden worden, dan wanneer door een kiesrechtsuitbreiding de volkvertegenwoordiging niet meer uitsluitend door de bezittende klasse gekozen zou zijn. De Staten-Generaal, zo werd geoordeeld, vertegenwoordigen niet het gehele Nederlandse volk, doch slechts dat deel, waarvan de belangen bij ingrijpende hervormingen niet

1 Zie b.v. voor betogen in deze zin: W. Heineken, Een oud vraagstuk, Vragen des Tijds, 1875 I, blz. 104 e.v. Na 1880 ook Mr M.C.L. Lotsy in zijn brochures: Het ABC van het Nederlandsche Staatsrecht of het Algemeen Stemrecht; J. de Haan, Haarlem, 1882; vooral blz. 41, en Het algemeen stemrecht geen recht, maar een eis van het Nederlandsche volk; J.F. Sikken, Amsterdam, 1884; blz. 27 e.v. en 48 e.v.

direct gediend waren. Kiesrechtsuitbreiding niet zozeer om het recht zelf, doch feitelijk om de resultaten, die er voor de sociale en economische wetgeving van werden verwacht, was hier dus het eigenlijke doel.

Kiesrechtsuitbreiding betekende echter nog niet altijd direct algemeen kiesrecht. Zo ver wilde in de eerste zeventiger jaren nog haast niemand gaan. Afschaffing van de census als norm, daartoe beperkten zich de eisen en voorstellen van bijna alle geavanceerden in de eerste tijd. ‘Deze eis - de eis naar algemeen kiesrecht - kan ik, voorlopig althans, niet ernstig opvatten’, is een uitlating van een vooruitstrevend liberaal[1], die tien jaar later reeds aanhanger van het algemeen kiesrecht is geworden[2]. In het vooruitstrevende blad ‘Vragen des Tijds’ heet het in 1877: ‘In ons vaderland behoeft men nog niet beangst te zijn voor eene invoering van dat beginsel’ - het algemeen kiesrecht -[3]. Als van Houten, destijds wel het meest vooruitstrevende lid van de Tweede Kamer, in 1877 een nota tot de Tweede Kamer richt, waarin hij zijn zienswijze over de kiesrechtshervorming uiteenzet, schakelt ook hij uitdrukkelijk analphabeten en armlastigen van het stemrecht uit. En als hij zijn voorstel in ‘Vragen des Tijds’ nader bespreekt, bevestigt hij nogmaals, dat hij geen algemeen kiesrecht wenst. Het proletariaat moet van het kiesrecht verstoken blijven[4]. En zelfs een man als Feringa, die in die jaren ongetwijfeld tot de meest-geavanceerden in den lande behoort, en die in die tijd reeds de liberale partij als te conservatief beschouwt om nog de hoop te kunnen koesteren, dat zij een meer hervormingsgezinde politiek zal gaan voeren en die dus in een nieuwe groepering zijn heil zoekt[5], schrijft over het kiesrecht: ‘Niets pleit voor de bewering, dat het stemrecht behoort gereserveerd te blijven voor zekere “standen” of afhankelijk moet wezen van eenigen census. Er is a priori geen enkele reden, waarom de een meer recht heeft dan de ander. Want belanghebbende bij eene goede regeering is ieder. Bijgevolg moet het stemrecht algemeen zijn. - Toch blijft algemeen stemrecht eene te algemeene leus

1 M.C.L. Lotsij, Democratie en Theocratie; de Gids 1872 IV, blz. 59
2 Zie zijn op de vorige bladzijde (noot 1) vermelde brochures.
3 L. Ed. Lenting, De Staten-Generaal, Vragen des Tijds, 1877 II, blz. 23
4 Mr S. van Houten, Een woord tot de liberale kiezers, Vragen des Tijds. 1879 II, blz. 28
5 Zie blz. 108

Niet ieder persoon, al heeft hij in abstracto het recht tot stemmen, kan in staat worden geacht eene stem uit te brengen. Een geheel onontwikkelde te laten stemmen zou moeten heeten: een blinde over kleuren te laten oordelen'[1]. In concreto wenst hij een kiezersexamen, waarbij ieder Nederlander getest zal worden op zijn kennis van onze staatsinstellingen en voornaamste wetten, inzonderheid van de grondwet.

Een heel enkele slechts durft de practische consequentie van zijn theoretisch uitgangspunt, het gelijke recht van alle staatsburgers op het kiesrecht, te trekken. In Vragen des Tijds vinden we in 1875 een artikel, waarin de schrijver, W. Heineken, zich voorstander van directe invoering van het algemeen kiesrecht betoont[2].

Hoe is nu de houding van deze vooruitstrevenden tegenover de term democratie?

Dat iemand als Heineken, die voorstander van algemeen kiesrecht is, zich voor de naam democraat niet zal schamen en vrijuit zal verklaren, dat hij democratische principes huldigt, is geenszins verwonderlijk. Democratie en algemeen kiesrecht immers waren vóór 1870 identieke begrippen. Een voorstander van algemeen kiesrecht was daarmede tegelijk een aanhanger van de democratie. Doch tegelijk brengt dit mede, dat iemand als Heineken niet met veel nadruk behoeft te betogen, dat hij democraat is. Automatisch en vanzelfsprekend beschouwt hij zich als voorstander van het algemeen kiesrecht als democraat en niemand zal zich er over verwonderen. Theoretisch-toeschouwend immers was de term democratie reeds lang bekend. Om van de Noord-Amerikaanse democratie te spreken met het oog op het daar bestaande algemeen kiesrecht was heel normaal; de democratie als bepaalde regeringsvorm was een voor ieder zonder meer begrijpelijk begrip. Ieder begreep, dat hiermede die regeringsvorm werd bedoeld, waarin iedere staatsburger het kiesrecht had. En wanneer nu iemand hier feitelijk zich tot voorstander van algemeen kiesrecht verklaart, is hij daardoor democraat geworden. Dan behoeft hij niet meer te verklaren en uit te leggen, wat hij als democraat wil; in tegendeel zijn democraat zijn volgt uit zijn streven naar algemeen kiesrecht. Misschien zal Heineken zich zelve ook niet scherp hebben gerealiseerd, dat

1 Dr F. Feringa, Democratie en Wetenschap; P. Noordhoff en M. Smit, 2e dr., Groningen, 1873; blz. 39

2 Heineken, Een oud Vraagstuk, vooral blz. 119 e.v.

hij op het moment, dat hij voorstander werd van het dadelijk invoeren van het algemeen kiesrecht, ook democratie als practisch-politieke strijdleuze aanvaardde. Implicite ligt het echter in zijn gedachten en uitlatingen besloten: 'democratie en goddelijk recht staan in beginsel en toepassing lijnrecht tegenover elkaar'[1]. Op zich zelf betekent zulk een uitlating niet, dat democratie als practisch-politieke leuze wordt aanvaard. Ook Groen van Prinsterer had dit kunnen zeggen. Maar dan was democratie als verwerpings-leuze gebruikt. En indien Opzoomer dit in 1848 zou gezegd hebben, zou het wel betekenen, dat hij in beginsel aan de zijde van de democratie stond, doch daar hij toentertijd voor de consequent-practische toepassing van dit beginsel terugschrok, zou bij hem zulk een uitlating niet betekenen, dat hij voor de concrete politiek democraat was. Doch nu Heineken het zegt, die inderdaad van democratie 'in beginsel en toepassing' een voorstander is, komt democratie uit de sfeer van de verwerpings-leuze, de neutraal-toeschouwende beschouwingswijze of de theoretische sympathiebetuiging en wordt concreet direct politieke eis. En als Heineken dan zegt 'Ik heb mij aan eene verwarring bezondigd, waaraan de geheele "democratie" zich schuldig maakt'[2], blijkt hieruit, dat hij het als geheel vanzelfsprekend aanvaardt, dat men hem als democraat zal beschouwen.

Is bij Heineken dus geleidelijk de term democratie van het neutraal-toeschouwende of in beginsel aanvaarde begrip tot uitdrukking voor een concreet politieke eis geworden, ook sommige andere vooruitstrevenden, die nog niet het algemeen kiesrecht aanvaarden, gaan het democratisch beginsel voor hun concrete eisen en verlangens gebruiken. Verscheidene nuanceringen kunnen we hierbij nog onderscheiden. Bij dit onderscheid zal dan tevens blijken, hoe zij er toe kunnen komen de term democratie te aanvaarden, terwijl zij nog afkerig zijn van algemeen kiesrecht.

In de eerste plaats dienen dan genoemd te worden twee in 1871 en 1872 van de hand van Mr M.C.L. Lotsij verschenen artikelen[3]. Hierin onderscheidt de schrijver principiëel alle regeringsvormen naar één enkel criterium: 'Komt het gezag van de regeering of uit den boezem van het volk'. Een tussenweg be-

1 Heineken, t.a.p., blz. 104
2 Heineken, t.a.p., blz. 132
3 Mr M.C.L. Lotsij, Democratie en Constitutioneele Monarchie, de Gids, 1871 II, blz. 59 e.v. en Democratie en Theocratie, de Gids, 1872 IV, blz. 32 e.v.

staat er in beginsel volgens hem niet. En alle regeringsvormen, waarbij in beginsel het gezag bij het 'volk' is, betitelt Lotsij als democratieën. Zo is volgens hem een constitutionele monarchie een democratie met beperkingen tegen de volkswaan[1]. En wel is uitbreiding van het kiesrecht niet in strijd met de constitutionele monarchie, ja zal de ware betekenis van dit stelsel eerst goed tot zijn recht komen, indien het kiesrecht zo goed als algemeen is geworden[2], doch dit verhindert Lotsij niet ons land voor zijn tijd reeds een democratie te noemen. Trouwens Lotsij acht de tijd voor algemeen kiesrecht in ons land nog niet gekomen: 'om invloed te doen gelden, moet men een positieven titel kunnen tonen'[3], welke titel kan bestaan in de betaling van belastingen of bekwaamheid. - Belangrijker dan de kiesrechtsuitbreiding is voor Lotsij echter een andere wijze, waarop het veld winnen van de democratische ideeën zich uit, de sterkere band tussen kiezer en kamerlid. De volksvertegenwoordiging, zo betoogt hij, moet de afspiegeling zijn van de verschillende in het land levende belangen en daarom kunnen de kiezers een verklaring van de kamercandidaten eisen, in welke algemeene richting zij hun politiek zullen voeren. Niet in de vorm van een imperatief mandaat, doch als algemeen gestelde verklaring. Ook deze kwestie, hoewel dus buiten het kiesrecht omgaande, brengt Lotsij met democratie in verband. Hij betitelt ook Groen van Prinsterer, die op dit punt eenzelfde mening als Lotsij koestert, als democraat[4]. Of deze kiezers alle staatsburgers zijn of slechts een deel, is Lotsij voor deze kwestie onverschillig. Het blijft voor hem toch een met democratie verband houdende vraag.

Lotsij trekt hier de lijn door van Opzoomer en Busken Huet, die bij 'democratisch' niet allereerst aandacht schonken aan de norm, waarnaar bepaald werd, wie tot het kiezersvolk zouden behoren, doch aan het beginsel, bij wie de souvereiniteit berust[5]. Hij spreekt dus openlijk uit, dat een algemeen kiesrecht voor een democratie niet noodzakelijk is[6]. En hiervan uitgaande kan hij

1 Lotsij, Democratie en Constitutioneele Monarchie, blz. 71 en 72
2 Lotsij, t.a.p., blz. 80
3 Lotsij, t.a.p., blz. 89
4 Lotsij, t.a.p., blz. 81
5 Zie blz. 64 en blz. 91 e.v.
6 cf. ook Busken Huet, die ook in deze jaren nogmaals de stelling poneert, dat Nederland in die tijd in wezen 'een demokratische republiek' is (Nationale Vertoogen, dl I, blz. 236).

bepaald concreet-politieke eisen, zoals die betreffende de band tussen kiezer en kamerlid, als democratische eisen stellen.

Doch een dergelijke betekenis, als Lotsij hier aan democratie hecht, is voor zijn tijd ongebruikelijk. Zelf blijkt hij dat ook maar al te duidelijk te beseffen: 'Men schijnt moeite te hebben in eene constitutioneele monarchie eene democratie te herkennen'[1].

De democratie-opvatting van van Houten is dan ook anders dan die van Lotsij. Ook hij gebruikt de term reeds duidelijk als leuze. In het bijzonder in een artikel[2], dat hij als toelichting schreef bij zijn nota aan de Tweede Kamer over de door hem voorgestelde grondwetsherziening, komt dit zeer duidelijk tot uiting. 'De bekende anti-democratische gevoelens van Prof. Buys', 'Prof. Buys is geen democraat'[3], zulke uitlatingen geven duidelijk de verwachting te kennen, dat de lezers deze anti-democratiehouding van prof. Buys als iets afkeurenswaardigs zullen beschouwen, dat democratie dus voor hen een gunstige klank zal hebben. En zeer uitdrukkelijk spreekt van Houten van 'onze democratische begrippen' en constateert, dat men allentwegen tegenkanting ontmoet 'wanneer men zijn democratisch vaandel ontrolt'[4]. Heel duidelijk is van Houten hier dus een aanhanger van de democratie.

Toch was hij, zoals reeds vermeld, een tegenstander van de directe invoering van algemeen kiesrecht. Acht hij dus, evenals Lotsij, een democratie bestaanbaar zonder algemeen kiesrecht? Let hij bij het gebruik van de term democratie uitsluitend op het beginsel van de volkssouvereiniteit, het beginsel, waarbij 'het gezag uit den boezem van het volk komt'? Dit is niet waarschijnlijk, nu hij de term democratisch steeds gebruikt in een artikel, dat geheel betrekking heeft op de regeling van de kiesrechtskwestie. Voor van Houten is democratie dus blijkbaar wel een met kiesrecht verband houdend begrip. Ja, waarschijnlijk beschouwt toch ook van Houten au fond democratie en algemeen kiesrecht als identieke begrippen. Immers het niet hebben van kiesrecht moet volgens zijn voorstel uitzondering zijn; de gewone regel is, dat men het kies-

1 Lotsij, Democratie en Constitutioneele Monarchie, blz. 72
2 Mr S. van Houten, Een woord aan de liberale kiezers, Vragen des Tijds, 1879 II, blz. 1 e.v.
3 van Houten, t.a.p., blz. 19 en 20
4 van Houten, t.a.p., blz. 19 en 21

recht heeft. Niet ‘een positieven titel’ moet men kunnen tonen, wil men voor kiesrecht in aanmerking komen, zoals Lotsij eist, doch er moeten bijzondere redenen zijn, waarom aan iemand het kiesrecht niet gegeven zal worden. Zijn regel is niet: ‘Hij, die *f*..... belasting betaalt, is kiezer’, doch hij stelt: ‘Alle mannelijke meerderjarige ingezetenen zijn kiezers, die niet.....’. Of om zijn eigen woorden te gebruiken: ‘Eene regeling, welke tot beginsel heeft, ieders volle staatsburgerschap te erkennen, behoudens bij de wet vast te stellen uitzonderingen’. Dit noemt hij uitdrukkelijk het ‘democratisch beginsel’. En daartegenover stelt hij de opvatting van Kappeyne van de Coppello, die het kiesrecht een ‘voorrecht of plicht acht’[1]. Ook van Houten is dus aanhanger van algemeen kiesrecht, zij het in een niet zo stringente zin als deze term voordien meestentijds werd gebruikt.

Ik geef terstond toe, dat het voor de practijk een vraag van formulering is, althans kan zijn, of men het algemeen kiesrecht invoert, doch toelaat, dat de wet er uitzonderingen op maakt, of dat men voor het verkrijgen van het kiesrecht een of meerdere, niet te hoog gestelde ‘positieve titels’ eist. Doch dat is hier niet van belang. Het gaat er hier om, dat van Houten de regeling, die hij voorstelt, beschouwt als ene, waarbij vooropgesteld wordt, dat ieder het kiesrecht heeft, dat het kiesrecht in beginsel algemeen is. Daarom beschouwt hij zijn voorstel ook als democratisch.

Het is mogelijk, hoewel niet zeker, dat de ook in zijn ogen derhalve bestaande identiteit tussen algemeen kiesrecht en democratie de reden is, dat hij niet de eis stelt naar een democratisch, doch naar een ‘nationaal’ parlement[2]. Immers een volgens zijn voorstel gekozen parlement zal wel in beginsel, doch nog niet feitelijk democratisch, dat is op basis van algemeen kiesrecht, samengesteld zijn. Dat hij dan toch zijn ‘democratisch vaandel’ ontrolt, vindt zijn verklaring niet alleen in de principiële aanvaarding van het algemeen kiesrecht, zoals hierboven werd uiteengezet, doch ook in het feit, dat van Houten de uitzonderingen op dit democratisch beginsel geenszins als van blijvende aard beschouwt. Immers het ‘proletariaat’, dat op grond van te geringe ontwikkeling of armlastigheid nu nog geen kiesrecht zal verkrijgen, zal in

1 van Houten, t.a.p., blz. 6
2 van Houten, t.a.p., blz. 21

de bedoeling van van Houten geheel moeten verdwijnen. Zovele sociale maatregelen zullen getroffen dienen te worden, dat armlastigheid en analphabetisme geheel zullen verdwijnen en hiermede dus tevens de redenen om aan sommige staatsburgers het volle genot van hun rechten, waarop zij als staatsburger principiëel recht hebben, te onthouden. Door opvoeding zal het algemeen kiesrecht, dat is de democratie, mogelijk worden[1].

Duidelijker nog dan bij van Houten komt deze opvoedingsgedachte bij Feringa tot uiting. 'Politiek leven en democratie hebben zonder degelijk onderwijs luttel waarde', sterker nog, 'degelijk onderwijs is volstrekte voorwaarde voor democratie'[2]. Wanneer hij dan ook verklaart, dat de titel van zijn boek 'Democratie en wetenschap' als 'eene leuze of vlag' moet worden beschouwd[3], dan betekent dit, dat Feringa in deze titel tot uitdrukking wil brengen, dat wetenschap, kennis en algemene ontwikkeling aan democratie vooraf dienen te gaan. Zijn boek is bedoeld om in deze behoefte aan algemene ontwikkeling te voorzien. Daarom geeft hij na een overzicht van de politieke richtingen, die de in die tijd in Nederland verschijnende dagbladen en andere periodieken aanhangen, zijn lezers een elementaire beschouwing over alle mogelijke politiek van belang zijnde onderwerpen, zoals grondwet, fabriekskinderenwet, middelbaar onderwijs, socialisme, staatsfinantiën en belastingwezen. Alle onderwerpen, waarvan iemand, aan wie het kiesrecht verleend zal worden, op de hoogte dient te zijn. Dit alles dient dus tot opvoeding tot het algemeen kiesrecht, tot de democratie. Zeer duidelijk en uitdrukkelijk is voor Feringa democratie gelijk aan algemeen kiesrecht. Niet directe invoering van democratie, doch opvoeding daartoe wenst hij. Democratie is voor hem de reden, die hem zijn eisen naar sociale maatregelen doet stellen. Dit zo ontstane verband tussen democratie en sociale maatregelen zal later bij de bespreking van de vraag, of democratie in de negentiende eeuw uitsluitend een politieke of ook een sociale betekenis had, nog nader behandeld worden[4]. Hier is de constatering voldoende, dat ook Feringa onder demo-

1 van Houten, t.a.p., blz. 28
2 Feringa, Democratie en Wetenschap, voorwoord, blz. VI
3 Feringa, t.a.p., voorwoord, blz. V
4 Zie blz. 168 e.v.

cratie niet het principe van de volkssouvereiniteit verstond, zoals Lotsij, doch in de eerste plaats de concreet-politieke eis naar algemeen kiesrecht.

Hoe zeer dus de democratie-opvattingen bij de drie behandelde schrijvers in wezen verschillen, op het eerste gezicht springt één punt, dat zij gemeen hebben, het meest in het oog: het gebruik van de term democratie als leuze, zonder dat hiermede de directe eis naar algemeen kiesrecht in stringente zin in verband werd gebracht. De onderlinge verschillen, die deze schrijvers in hun opvattingen vertoonden, en het feit, dat Feringa zeer zeker democratie en algemeen kiesrecht als identiek beschouwde, werden voorbijgezien. Democratie werd hierdoor in veler ogen een term, die niet alleen als theoretisch begrip, doch ook als politieke leuze kon dienen voor de invoering van maatregelen, die kiesrechtsuitbreiding en vergroting van de kiezersinvloed tot stand beoogden te brengen, zonder tot algemeen kiesrecht te leiden. We zullen nog zien, dat dit de voorstanders van de invoering van een algemeen kiesrecht in stringente zin van het gebruik van deze term afkerig maakte[1].

Van een democratische partij van enig belang is in dit tijdvak nog geen sprake. Feringa was in 1872 candidaat van een ‘democratische’ kiesvereniging in Amsterdam, die een partijgroepering los van de liberalen beoogde, doch veel succes heeft deze poging niet gehad. - Domela Nieuwenhuis pleit in 1879 in het eerste nummer van ‘Recht voor Allen’ voor de oprichting van een nieuwe partij, de ‘democratische’ partij[2]. Daar Nieuwenhuis toen nog geen socialist, doch burgerlijk-vooruitstrevend was, behoort ook deze poging in dit hoofdstuk vermelding te vinden. Door zijn spoedige overgang naar de sociaaldemokratische beweging heeft echter ook Nieuwenhuis aan deze idee geen verdere uitwerking trachten te geven.

In het algemeen echter bleven de vooruitstrevenden in die dagen de liberale partij trouw en vormden hiervan de linkervleugel.

1 Zie blz. 120 e.v.

2 Domela Nieuwenhuis, Een vijf-en-twintigjarige veldtocht tegen het kapitalisme, dl I, blz. 28

Met voorliefde beriepen zij zich op de uitlatingen van Thorbecke, die een vooruitstrevend karakter droegen. Met name voor het verdedigen van het - in beginsel - algemeen kiesrecht werd dan meermalen een beroep gedaan op de bekende zinsnede uit ‘Over het Hedendaagsche Staatsburgerschap’: ‘Dat het hedendaagsche staatsburgerlijk stemregt, aan welke voorwaarden ook door de wet gebonden, een algemeen stemregt tot beginsel heeft, dat is de eigenlijke grond van den gestadigen krijg tegen elke uitoefening van het stemregt beperkende wetgeving. Het beginsel ten deele verwezenlijkt, tracht naar geheele verwezenlijking’[1].

Deze en dergelijke uitlatingen van Thorbecke brengen van Houten c.s. tot de mening, dat zij alleen de ware verdedigers van de liberale beginselen zijn. ‘Ik ben een gewone liberaal, doch velen die zich liberalen noemen, willen geen liberale maatregelen’, zegt van Houten[2]. En Lotsij's reeds meermalen aangehaald artikel ‘Democratie en Theocratie’ is een betoog tegenover Feringa, dat het niet de minste zin heeft een ‘democratische vereeniging’ te stichten of te steunen, daar alle eisen, die door Feringa worden gesteld, door ieder verstandig mens of althans door de liberale partij als juist worden erkend, althans niet uitdrukkelijk van de zijde van de liberale partij tegenkanting ondervinden. In beginsel erkent de liberale partij al deze eisen als de hare[3].

We kunnen met goede gronden opmerken, dat dit verweer van Lotsij niet zeer overtuigend klinkt. Een erkenning ‘in beginsel’ blijkt vaak niet meer te zijn dan een zeer pover begin, waarna de uitwerking van dit beginsel tot de grootste meningsverschillen kan leiden. En de verdere loop van de historie heeft wel aangetoond, hoe ver ook inderdaad in de oude liberale partij de opvattingen over de door Feringa c.s. voorgestane hervormingen uiteenliepen. Het is in feite tenslotte toch tot een scheuring gekomen. Doch in die tijd koesterden vele vooruitstrevenden nog de hoop, de gehele liberale partij op de weg van de krachtige hervormingen te kunnen leiden. ‘De liberale partij moet weer hervormingspartij worden[4],

1 Mr J.R. Thorbecke, Over het Hedendaagsche Staatsburgerschap, in: Historische Schetsen; Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1860; blz. 94/95
2 Van Houten, Een woord tot de liberale kiezers, blz. 22
3 Lotsij, t.a.p., blz. 66
4 J.D. Veegens, Herinneringen en Vooruitzichten, Vragen des Tijds, 1875 I, blz. 57

deze woorden van Veegens geven het gevoelen van het gros der geavanceerden uit die dagen weer. Voor een democratische partij voelen zij dus niets.

Ook Feringa wordt trouwens de oude naam nog niet geheel ontrouw: hij fulmineert alleen tegen de 'liberalen-in-naam', de 'conservatieve liberalen'[1]. Liberaal-sec is ook hem blijkbaar nog een vertrouwde en enigermate sympathieke term.

En om de practisch-politieke richting aan te geven, die hij voorstaat, gebruikt hij vrijwel altijd de term 'radicaal'[2]. De redenen hiervoor zijn tweeërlei. In de eerste plaats stelt hij nog niet de eis tot directe invoering van het algemeen kiesrecht, welke eis, met het oog op de identiteit van democratie en algemeen kiesrecht voor een democraat wel een van de belangrijkste programmapunten zou moeten zijn. - Van meer gewicht is echter nog wel, dat radicaal veelomvattender was, meer alle urgente vragen van de toenmalige politiek bestreek, dan democratisch. Democratisch wilde alleen zeggen algemeen kiesrecht. Doch de kiesrechtsstrijd was niet de enige, die in die jaren van belang was; ook de sociale hervormingen, belastingherziening, koloniaal stelsel vroegen de aandacht. En het woord 'radicaal' gaf op al deze gebieden vooruitstrevendheid en hervormingsgezindheid te kennen. Voor een politieke partij, die haar aandacht op al deze onderwerpen had te richten, was de naam 'radicaal' dientengevolge veel aantrekkelijker dan het op één punt beperkte 'democratisch'. Voorzover de keuze van een leuze niet van geheel toevallige omstandigheden afhankelijk is en dus met duidelijk besef van de betekenis van de gekozen naam geschiedt[3], is het dus zeer verklaarbaar, dat Feringa niet als leuze 'democratisch', doch 'radicaal' koos. Zo zullen ook een tiental jaren laten de z.g. 'radicalen' en niet de 'democraten' zich van de liberale partij afscheiden als eerste enigszins belangrijke groep, die de liberale partij en de liberale naam verlaat.

Doch zover is het in de periode 1870-1879 nog niet. Iemand als Feringa is een grote uitzondering. Juist in dit tijdvak immers deden de liberalen pogingen om de oude eendracht te herstellen

1 Feringa, t.a.p., voorwoord, blz. VII
2 Feringa, t.a.p., blz. 25, 26 en 30
3 Zie b.v. blz. 180 e.v. voor een geval, waarbij dit besef vrijwel geheel heeft ontbroken.

en gezamenlijk tegen de veelal samengaande conservatieven en ‘kerkelijken’ de liberale beginselen te verdedigen. Het zijn immers niet alleen de kiesrechtsvraag en de kwestie der sociale en koloniale hervormingen, die het onderwerp van de politieke strijd in ons land in die tijd zijn. Veel meer dan deze toch is de schoolstrijd het de aandacht vragende punt in ons staatkundig leven. De onvermoeide strijd van Groen van Prinsterer voor deze zaak werd door zijn opvolger in scherpere vorm voortgezet en de katholieken waren op dit punt reeds de medestanders van de protestants-Christelijken tegenover hun oude liberale bondgenoten geworden. Veelal met de conservatieven verbonden konden de Christelijke groepen een geduchte macht vormen, waartegenover de liberalen hun vereende krachten dienden te stellen, wilden zij hun overheersende positie behouden en terugwinnen.

Deze liberale beweging, die in en tijdens het ministerie Tak van Poortvliet-Kappeyne van de Coppello zijn grootste bloei beleefde, vond in de strijd om de schoolwet van 1857, in het verzet tegen de rechtse eisen op dit punt, zijn grond en voornaamste steunpunt. Het was immers ook aan de macht gekomen, nadat het conservatieve ministerie Heemskerck bij de verkiezingen van 1877 een nederlaag had geleden, die zijn voornaamste oorzaak vond in de afkeer van de kiezers tegen de schoolwetswijziging, die Heemskerck had voorgesteld.

In deze strijd ging het om de vraag ‘liberaal of clericaal’ en onder deze leuze verzamelden de liberalen hun verdeelde aanhang wederom. ‘Het volk kent alleen maar de onderscheiding liberaal tegenover clericaal’, betoogt Prof. Buys al in 1869[1]. En dit is volgens hem het enig juiste criterium, dat de politieke partijgroeperingen kan bepalen: ‘De strijd is die tussen moderne en antimoderne wereldbeschouwing, tussen liberaal en clericaal; de schoolwet is het symbool van die strijd’[2]. En op de andere vleugel van de liberale partij constateert ook Veegens, dat de grote tegenstelling clericaal-anti-clericaal is[3]. Domela Nieuwenhuis merkt op, dat van Houten, die als het ware aangewezen scheen als hoofdman ener nieuwe radicale of democratische partij op te treden, niet met de liberale partij kon breken, omdat hij bij de belangrijkste punten

1 J.T. Buys, De conservatieve partij, de Gids, 1869 IV, blz. 92
2 Buys, t.a.p., blz. 106
3 Veegens, Herinneringen en Vooruitzichten, blz. 58

toch met de liberalen in de strijd tegen de clericalen één was[1].

Het is ongetwijfeld juist, dat de vooruitstrevenden van het ministerie-Kappeyne ook politieke en sociale hervormingen hadden verwacht en het ook om deze reden in den beginne steunden[2]. En dat zij, toen zij in deze verwachtingen teleurgesteld werden, hun vertrouwen in de hervormingsgezindheid van de liberale partij begonnen te verliezen en met de idee van een splitsing van de liberale partij in een vooruitstrevend en een behoudend deel begonnen te spelen, een idee, die ook reeds voordat het ministerie-Kappeyne zijn werkzaamheden begonnen was, bij sommigen had post gevat[3].

Doch het blijft een feit, dat in de practijk het ministerie-Kappeyne beschouwd werd als een zuiver 'anti-clericaal' en anti-Heemskerck ministerie[4] en dat het ook inderdaad zijn grootste bekendheid heeft verworven door de 'anti-clericale' schoolwetswijziging, die het tot stand bracht en die de oorzaak was, dat sinds die tijd met nog grotere felheid dan tevoren de schoolstrijd gevoerd werd. Het was de oorzaak, dat ook nadien de vraag 'liberaal of clericaal' de belangrijkste kwestie bleef in ons staatkundig leven. Het voortduren van de schoolstrijd heeft er toe bijgedragen, dat voor algemeen kiesrecht, voor democratie, niet zulk een belangstelling ontstond als anders wellicht het geval zou zijn geweest. Het vertraagde de opkomst van de term democratie als politieke leuze.

In het voorgaande werd geschetst, hoe voor de practische politieke strijd van die tijd de opkomst van de term democratie tegengegaan werd, doordat de liberalen in hun anti-clericalisme hun voornaamste verenigingspunt vonden. Daarenboven is voor de theoretische beschouwingen uit die tijd een richting aan te wijzen, die niet de aandacht van democratie afleidde, die zich integendeel wel intensief met democratie bezig hield, maar er zich een beslist tegenstander van toonde. Het is de leer, die als leer van de rechtsstaat, van de staatssouvereiniteit, of ook nog wel onder andere

1 Domela Nieuwenhuis, t.a.p., Inl. blz. 12
2 Zie b.v.J.D. Veegens, Het laatste bedrijf, Vragen des Tijds, 1877 I, blz. 77 e.v. en van Houten, Een woord tot de liberale kiezers, blz. 5
3 b.v.J.D. Veegens, Een voorbarig advies, Vragen des Tijds, 1877 II, blz. 372 en 373
4 van Houten, Een woord tot de liberale kiezers, blz. 3

namen bekendheid heeft verworven en die op het voetspoor van buitenlandse schrijvers zoals Rudolf von Gneist hier te lande door Prof. Buys en zijn school werd verdedigd.

Als kernpunt van deze leer geldt de stelling, dat de staat zelfstandig ook tegenover de wil van de staatsburgers het recht zal moeten handhaven. De staat heeft dus een eigen, niet van de burgers afgeleid gezag, dat zijn rechtvaardiging vindt in de taak van de staat, de rechtshandhaving. Deze leer vond hier toentertijd grote aanhang en gold geruime tijd door het grote gezag, dat van Buys uitging, als de min of meer officiële theoretische fundering van de beginselen van de liberale partij.

Het is niet mijn bedoeling hier een eenigszins diepgaand onderzoek naar deze leer in te stellen. Uitvoerig is zij o.a. uiteengezet in het acad. proefschrift van W.v.d. Vlugt 'De Rechtstaat'[1], dat in 1879 verscheen. Uitsluitend in hoeverre deze leer op het gebruik van de term democratie van invloed is geweest, zal hier worden onderzocht.

De leer van de staatssouvereiniteit is in naam en wezen de uitgesproken antipode van die der volkssouvereiniteit. Niet de wil van het 'volk' is hoogste macht, doch de objectieve regels van het recht, dat de Staat handhaaft, zijn hoogste richtsnoer voor allen. Juist als tegenhanger tegen de theorie van de volkssouvereiniteit maakte deze souvereiniteitsleer opgang. Duidelijk willen de aanhangers van de nieuwe leer doen uitkomen, dat hun samengaan met hen, die met de volkssouvereiniteit als basis zich liberalen noemen, slechts geschiedt met het oog op de gelijkgezindheid ten aanzien van enige practische eisen, doch dat zulk een samengaan voor de diametraal tegenover elkaar staande theoretische opvattingen slechts verwarring kan veroorzaken. Het zijn 'twee legers onder liberale vlag'[2]. Met de naam liberaal sieren zich dus zowel aanhangers van de leer der staatssouvereiniteit als de verdedigers van de volkssouvereiniteit.

Om deze verwarring te voorkomen, gebruikt van der Vlugt als adjectivum bij volkssouvereiniteit niet 'liberaal', doch 'democratisch'. Ter verklaring schrijft hij: ''t Is waar, op den bodem der "volkssouvereiniteit" is meer dan eens een staatsgebouw ge-

1 W.v.d. Vlugt, De Rechtstaat volgens de leer van Rudolf Gneist, acad. proefschr., Leiden, 1879

2 van der Vlugt, t.a.p., blz. 10 en 11

sticht, dat weinig aan “volksregeering” deed denken; maar men houde in 't oog, dat 't woord hier niet ter omschrijving van eenen staatsvorm, maar van een staatsbeginsel wordt gebezigd’[1]. Allereerst blijkt uit deze regels, dat bij democratie in de eerste plaats gedacht wordt aan ‘volksregeering’, wat niet anders kan betekenen als een staatsvorm met algemeen kiesrecht. Immers van der Vlugt moet hier verklaren, waarom hij ‘democratisch’ ook zal gebruiken voor die staatsvorm, die geen algemeen kiesrecht kent, doch wel op de basis van de volkssouvereiniteit gegrond is. Als verklaring geldt dan, dat hij in zijn werk beginselen behandelt en niet de vorm, waarin deze beginselen tot uitdrukking worden gebracht.

Door deze identiteit van volkssouvereiniteit en democratie als beginsel wordt democratisch bij van der Vlugt een begrip, waarvoor hij de grootste afkeer heeft. Het is een zuivere verwerpingsleuze. Democratisch heeft bij de in deze tijd zo invloedrijke verdedigers van de leer van de rechtsstaat een zeer slechte klank. De leer van de rechtsstaat is de volstrekte tegenstander van democratie in de zin van volkssouvereiniteit.

De leer van Buys c.s. gaf bovendien de theoretische grondslag, waarop de liberale tegenstanders van kiesrechtsuitbreiding zich konden beroepen tegenover de hervormingsgezinden. Wel werd door de aanhangers van de leer van de rechtsstaat het constitutionele stelsel als de regeringsvorm beschouwd, die de toepassing van de beginselen van deze leer het beste waarborgde[2] en was kiesrechtsuitbreiding naar deze leer op zich zelf geenszins onmogelijk[3], doch in deze theorie werd de nadruk anders gelegd als bij de leer van de volkssouvereiniteit. De rechtshandhaving is in de eerste plaats van belang, niet de wijze, waarop de rechtshandhavers aangewezen worden. ‘Een natuurlijk regt op mederegeren - hoeveel duizende malen ook ingeroepen - bestaat er niet voor de burgers;

1 van der Vlugt, t.a.p., blz. 11

2 In deze zin b.v. de inwijdingsrede van J.T. Buys te Amsterdam in 1862. Het wezen van den Constitutionelen Regeringsvorm (A.C. Krusemen, Haarlem)

3 ‘Het constitutionele stelsel kan bestaan bij een uitgebreid en bij een meer beperkt stemregt’, zeide Buys in zijn inwijdingsrede (blz. 16 en 17). Cf. ook het op blz. 135 e.v. besproken artikel van Heymans in de Gids. waarin deze aanhanger van de staatssouvereiniteit zeer duidelijk betoogt, dat in de zin van algemeen kiesrecht democratie voor een rechtsstaat niet onmogelijk is, mits dit algemeen kiesrecht slechts middel is om het doel van de rechtsstaat - het tot stand brengen van de beste wetten - te bereiken, en niet als altijd geldend natuurlijk recht wordt geëist (blz. 105 en 106).

hun natuurlijk regt kan geen ander zijn dan om goed geregeerd te worden'[1]. En voor de practijk betekende dit dikwijls, dat de theoretische tegenstelling tussen staatssouvereiniteit en volkssouvereiniteit in de concrete politieke eisen 'tegen kiesrechtsuitbreiding' - 'voor kiesrechtsuitbreiding' werd overgebracht. Indien er in het verslag van de commissie van rapporteurs over het kieswetsherzieningsontwerp van Heemskerck in 1877 door tegenstanders van de herziening verklaard wordt, 'dat er geen voet gegeven moet worden aan het in het leven roepen van een bastaard-liberalisme'[2], zou zulk een uitlating met de rechtsstaatstheorie geheel en al verdedigd kunnen worden.

Mede door de invloed van deze rechtsstaatstheorieën bleef de meerderheid van de liberale partij tot op het einde van deze periode, toen Kappeyne aan de Kroon zijn voorstellen deed tot grondwetsherziening, waarbij de census zou worden afgeschaft, tegen kiesrechtsuitbreiding gekant, althans tegen zulk een uitbreiding, waartoe grondwetswijziging noodzakelijk zou zijn.

Tenslotte dient nog nagegaan, of in dit tijdvak buiten de liberale partij de eis naar democratie, naar algemeen kiesrecht, is opgegaan. De eerste sociaaldemokratische groeperingen treffen we in 1878 aan, doch deze zullen in het volgende hoofdstuk hun plaats vinden.

Voordat deze socialistische arbeidersbeweging opkomt, bestond hier reeds het in 1871 opgerichte Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, dat onder leiding van Heldt wel altijd de liberalen bij de verkiezingen steunde, doch dat toch op zijn zelfstandige positie sterk de nadruk legde[3]. Het verbond was in de kiesrechtsstrijd een groot voorvechter van het algemeen kiesrecht, doch in de eerste jaren van zijn bestaan ging het nog niet zo ver. Bij de oprichting in 1871 worden als middelen om de doelstellingen van het Verbond te bereiken aangegeven: 'bij 's lands bestuur en vertegenwoordiging invloed uit te oefenen door middel van vertegen-

1 Buys, Het wezen van den Constitutionelen Regeringsvorm, blz. 27
2 J.D. Veegens, Een voorbarig advies, blz. 376
3 B.H. Heldt, Wat onderscheidt de sociaal-demokratische beweging van die welke zich openbaart in het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond?; Brinkman en van der Meulen, Amsterdam, 1885; blz. 39 en 40

woordiging, adressen of petitionnementen'[1]. Kiesrechtsuitbreiding, laat staan algemeen kiesrecht, werd toen dus nog niet gevraagd. Wel wordt als een van de doelstellingen van het Verbond aangegeven de verkrijging van de 'staatsburgerlijke gelijkheid' van de werkman, doch aan deze vage term mag niet de betekenis worden gehecht van de direct-concrete eis naar algemeen kiesrecht. Het Verbond was in de eerste jaren van zijn bestaan nog verre van deze in die tijd als uiterst vooruitstrevend beschouwde eis verwijderd. Nog in 1878 moest een niet-arbeider de Nederlandse werklieden wijzen op de geringe resultaten, die zij tot op die tijd met hun pogingen tot verbetering van de toestand van de vierde stand hadden bereikt, en betogen, dat het algemeen kiesrecht de hoeksteen moest vormen van een Nederlands-werkliedenprogram[2]. Dit besef bleek toen echter ook tot het Verbond zelve te zijn doorgedrongen. In 1878 werd het programma opnieuw vastgesteld en hierin wordt de eis naar algemeen kiesrecht duidelijk gesteld: 'De verkrijging van het recht voor alle burgers, die volgens de bepalingen der wet mondig zijn, om deel te kunnen nemen aan de verkiezingen van de leden der Volksvertegenwoordiging, der Provinciale Staten en van den Gemeenteraad, met geheime stemming'[3]. En terwijl in 1871 de 'vertegenwoordiging, adressen of petitionnementen' eerst als vierde middel staan aangegeven, is in 1878 de eis naar algemeen kiesrecht het eerste punt op het strijdprogramma van het Verbond.

In de hier besproken periode echter is dus ook bij de arbeidersbeweging van een eis naar algemeen kiesrecht geen sprake.

De periode van 1879-1889

De tendenties, die de opkomst van de term democratie als politieke leuze hebben veroorzaakt, en waarvan we in de periode van 1870-1879 de eerste tekenen konden opmerken, worden in het hieropvolgende tijdvak sterker en duidelijker.

Deze tendenties waren tweeërlei. In de eerste plaats nam de

1 Heldt, t.a.p., blz. 29
2 H. Goeman Borgesius, Een ongevraagd Praeadvies, Vragen des Tijds, 1878 II, blz. 79
3 Heldt, t.a.p., blz. 33

beweging voor algemeen kiesrecht, dat, zoals we zagen, voor 1879 slechts bij een enkeling verdediging vond, in deze tijd een veel wijdere vlucht. In de tweede plaats vond de roep tot hervorming van het kiesrecht nu ook in de Staten-Generaal zoveel weerklank, dat er tenslotte, zij het met bijzonder veel moeite, een ingrijpende wijziging in de grondwet tot stand kwam, waarbij de in de over het kiesrecht handelende artikelen aangebrachte veranderingen het belangrijkste deel van de wijziging uitmaakten. Over deze beide bewegingen enkele feitelijke opmerkingen, die voor de meer uitvoerige beschouwingen over de verdere opkomst van democratie als politieke leuze onontbeerlijk zijn.

1879 is het jaar geweest, waarin de beweging van het algemeen kiesrecht een belangrijke groei heeft gekend; ja, eigenlijk eerst van dat jaar af kunnen we van zulk een beweging in enigszins grote omvang spreken. In dat jaar nl. verschenen twee brochures, die de invoering van het algemeen kiesrecht bepleitten; zij waren van de hand van Domela Nieuwenhuis en 'P' (H. Pyttersen Tz.). Tevens werd in hetzelfde jaar het 'Comité voor Algemeen Stemrecht' opgericht. Dit Comité gaf weliswaar eerst in 1880 door de uitgave van een manifest van zijn bestaan in het openbaar blijk, doch de oprichting vond in 1879 plaats[1]. Het Comité, voortgekomen uit het in 1870 opgerichte 'Comité ter bespreking van de sociale kwestie', stelde zich alleen ten doel de belangstelling voor het algemeen kiesrecht te wekken en te stimuleren, zoals het oude comité dat voor de sociale aangelegenheden had gedaan. Toen het in deze poging was geslaagd, raakte het op de achtergrond en werd in 1886 opgeheven.

De poging was geslaagd: immers verschillende groeperingen hadden zich voor invoering van het algemeen kiesrecht verklaard. Nadat het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond in 1878 het punt op zijn strijdprogramma had geplaatst, was de in 1882 opgerichte Sociaaldemokratische Bond gevolgd en was daarnaast in het laatstgenoemde jaar de 'Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht' opgericht. Doch daarenboven was in de Staten-Generaal nu definitief de kiesrechtsvraag aan de orde gesteld. Voor het comité, dat haar voornaamste taak zag in het propageren van de

1 Zie het artikel van B.H. Pekelharing, Herinneringen aan een tweetal comité's, in Vragen des Tijds, 1895 II, blz. 368 e.v.

algemeen-kiesrechtsidee in niet-arbeiderskringen[1], was dit laatste wellicht nog belangrijker dan de buiten-parlementaire agitatie voor algemeen kiesrecht, die in de grote Septemberbetoging van 1885 zijn hoogtepunt vond.

De stoot tot de reeds zovele malen beproefde, doch telkenmale weer mislukte kiesrechtshervorming in de Staten-Generaal was gegeven door minister Kappeyne van de Coppello, die in 1879 voorstellen tot grondwetsherziening wilde indienen, waarbij de census als criterium voor kiesbevoegdheid zou verdwijnen. Weliswaar weigerden sommige zijner collega's deze voorstellen te aanvaarden, welke weigering het aftreden van Kappeyne ten gevolge had, doch dit kon hoogstens uitstel, geen afstel meer van de kiesrechtshervorming betekenen. De liberale partij, vóórdien in meerderheid tegen kiesrechtshervorming gekant, was na 1879 van de noodzaak van zulk een wijziging overtuigd, al liepen de meningen, hoever de hervormingen moesten gaan, sterk uiteen. En ook de niet-liberale kamerleden deelden deze overtuiging: in 1881 werd met algemene stemmen in de Tweede Kamer de motie-van Delden aangenomen, waarin uitdrukking werd gegeven aan de opinie van de Kamer, dat kiesrechtswijziging wenselijk was. Werd in die motie nog in het midden gelaten of deze kiesrechtswijziging zo ingrijpend moest zijn, dat hiervoor grondwetsherziening noodzakelijk was, of dat met een wijziging van de kies*wet* kon worden volstaan, spoedig bleek, dat het laatste niet meer voldoende werd geacht. Voorstellen, die alleen kieswetswijziging beoogden, werden als onbetekenend en niet meer aan de eisen des tijds beantwoordende beschouwd. Steeds duidelijker werd, dat slechts grondwetswijziging, waarbij de census als maatstaf voor kiesbevoegdheid, althans als enige maatstaf zou worden afgeschaft, aan de drang tot kiesrechtshervorming zou beantwoorden.

Aan Heemskerck viel de opdracht te beurt deze grondwetswijziging voor te bereiden. Slechts met zeer grote moeite slaagde hij er in deze taak ten uitvoer te brengen. Door de ‘non-possumus’ politiek van de rechterzijde, die verklaarde niet aan kiesrechtshervorming mede te kunnen werken, zo niet tegelijk een haar be-

1 Sommige oprichters van het Comité waren zelfs van oordeel geweest, dat het Comité zich uitsluitend tot de niet-arbeiders moest richten. Men zie Pekelharing, t.a.p., blz. 370 en 371

vredigende oplossing in de schoolkwestie werd gevonden, was zelfs kamerontbinding noodzakelijk om voor de grondwetsherziening in eerste lezing een meerderheid te vinden. Door de voor de hervormingsgezinden gunstige uitslag van de toen volgende verkiezingen en de minder starre houding, die beide partijen ten opzichte van de schoolkwestie gingen innemen, bleek het tenslotte mogelijk de grondwetsherziening door te voeren. Hierbij werd ten aanzien van het kiesrecht in het beroemde 'caoutchouc'-artikel bepaald, dat 'de leden der Tweede Kamer gekozen worden door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de wet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand bezitten ... (art. 80).

Beschouwen wij nu de invloed, die deze versterkte roep om kiesrechtshervorming op het gebruik van de term democratie heeft uitgeoefend.

Het op het eerste gezicht verwonderingwekkende feit moet dan vermeld worden, dat terwijl in vroegere en ook nog in deze tijd in vele geschriften democratie en algemeen kiesrecht als identieke begrippen worden beschouwd, de voorstanders van algemeen kiesrecht in stringente zin nu niet of slechts zelden democratie als leuze aanheffen om daarmede hun hervormingseisen kracht bij te zetten. Een korte blik in de publicaties, die het Comité voor algemeen stemrecht het licht deed zien, is reeds voldoende om dit op te merken. Noch in het manifest, waarmede het Comité in Maart 1880 van zijn bestaan in het openbaar blijk gaf[1], noch in het adres, dat het in September van hetzelfde jaar tot de Tweede Kamer richtte[2], noch in de in Mei 1881 verschenen oproep aan het Nederlandse volk naar aanleiding van de op handen zijnde verkiezingen van Juni 1881[3], treffen we democratie als leuze aan. Er wordt gevraagd om algemeen stemrecht, doch dit geschiedt niet onder de vlag der democratie.

En hetzelfde kunnen we constateren bij de andere organisaties, die de eis naar algemeen kiesrecht hebben gesteld. In het programma van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, zoals dat

1 Zie Pekelharing, t.a.p., blz. 372 en 373
2 Adres van het Comité voor Algemeen Stemrecht aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal; J.H. de Bussy, Amsterdam, 1880
3 Pekelharing, t.a.p., blz. 376 en 377

in 1878 werd vastgesteld en waarbij het algemeen kiesrecht werd verlangd, zoeken we, evenals in het in 1885 verschenen werkje van Heldt[1], dat we als een toelichting op dit programma kunnen beschouwen, het woord democratie vergeefs. Ook in verschillende brochures, waarin voor de invoering van het algemeen kiesrecht wordt gepleit, zoals in 'Algemeen Stemrecht' van Domela Nieuwenhuis en 'Waarom Algemeen Stemrecht' van P.C.F. Frowein[2] komt het woord democratie niet voor. En wanneer we bij Vliegen de uitvoerige weergave lezen van de bij de grote meeting voor algemeen kiesrecht in September 1885 gehouden redevoeringen en de in die vergadering aangenomen motie[3], merken we opnieuw op, dat 'democratie' hier niet werd gebruikt.

Wat is hiervan de reden? Voorzover het de Sociaaldemokratische Bond en de grotendeels door de socialisten beheerste Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht betreft[4], zal ik bij de socialistische houding tegenover democratie op de oorzaken hiervan uitvoeriger ingaan. Hier volsta ik met aan te geven, dat democratie als een begrip, dat door enige burgerlijk-vooruitstrevenden als Lotsij, van Houten en Feringa hier te lande enigszins in zwang was gebracht en dat bij deze 'bourgeois' bovendien niet duidelijk en direct de betekenis had van de eis naar algemeen kiesrecht, voor de socialisten een verdachte klank moest hebben.

Doch ook voor de niet-socialistische voorstanders van algemeen kiesrecht - die hier onze aandacht hebben - geldt het laatstgenoemde bezwaar, dat de socialisten tegen de term democratie hadden. Ook voor hen was democratie een begrip, dat niet duidelijk en precies genoeg hun concrete eis naar algemeen kiesrecht uitdrukte. Dat van Houten en Feringa democratie als leuze gebruikten, terwijl ze tegelijk toentertijd zich tegenstander van algemeen kiesrecht verklaarden in de stringente zin, zoals het

1 Heldt, Wat onderscheidt de sociaal-demokratische beweging van die welke zich openbaart in het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond?

2 F. Domela Nieuwenhuis, Algemeen Stemrecht; W.C. de Graaff, Haarlem, 1879 en P.C.F. Frowein, Waarom Algemeen Stemrecht?; H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, 1884

3 W.H. Vliegen, De dageraad der volksbevrijding; S.L. van Looy, Amsterdam, 1902; dl I, blz. 132 e.v.

4 De sprekers op de grote Septembermeeting van 1885 waren b.v. op twee na alle socialisten (Vliegen, t.a.p., dl I, blz. 133 e.v.). Door het grote publiek werden zelfs de socialistische beweging en de beweging voor algemeen kiesrecht veelal vereenzelvigd (Vliegen, t.a.p., dl I, blz. 105).

Comité voor Algemeen Stemrecht en het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond dat verstonden, was oorzaak, dat democratie een te verwaterd begrip was geworden om als leuze ter ondersteuning van de eis naar algemeen kiesrecht bruikbaar te zijn. Dat van Houten misschien en Feringa zeker onder democratie au fond wel algemeen kiesrecht verstonden, werd niet ingezien; uit hun concrete voorstellen bleek, dat zij geen algemeen kiesrecht wensten en zich toch als aanhangers van democratie beschouwden. En iemand als Lotsij had zelfs uitdrukkelijk verklaard, dat democratie ook zonder algemeen kiesrecht mogelijk was. Zij, die duidelijk wilden doen uitkomen, dat zij niet tevreden waren met de door Lotsij en van Houten voorgestane wijzigingen, zouden in hun ogen slechts verwarring veroorzaakt hebben, indien zij zich met dezelfde leuze als deze gematigd-hervormingsgezinden gesierd hadden.

De verwerping van democratie als leuze door de voorstanders van een algemeen kiesrecht zonder beperkingen behoeft niet uit te sluiten, dat daarentegen het gebruik van democratie in de betekenis van versterking van de ‘volks’ invloed op het landsbestuur, zoals men dat vóór 1880 aantrof, of althans meende aan te treffen, en van kiesrechtsuitbreiding, die nog niet tot algemeen kiesrecht in stringente zin zou leiden, zal toenemen.

Gedeeltelijk is dit ook inderdaad het geval. Eensdeels zien we deze groei van de term democratie als politieke leuze tot uiting komen, doordat de ‘democraten’ bepaalde staatkundige toestanden of gebeurtenissen, die vóór deze tijd niet in het licht van de democratie werden gezien, nu in hun theoretische beschouwingen als ‘democratisch’ of ‘niet-democratisch’ gaan betitelen. Anderzijds doordat zij de hervormingen, die zij practisch voorstaan, in de eerste plaats afschaffing van de census, onder de vlag van democratie trachten te verwezenlijken. Eerst enige typerende voorbeelden van de eerste soort.

In 1872 was van de hand van van Houten verschenen ‘De staatsleer van Mr J.R. Thorbecke’[1], waarin scherpe critiek op de politiek van Thorbecke wordt uitgeoefend. Op de inhoud van dit werk kom ik later nog terug[2]. Hier constateer ik alleen, dat

1 Mr S. van Houten, De staatsleer van Mr J.R. Thorbecke; J.B. Wolters, Groningen, 1872
2 Zie blz. 159 en 160

van Houten in 1872 dit werk geenszins als een pleidooi voor de democratie beschouwde. Dit ligt geheel in de lijn van ons betoog. Immers de kwestie van algemeen kiesrecht stelt van Houten in dit werk niet aan de orde; het gaat hier wel over het beginsel van de volkssouvereiniteit, dat door van Houten verdedigd wordt, doch als uitingsvormen hiervan bespreekt de schrijver alleen de directe verkiezingen, kamerontbinding, ministeriële verantwoordelijkheid en parlementair stelsel, niet de kiesrechtskwestie. Het woord democratie treffen we dan ook slechts eenmaal in dit werk aan (blz. 21) en dan in een zuiver neutrale zin, zonder dat van Houten direct een verband legt tussen deze term en de in dit werk aan de orde gestelde problemen. Doch wanneer in 1888 een tweede druk van het werk het licht ziet, blijkt deze voorzien van een voorwoord, waarin van Houten democratie herhaaldelijk gebruikt en zich als uitgesproken aanhanger van de democratie doet kennen. ‘Dat Thorbecke uit misverstand steeds door de democratische vleugel van de liberale partij gesteund is’, ‘dat men ten onrechte met het oog op Thorbecke's verhandeling “Over het hedendaagsche Staatsburgerschap” betoogd heeft, dat Thorbecke een ware democraat was geweest’, ‘dat het verdwijnen van de census uit de grondwet de eerste groote overwinning der democratische richting is geweest’[1], deze en dergelijke uitlatingen doen duidelijk zien, dat van Houten de democratie verdedigt en aanhangt. En toch zijn in de eigenlijke inhoud van het werk geen wezenlijke veranderingen aangebracht[2]. Dezelfde problemen, die van Houten in 1872 dus niet met democratie in verband bracht, acht hij zestien jaar later wel democratische vraagstukken.

Een tweede voorbeeld: in 1883 verscheen de vijfde druk van de ‘Schets van het Nederlandsche Staatsbestuur’ van Mr L. Ed. Lenting, welke druk bewerkt werd door Mr B.H. Pekelharing. Hierin lezen we op blz. 17, ‘dat in 1848 in ons staatsbestuur een meer democratische richting, dat is een richting, waarbij het volk meer rechtstreeksche invloed op de regeering heeft, werd ingeslagen’. Dit werd bereikt door uitbreiding van het kiesstelsel en inzonderheid door het invoeren van de rechtstreekse verkiezingen[3].

1 van Houten, t.a.p., 2e dr., voorwoord blz. VII en VIII
2 van Houten, t.a.p., 2e dr., voorwoord blz. IX
3 Mr L. Ed. Lenting, Schets van het Nederlandsch Staatsbestuur. 5e dr., bewerkt door Mr B.H. Pekelharing; Gebr. van Cleef, 's-Gravenhage, 1883

In de in 1866 verschenen eerste druk van het werk wordt alleen gezegd, dat de uitbreiding van het kiesstelsel een van de belangrijkste voordelen was van de in 1848 aangenomen wijzigingen. Van een 'democratische' richting is hier geen sprake.

Pekelharing gebruikt hier democratie dus in de zin van vergroting van de kiezersinvloed op het landsbestuur, niet in de zin van de eis naar algemeen kiesrecht. Des te opvallender is dit, daar hij een van de grote voorvechters was van de algemeen-kiesrechtsbeweging.

Het is juist, dat de wijze waarop Pekelharing hier democratie gebruikt, veel doet denken aan de neutraal-wetenschappelijke zin, waarin we de term meerdere malen bij de schrijvers in 1848 aantroffen. Niet als leuze, doch als wetenschappelijke term. Doch dan moet toch tevens opgemerkt worden, dat Lenting in 1866 democratisch niet gebruikte, ook niet in deze neutraal-wetenschappelijke zin, zodat er in vergelijking met die tijd van een toename van het gebruik van 'democratie' sprake is, en bovendien, dat hier duidelijk, in tegenstelling tot de schrijvers van 1848, Opzoomer uitgezonderd, Pekelharings sympathie voor deze democratische richting meermalen blijkt.

Zo wordt nu ook het recht des Konings tot ontbinding van de Staten-Generaal in het licht van de democratie bezien en als een democratische instelling beschouwd. In de periode van 1866-1868 was over dit recht in en buiten de volksvertegenwoordiging uitvoerig van gedachten gewisseld, doch een verband met democratie werd toen, zoals we zagen, niet gezien. Democratie immers betekende in die tijd als concreet politieke eis alleen algemeen kiesrecht en die kwestie was in die jaren niet aan de orde. Doch nu noemt Opzoomer ditzelfde ontbindingsrecht 'het meest democratische' beginsel in het parlementaire stelsel'[1] en betitelt ook van Houten dit recht als 'een eisch van de democratische beginselen' en in aansluiting daarop betoogt hij, dat, daar immers de kroon dit recht uitoefent, in zo ver in het koningschap hier te lande een waarborg voor de toepassing dezer beginselen ligt[2]. Zij bezigen deze terminologie uitsluitend, omdat door dit recht in feite aan het kiezersvolk de beslissende macht wordt gegeven bij een conflict

1 Opzoomer, In welken geest is onze grondwet te verstaan?, blz. 30
2 Mr S. van Houten, Staatkundige bespiegelingen, Vragen des Tijds, 1887 I, blz. 303

tussen regering en volksvertegenwoordiging, omdat het dus een manifestatie is van de macht van het ‘volk’. Of dit ‘volk’ nu is samengesteld uit alle Staatsburgers - wat vóór 1880 het creterium voor een democratie was - of slechts uit een gedeelte, maakt hier voor hen geen verschil. Het ‘democratisch beginsel’ passen zij nu toe op concreet-feitelijke politieke toestanden en noemen deze al of niet ‘democratisch’.

Het meest nadrukkelijk geschiedt deze betiteling van bepaalde instellingen als democratisch zonder dat hierbij het algemeen kiesrecht ter sprake komt, doch uitsluitend, omdat zij als uitvloeisels van de leer van de volkssouvereiniteit worden beschouwd, door Lotsij, die hiermede de lijn doortrekt van zijn tien jaar vroeger verschenen Gidsartikelen[1]. Lotsij stelt zeer uitdrukkelijk vast, dat democratie en volkssouvereiniteit identieke begrippen zijn[2] en op grond daarvan betitelt hij b.v. de invoering van de directe verkiezingen in 1848 als een democratische maatregel, ja, betoogt zelfs, dat Nederland door deze maatregel in 1848 een democratie geworden is. Immers, zo zegt hij, door deze wijze van verkiezing werd te kennen gegeven, dat het niet de bedoeling was om overeenkomstig de leer van de rechtsstaat de bekwaamste mannen tot volksvertegenwoordigers te kiezen. Daartoe was een geselecteerd kiescollege veel beter in staat geweest dan de grote kiezersmassa. Het doel was sinds 1848 om, zoals de volkssouvereiniteit dat eist, de kiezerswil door rechtstreekse keuze een zo groot mogelijke invloed te geven[3]. Lotsij trekt deze conclusie dan door met het betoog, dat, daar nu de wil van de kiezers en niet hun bekwaamheid het aangenomen beginsel is geworden, een onderscheiding tussen kiezers en niet-kiezers zonder zin is geworden en dus het algemeen kiesrecht de logische consequentie is van de in 1848 begonnen ontwikkeling. Zo kan hij tenslotte tot de uitspraak komen, dat ‘democratie, volkssouvereiniteit, directe verkiezingen, en algemeen kiesrecht, goed doordacht, begrippen van volkomen dezelfde betekenis zijn’[4] en hiermede zijn eis tot algemeen kiesrecht op theoretische gronden verdedigen. Het hier van belang

1 Zie blz. 104 e.v.
2 Lotsij, Het ABC van het Nederlandsche Staatsrecht of het Algemeen Stemrecht, blz. 47
3 Lotsij, t.a.p., blz. 43
4 Lotsij, ta.p., blz. 48

zijnde uitgangspunt is echter alleen, dat hij ook niet met algemeen kiesrecht gepaard gaande instellingen als de in 1848 ingevoerde directe verkiezingen als democratisch beschouwt, omdat hierin volgens hem het principe van de volkssouvereiniteit wordt gehuldigd.

Op dezelfde wijze kunnen we verklaren, hoe van Houten het bestaan van de Eerste Kamer op grond van de 'democratische' beginselen kan verdedigen[1]. De volkswil moet wel heersen, zo zegt hij, doch dat betekent niet, dat de tijdelijke Tweede Kamermeerderheid of een plotseling opgekomen volksgril te allen tijde beslissend zal zijn. Hiertegen heeft de Eerste Kamer te waken. 'De democratische richting heeft getracht het gevaar voor misbruik der wetgevende macht te verminderen, door die macht zelve in eene grondwet te omschrijven en te beperken. In de grondwet zelve werden grondrechten en bestuursregelen opgenomen, waaraan ook de wetgever niet mocht te kort doen'[2]. Het woord volkssouvereiniteit gebruikt van Houten op deze plaats weliswaar niet, doch het aangehaalde citaat sluit aan bij de opvatting, die van Houten in zijn 'De Staatsleer van Mr J.R. Thorbecke' over dit begrip verkondigt. Volkssouvereiniteit betekent volgens dit werk niet de almacht van de volksvertegenwoordiging. Integendeel 'de vragen, welke de grens der bevoegdheid van elke kring is, wie bij verschil beslissen zal en welke algemeene beginselen allen hebben in het oog te houden om voortdurend vreedzaam op hetzelfde gebied samen te werken'[3] bieden in de leer van de volkssouvereiniteit grote zwarigheid. Toen in 1872 dit werk verscheen, bracht van Houten de volkssouvereiniteit in de door hem verdedigde zin niet met democratie in verband, in 1887 is 'de beperking en omschrijving van de positie van de wetgevende macht' wel een eis van de 'democratische richting'.

Ook Cort van der Linden meent, dat er van volkssouvereiniteit kan worden gesproken, indien er geregeerd wordt in overeenstemming met de volksgevoelens, dat zijn de duurzaam gemeenschappelijke gevoelens der natie. Tegen de 'driften van een tijdelijke meerderheid' kan een regering, door haar trouw aan de beginselen, in overeenstemming met de leer van de volkssouvereiniteit op-

1 van Houten, Staatkundige bespiegelingen, blz. 288 e.v.
2 van Houten, t.a.p., blz. 300
3 van Houten, De Staatsleer van Mr J.R. Thorbecke, blz. 19 en 20

treden. Doch voor Cort is - ook in 1886 nog - deze leer juist de tegenstelling van de democratie. Een democratie immers heeft volgens hem geen duurzaamheid[1].

Dat de andere opvatting van volkssouvereiniteit - de directe en altijd geldende heerschappij van het 'volk' - veelal tot een tegengestelde mening over het bestaan van de Eerste Kamer leidt en dat dus juist de afschaffing van dit lichaam onder de vlag van de democratie zal worden geëist, blijkt overigens uit het aangehaalde artikel van van Houten, waar hij deze eis als 'quasi-democratisch' betitelt[2].

In het voorgaande werden verscheidene voorbeelden gegeven, hoe bestaande toestanden en instellingen democratisch werden genoemd. Uiteraard heeft een dergelijk gebruik van het woord democratie veelal een enigszins toeschouwend-wetenschappelijk karakter. Meermalen toch was de verdediging van deze bestaande instellingen slechts een academische kwestie, voor de practische politiek, die in deze reeds een beslissing had genomen, van geen belang. Het karakter van leuze komt om deze reden bij dit gebruik van 'democratie' dikwijls nog niet zo duidelijk tot uiting als wanneer onder de vlag der democratie hervormingen in bestaande toestanden en instellingen worden geëist. Dan is de democratie op het terrein van de practische politiek, waar zij haar rol als leuze eerst goed kan spelen.

Verreweg de belangrijkste concreet-politieke eis, die in deze jaren op grond van de democratische beginselen wordt gesteld, is de kiesrechtsuitbreiding en in het bijzonder de afschaffing van de census, de principiële aanvaarding van het algemeen kiesrecht. Aanvaarding in principe, niet in de stringente zin, waarin het door de aanhangers van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht wordt verdedigd. Dat de democratische richting afschaffing van de census beoogt, geen invoering van algemeen kiesrecht, verklaart van Houten meermalen en tonen ook de verschillende voorstellen van kiesrechtshervorming, die hij indiende. En als hij zegt, dat 'een

1 Mr P.W.A. Cort van der Linden, Richting en beleid der liberale partij; J.B. Wolters, Groningen, 1886; blz. 51-61

2 van Houten, Staatkundige bespiegelingen, blz. 288

democratische beweging zich over geheel Europa uitbreidt'[1], dan heeft hij hierbij het oog op de kiesrechtsuitbreidingen, die in die tijd in Engeland en België hun beslag kregen, doch waarbij ook niet een algemeen kiesrecht in moderne zin werd ingevoerd. Dit is niet uitsluitend de mening van van Houten; een dergelijke betekenis van 'democratisch' hadden vele geavanceerd-liberalen in deze tijd. Ook een man als Goeman Borgesius meent zeer uitdrukkelijk, dat de voorstanders van de democratie niet altijd en overal de onmiddellijke invoering van het algemeen kiesrecht behoeven voor te staan[2].

De practische eis naar democratie betekende in de tijd vóór 1887 vooral afschaffing van de census.

Doch juist op dit terrein van de practische politiek waren er factoren, die het gebruik van democratie tegengingen.

Het waren alleen de geavanceerde liberalen, die hun verlangen naar afschaffing van het censuskiesrecht onder de leuze democratie kenbaar maakten. Grote delen van de liberale partij bleven ook in deze tijd nog huiverig voor deze leuze. - Het gevolg hiervan is, dat ook de vooruitstrevend-liberalen met het gebruik van 'democratie' voorzichtiger zijn dan wellicht op grond van het bovenstaande te verwachten was. Immers in deze tijd ging het er vóór alles om de grondwetsherziening van Heemskerck tegenover de 'non-possumus'-politiek van de 'clericale' partijen verwezenlijkt te krijgen. Tot dit doel moesten alle liberalen verenigd worden. In 1885 werd de Liberale Unie opgericht, die in haar naam reeds dit eenheidsstreven van de liberalen tot uiting doet komen. Doch hierbij was het dan ook zaak van verstandige politiek om de in de liberale partij bestaande verdeeldheid niet door het gebruik van een aan een deel van deze partij onwelkome term te verscherpen en te accentueren[3].

Voordat ik op deze politiek, die dus een vermindering van

1 Mr S. van Houten, Politiek overzicht, Vragen des Tijds, 1885 I, blz. 217

2 Mr H. Goeman Borgesius, De Belgische kiesrechthervorming, Vragen des Tijds, 1884 II, blz. 1

3 Dezelfde tactiek weerhield de liberalen te trachten voor hun nieuwe concentratie een program op te stellen (Zie Mr P.J. Oud, Honderd jaren; Hoofdzaken der Nederlandsche Staatkundige Geschiedenis 1840-1940; van Gorcum en Comp. N.V., Assen, 1946; blz. 139).

het gebruik van democratie als politieke leuze tengevolge had, nader inga, dienen eerst de redenen besproken te worden, waarom een deel van de liberale partij zich tegen democratie bleef verzetten.

Dit verzet sproot niet alleen voort uit een afkeer van de concrete hervormingen, die de 'democratische richting' op haar programma had staan. Deze hervormingen werden niet alleen door de 'democratische' liberalen gewenst. Het censuskiesrecht immers vond bij geen liberaal meer openlijk verdediging. Reeds bij de behandeling van de staatsbegroting voor 1880 waren in de Tweede Kamer nog slechts enkele stemmen opgegaan ter verdediging van dit stelsel[1] en bij het debat voor de staatsbegroting van 1884 bleek, dat de liberalen eenparig de grondwetsherziening, die de grondslagen van de kiesbevoegdheid zou wijzigen, wensten[2]. Natuurlijk is het juist, dat een deel van de liberalen met groter geestdrift de afschaffing van de census verlangde dan het andere, meer conservatieve deel. Dit komt ook in de langdurige kamerdebatten, die over dit onderwerp in deze jaren zijn gehouden, duidelijk tot uiting. Maar toch liggen niet hierin alleen de bezwaren, die een deel van de liberalen tegen de democratie bleef koesteren. Deze bezwaren sproten ook voort uit een andere opvatting van de betekenis van democratie. Dat daarenboven meermalen afkeer tegen de feitelijke hervormingen onder het mom van een andere opvatting over de betekenis van 'democratie' verborgen is, heeft het in zwang komen van deze term als politieke leuze bij het behoudende gedeelte van de liberale partij nog meer tegengegaan.

Welke waren deze van de mening van de vooruitstrevend-liberalen afwijkende opvattingen over de betekenis van democratie? We kunnen ze in drie groepen onderscheiden.

In de eerste plaats bleef de oude opvatting van vóór 1880 bestaan, dat democratie toch identiek was met algemeen kiesrecht in de stringente zin van het woord, dus zonder uitsluiting van bedeelden en analphabeten. Het soort kiesrecht dus, dat door de socialisten en de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht verlangd werd. In veler ogen waren deze rumoerige en naar de algehele omverwerping van de bestaande maatschappij strevenden de ware democraten. 'Algemeen kiesrecht! Wie spreekt tegenwoordig niet

1 W. Heineken, Het kiesrecht in de Tweede Kamer, Vragen des Tijds, 1880 I, blz. 305
2 van Houten. Politiek overzicht blz. 216

over Recht, Algemeen Kiesrecht en Recht voor Allen?', zo schrijft een brochure met een duidelijke toespeling op het orgaan van de Sociaaldemokratische Bond[1]. En hierin heet het verder: 'Opruiende bladen en blaadjes van Sociaal-Democraten van allerlei soort'[2].

Algemeen kiesrecht en socialisme waren voor het grote publiek in die dagen identieke begrippen[3], een opvatting, die we ook reeds vóór 1880 aantroffen[4]. Een democraat was iemand, die streefde naar de opperheerschappij van het proletariaat, die de gelijkheid op alle gebied wilde doorvoeren en geen onderscheid in enigerlei opzicht tussen de mensen meer wilde erkennen. Democraten, dat waren ook zij, die het koningschap wilden afschaffen, die, zoals men het in die tijd zo dikwijls noemde, de 'democratische republiek' wilden vestigen[5].

Van Houten en de andere geavanceerde liberalen zagen deze samenhang tussen algemeen kiesrecht in stringente zin en socialisme even goed als de andere liberalen. Een uitlating: 'Een kiesrecht, dat ook de bedeelden omvat en de staats- en gemeentekassen dienstbaar maakt, niet om 'Recht voor allen', doch om panem et circenses (brood en spelen) te verschaffen'[6], bewijst dit afdoende. Doch zij maakten een duidelijk onderscheid tussen dit algemeen kiesrecht en het door hen voorgestane 'democratische'. De termen algemeen kiesrecht en democratie zijn verwarrend, zegt Goeman Borgesius in 1884: het is onjuist, dat Lotsij en van Houten geen beperkingen van het kiesrecht willen toelaten, doch vaak hoort men de onjuiste mening verkondigen, dat Domela Nieuwenhuis en van Houten precies dezelfde verlangens hebben[7].

De grote massa der liberalen echter veinst dit verschil niet

1 Algemeen Kiesrecht, bekeken door den bril van een tegenstander, H.A. Staderman, Enkhuizen, 1891, blz. 5
2 t.a.p., blz. 6
3 Vliegen, t.a.p., dl I, blz. 110. Cf. b.v. Mr A.J.W. Farncombe Sanders, Grondwetsherziening, Kiesrecht en Onderwijs; Gebr. van Cleef, 's-Gravenhage, 1887; blz. 31: 'als demokratisch minister met een demokratische Kamer, zou ik een sociaal-demokratische schoolwet aannemen'.
4 Zie blz. 86
5 b.v. 'Te wapen tegen het algemeen kiesrecht. Een ernstig waarschuwend woord tot het geheele Nederlandsche volk door een Nederlander, die met angst de democratische republiek ziet naderen; H.L. Smits, 's-Gravenhage, 1892.
6 van Houten, Politiek Overzicht, blz. 242
7 Goeman Borgesius, De Belgische kiesrechthervorming, blz. 1-5

te zien. Kappeyne verklaart, dat hij de tijd, waarop het algemeen stemrecht zal worden ingevoerd, niet hoopt te beleven. En als van Houten hierop repliceert, dat er over de betekenis van algemeen stemrecht verschil van opvatting bestaat, antwoordt Kappeyne, dat hij het algemeen stemrecht 'noch in lange noch in korte rokken' wenst[1].

Dit geldt voor het kiesrecht, doch zal de politieke leek, wanneer hij het bekende woord van van Houten hoort, 'dat de kroon slechts een ornament aan ons staatsgebouw is' en wanneer hij hem hoort fulmineren tegen de 'koninklijke' ministeries-van Lynden van Sandenburg en Heemskerck en hem tot slot van dit betoog de dreigende conclusie hoort trekken, 'dat door de houding van de Kroon het gevaar ontstaat, dat de eisch tot algemeen kiesrecht een republikeinsch karakter krijgt'[2], deze woorden ook niet in verband brengen en over één kam scheren met de socialistische uitlatingen?

Democratie had dus in deze tijd twee betekenissen: in de eerste plaats die 'waarbij de geheele regeermacht is in handen van het geheele volk en tevens aan ieder staatsburger een gelijk aandeel in die macht is toegekend' en in de tweede plaats de 'getemperde democratie, waarbij òf de macht van het volk door andere staats- of maatschappelijke machten kan worden geremd, òf het kiesrecht aan een deel des volks is onthouden'[3].

Deze dubbele betekenis heeft een merkwaardige dubbele en contradictoire werking uitgeoefend, waardoor het gebruik van de term democratie als politieke leuze is tegengegaan: enerzijds immers deinsden de voorstanders van een algemeen kiesrecht in stringente zin, zoals we hiervóór zagen[4], voor het gebruik van 'democratie' terug, omdat er niet altijd een eis naar algemeen kiesrecht mee werd aangegeven. Anderzijds zien we nu hier, dat gematigd hervormingsgezinden de democratie verwerpen, omdat onder deze vlag huns inziens de eis van een zeer ver gaand algemeen kiesrecht en van de 'democratische republiek' wordt gesteld.

Doch dit is niet de enige opvatting over de betekenis van democratie, die bij vele liberalen tot een afwijzing van deze term

1 Zie Oud, Honderd jaren, blz. 121
2 Mr S. van Houten, De koninklijke ministeriën en de constitutioneele crisis, Vragen des Tijds, 1885 I, blz. 13
3 Te wapen tegen het algemeen kiesrecht, blz. 3 en 4
4 zie blz. 120 e.v.

heeft geleid. In de tweede plaats dienen we nl. te wijzen op de in deze tijd meermalen voorkomende mening, dat democratie zou betekenen immediate volksheerschappij, regering door het volk zelf in een of andere vorm. In vroeger tijden, voordat het negentiende-eeuwse democratiebegrip opkwam, was deze mening ook dikwijls verkondigd. Met het klassieke voorbeeld van de democratie in de Oudheid - de Atheense - voor ogen, die immers ook een volksvergadering kende, waarin alle vrije mannen aan het bestuur van de staat rechtstreeks deelnamen, is het niet verwonderlijk, dat in de Oudheid onder democratie wel haast immer directe volksheerschappij werd verstaan. Zo doet dit, om slechts het bekendste voorbeeld te noemen, Aristoteles in zijn Politeia. - Maar deze opvatting is niet tot de schrijvers van de Oudheid beperkt. Kant definiëert in zijn 'Zum Ewigen Frieden' democratie als volgt: 'de staatsvorm, waarin geen verschil wordt gemaakt tussen uitvoerende en wetgevende macht en waarbij de laatste door het volk als geheel, niet door zijn vertegenwoordigers wordt uitgeoefend'. Het moderne politieke-democratiebegrip valt veeleer onder zijn definitie van de republiek: 'de staatsvorm, waarin de uitvoerende macht door een zo klein mogelijk aantal personen wordt uitgeoefend onder contrôle van een volksvertegenwoordiging, die op zo breed mogelijke basis is aangewezen'. Volgens Kohnstamm[1] ontleende Kant dit democratie-begrip aan de 'Vader der moderne democratie' Rousseau, die immers de Engelse staatsregeling verwierp met de bekende zinsnede, dat 'de Engelse kiezers slaven zijn, slechts eens in de zeven jaar vrij om hun meesters te kiezen'. - En is het dan verwonderlijk, dat met zulke voorbeelden voor ogen ook Nederlandse schrijvers dit democratiebegrip blijken te huldigen? Een van de bekendste politici en staatsrechtsgeleerden uit de eerste tijd van de Bataafse omwenteling, Pieter Paulus, blijkt eveneens in zijn 'Het Nut der Stadhouderlijke Regeering' onder democratie te verstaan rechtstreekse volksregering[2].

Dezelfde opvatting treffen we ook nu weer aan. Is de oorzaak hiervan, dat nu 'democratie' meer en meer in de belangstelling kwam te staan, de vraag, wat historisch onder deze term was ver-

1 Kohnstamm, t.a.p., blz. 12 en 13. Ook het in de tekst gegeven citaat van Kant is overgenomen uit dit werk.

2 P. Paulus, Het nut der stadhouderlijke Regeering, 2e dr.; B. Wild, Utrecht, 1773; blz. 19

staan, de aandacht van de theoretici begon te trekken? Het lijkt een aannemelijke verklaring. Daarnaast is ongetwijfeld het in deze tijd in het naburig buitenland - België - in behandeling zijnde voorstel van het referendum, één van de vormen dus, waarin de directe volksheerschappij zich kan uiten, een reden geweest, dat ook hier te lande de mogelijkheden en problemen van de directe volksregering belangstelling begonnen te trekken.

Het is begrijpelijk, dat de schrijvers die een dergelijke opvatting huldigen de democratie alleen reeds om zuiver practische redenen verwerpen. 'Het socialisme leidt tot democratie. Het volk is niet alleen de souverein, welke in laatste instantie alle macht in handen houdt, maar het volk regeert zelf... De afgevaardigden worden hoe langer hoe meer door imperatief mandaat gebonden, de kiezers hoe langer hoe meer door middel van onbeteekenende tusschenpersonen, zelve de wetgevers. Reeds eischt men, dat de wetten door het parlement gemaakt, door het volk zelf zullen worden bekrachtigd. Weldra zal men, zooals de consequentie vordert, verlangen, dat het parlement als noodelooze omslag worde op zijde geschoven en dat de menigte zelve zal beraadslagen en beslissen... Zijn deze denkbeelden, tot het uiterste gedreven, voor verwezenlijking vatbaar? Wie zal durven beslissen? Wie waagt het te voorspellen, dat onze maatschappij voor diep verval zal worden behoed?'[1]. Dit zijn de woorden van een liberaal, die toch waarlijk niet tot de conservatieve zijde van zijn partij behoort, die inziet, dat onthouding van de overheid niet altijd de vrijheid bevordert en hieruit concludeert, dat de bestaande wetgeving zelf een inbreuk op het laissez-faire is en dat onthouding dus tot conservatisme, niet tot liberalisme, zal leiden[2].

Bij anderen treffen we eenzelfde opvatting aan en vinden we verschillende manieren, waarop deze directe democratie in de practijk in de geschiedenis toepassing had gevonden en ook in die tijd nog wel vond, besproken. 'Democratische proefnemingen', onder deze titel worden in 1887 in een Gidsartikel[3] verscheidene vormen van deze 'democratie in de eigenlijke zin des woords'[4]

1 Cort van der Linden, t.a.p., blz. 37
2 Cort van der Linden, t.a.p., blz. 44
3 G.D. Pijzel, Democratische proefnemingen, de Gids, 1887 I, blz. 52 e.v.
4 Pijzel, t.a.p., blz. 55

besproken. Het eerste voorbeeld is dat van de Zwitserse kantons, waar het democratisch beginsel zuiver in terug te vinden is: het volk neemt òf rechtstreeks aan de regering deel, òf kiest zelf de overheidsorganen. Wel kent Zwitserland ook nog het stelsel van vertegenwoordiging, doch volgens de schrijver wordt dit beschouwd als een laatste concessie aan het aristocratische beginsel[1]. De schrijver wijst dan verder op de door de Girondijnen ontworpen constitute, waarin het volk rechtstreekse contrôle op de regeringsdaden wordt toegekend, op de door de beide Bonapartes gehouden plebiscieten en tenslotte op het programma van een groep Franse radicalen, dat niet slechts het imperatief mandaat, doch ook het zg. ‘mandat contractuel’ vermeldt. Dit ‘mandat contractuel’ is het stelsel, waarbij het kamerlid reeds bij zijn verkiezing zijn ontslagaanvrage uit de vertegenwoordiging tekent en aan zijn kiezers ter hand stelt, zodat deze slechts de datum behoeven in te vullen om het kamerlid tot ontslag te dwingen (zg. ‘démission en blanc’)[2]. Wel kent de schrijver ook nog een ander democratie-begrip, waarbij ‘het kiesrecht, behoudens onvermijdelijke wettelijke beperkingen, aan allen wordt toegekend, de vrije gedachte strikt wordt geëerbiedigd en de dienstplicht voor allen gelijkelijk zal gelden’ - een zeer moderne opvatting van democratie dus, die de schrijver aan de Tocqueville's definitie van democratie als ‘l'égalité des conditions’ ontleent[3] -, doch het is begrijpelijk, dat hij een zo dubbelzinnige term niet als politieke leuze zal aanvaarden.

Ook Buys sluit zich bij deze letterlijke democratie-opvatting aan. Ook hij meent, dat ‘het algemeen kiesrecht niet het laatste woord van de democratie is. Het laatste woord is, dat het souvereine volk zelf de leiding van 's lands zaken aanvaarde’[4]. Ook hij geeft van de ‘zuivere democratie’ voorbeelden: de ontwikkeling in de Verenigde Staten in de eerste helft van de negentiende eeuw, waarbij alle kiesrechtsbeperkingen wegvielen, het wetgevend lichaam een vergadering van agenten van het souvereine volk werd en de benoeming van de hoogste staatsambtenaren aan de kiezers

1 Pijzel, t.a.p., blz. 55 e.v.
2 Pijzel, t.a.p., blz. 64
3 Pijzel, t.a.p., blz. 74
4 J.T. Buys, Aan gene zijde van het algemeen Stemrecht, de Gids, 1892 IV blz. 226 en 227

kwam[1]. En dan bespreekt hij het in Zwitserland bestaande referendum en het Belgische plan om zulk een instelling van de directe volksregering in het leven te roepen[2].

De geciteerde schrijvers zien wel in, dat de 'democratische richting' hier te lande in het algemeen deze consequenties van de democratische principes niet eist, doch zij vrezen, getuige het bovenstaande, dat de democratie hier onvermijdelijk toe zal leiden. 'De democratie heeft niet stilgestaan; zij streeft er naar te worden wat zij heet te zijn: een volksregeering'[3]. En daarom slaan zij de ontwikkeling van de 'democratische beweging' met angst en bezorgdheid gade.

De invloed van de reeds hiervoor[4] besproken leer van de staatssouvereiniteit is tenslotte als derde oorzaak aan te wijzen, die de opkomst van democratie heeft geremd. Duidelijk en scherp wordt het verschil tussen deze leer en die der volkssouvereiniteit uiteengezet in een artikel in de Gids van 1883[5]. De schrijver wijst daarbij op de verwarring, die ontstaat, wanneer men niet scherp de twee betekenissen van volkssouvereiniteit uiteen houdt: de ene, die op grond van het beginsel, dat ieder staatsburger evenveel recht heeft op zeggenschap in het staatsbestuur, voor ieder het stemrecht opeist, onverschillig welke resultaten hieruit zullen voortvloeien - en de andere, die vooropstelt, dat het eerste en enige doel moet zijn het maken van de beste wetten, doch die meent, dat dit doel het beste bereikt zal kunnen worden door aan het gehele volk het kiesrecht te geven. De eerste opvatting van volkssouvereiniteit is de volkomen tegenstelling van de leer van de staatssouvereiniteit, de tweede is slechts een van de regeringsvormen, waarin het rechtsstaatsprincipe toepassing kan vinden[6]. De term 'democratie' gebruikt Heymans uitsluitend in de zin van de tweede opvatting van volkssouvereiniteit, dus van algemeen kiesrecht als middel[7]. Een principiëel tegenstander van democratie is Heymans

1 Buys t.a.p., blz. 413 en 414
2 Buys, t.a.p., blz. 417 e.v. en 437 e.v.
3 Pijzel, t.a.p., blz. 54 en 55
4 Zie blz. 113 e.v.
5 Heymans, Volks- en staatssouvereiniteit, de Gids, 1883 IV, blz. 84 e.v.
6 Heymans, t.a.p., blz. 105 en 106
7 Heymans, t.a.p., blz. 108, cf. de tweede en vijfde betekenis van volkssouvereiniteit, die Heymans daar geeft. Zie ook blz. 117 van dat artikel.

dus niet, doch hij meent op doelmatigheidsgronden, dat het algemeen kiesrecht niet de waarborg geeft, dat het staatsbestuur op de 'beste' wijze zal worden gevoerd[1]. En een jaar later geeft hij nog eens uitdrukkelijk aan, dat de oplossing van de bestaande problemen het best zal kunnen geschieden door een regering van de heersende burgerklasse in het belang van het volk[2].

De huldiging van de rechtsstaatsleer leidt er voor de practijk wel haast immer toe, dat het algemeen kiesrecht verworpen wordt, daar dit niet als het middel wordt gezien, waarmede de 'beste' wetten tot stand zullen kunnen worden gebracht. Zo gaat de meerderheid van de staatscommissie, die in 1884 over de op handen zijnde kiesrechtsherziening rapport uitbrengt, er van uit, dat het kiesrecht niet een recht is, dat de staatsburger als zodanig toekomt, doch dat het slechts zo verleend zal moeten worden, dat de grootste waarborg voor de onpartijdige behandeling van alle openbare belangen verkregen wordt. En zij concludeert, dat deze waarborg bij toekenning van het kiesrecht aan gering ontwikkelden niet te verwachten is en verklaart zich dus tegen invoering van het algemeen kiesrecht[3]. - Ook Buys schrijft, dat het individu slechts de bevoegdheid heeft een goede regering te eisen, niet een natuurlijk recht om mede invloed uit te oefenen op de samenstelling van het staatsgezag. Het algemeen kiesrecht is alleen te verdedigen 'voorzoover mocht blijken, dat het op een gegeven oogenblik, trots al zijne gebreken, nog het beste middel is om de staatsgemeenschap aan hare bestemming te doen beantwoorden'. Doch in zijn tijd was deze voorwaarde volgens Buys niet aanwezig. Wel zal de democratie onvermijdelijk komen, doch door geleidelijke kiesrechtsuitbreiding zal men de bedding er voor gereed moeten maken. Voor zijn tijd aanvaardt Buys de democratie nog niet.[4].

Om twee oorzaken zijn dus de aanhangers van de leer van de rechtsstaat afkerig van de term democratie. Als beginsel van volkssouvereiniteit staat hij in volkomen tegenstelling tot hun staatkundige beginselen, als algemeen kiesrecht als middel - en in deze zin vatten zij democratie meestentijds op - achten zij de democratie om doelmatigheidsredenen verwerpelijk.

1 Heymans, t.a.p., blz. 113
2 Heymans, Edmond Scherer en de Democratie, de Gids, 1884 III, blz. 313
3 P. van Geer, Het kiesrecht, Vragen des Tijds, 1885 I, blz. 399 en 400
4 Buys, Aan gene zijde van het algemeen stemrecht, blz. 210/211 en 451/452

De afkeer van de term democratie bij een groot deel der liberale partij, waarvan in het bovenstaande de oorzaken werden aangegeven, bracht mede, dat ook de vooruitstrevenden, de 'democratische' liberalen hun leuze voor de practisch-politieke vraag van de kiesrechtsherziening niet met zoveel nadruk naar voren brachten als van volbloed democraten te verwachten zou zijn. De eenheid van de liberale partij moest, zoals gezegd, in de strijd voor de grondwetsherziening van Heemskerck, zo veel en zo lang mogelijk bewaard blijven, om het risico te vermijden, dat de rechtse partijen, die tegen grondwettelijke kiesrechtshervorming gekant waren, althans zolang niet tevens de schoolstrijdkwestie nieuw werd geregeld, hun wil in de volksvertegenwoordiging door zouden drijven. Een woord als 'democratie', dat door een deel van de liberalen werd afgewezen, diende dus in deze omstandigheden niet te zeer op de voorgrond te worden geschoven. Dan was het veel meer een eis van politieke tactiek, om de nadruk te leggen op de naam 'liberaal', die allen verbond. 'Laten alle liberale kamerleden zich tegenover de rechtsche meerderheid in de Tweede Kamer vereenigen. Laten we alle persoonlijke wenschen laten vallen en alleen letten op de eischen des tijds', zo roept van Houten de conservatief-liberalen toe[1]. Doch zulk een oproep tot vereniging betekent tevens, dat ook hij zelf en de andere vooruitstrevenden niet zullen trachten hun wensen en beginselen onder de vlag van de democratie tot de overwinning te voeren. Niet onder de leuze 'in naam der democratie', doch verenigd onder de oude naam 'liberaal' zal de strijd om de kiesrechtshervorming gevoerd worden. Men leze het geciteerde artikel van van Houten en andere er slechts op na, om zich er van te overtuigen, hoezeer 'liberaal' de grote leuze is van de kiesrechtsstrijd, ook en in het bijzonder van de zijde van de vooruitstrevenden.

'Liberaal' is niet alleen als verenigingsleuze van alle linksen zeer geschikt, ook in de tegenstelling 'liberalisme-clericalisme' komt een oude, alle liberalen zeer vertrouwde leuze naar voren. En voor deze tegenstelling bestond ook in die tijd nog goede grond. De 'clericalen' immers verzetten zich tegen grondwetsherziening, die door alle liberalen gewenst werd en bovendien stelden zij een verandering in hun houding afhankelijk van een tegemoetkoming in

1 van Houten, Politiek overzicht, blz. 221 en 222

het oude liberale-clericale strijdpunt, de schoolkwestie. Op dubbel front moeten zo nu de liberalen tegen hun oude tegenstanders slag leveren en onder welke vlag zou dit beter gaan dan onder het reeds in zovele politieke gevechten beproefde liberale vaandel?

Ook nadat de grondwetswijziging tot stand is gekomen, blijft de eerste tijd de liberale leuze nog 'eenheid tegen het kerkelijk conservatisme' om de vruchten van de bij de grondwetswijziging behaalde overwinning te plukken. Ongetwijfeld zijn na de grondwetsherziening niet alle rechtsen meer tegen kiesrechtsuitbreiding gekant. In het bijzonder een deel van de Protestants-Christelijken staat er dan sympathiek tegenover. Doch dit brengt de liberalen niet van hun leuze 'liberaal-clericaal' af. Hoogstens wijzigen zij haar soms een weinig in 'strijd tegen het katholicisme'[1]. In de practijk trouwens zetten de antirevolutionairen hun sympathie voor kiesrechtshervormingen niet in daden om. Het rechtse ministerie Mackay, waarin zij met de conservatief-Christelijken verenigd waren, liet de kiesrechtsvraag, die de onderlinge meningsverschillen ten aanzien van deze vraag aan het licht zou hebben gebracht, rusten.

Gedurende het gehele hier behandelde tijdvak kunnen we de sporen van deze liberale eenheidsbeweging, die de term democratie naar de achtergrond schuift, aantreffen. Wanneer van Houten een initiatief-voorstel tot herziening van de grondwet bij de Staten-Generaal aanhangig maakt[2], waarin hij voorstelt (art. 77), dat aan de kieswet overgelaten zal worden te bepalen wie kiezers zijn, dan schrijft hij in zijn toelichting hierop, dat als overgangsmaatregel, totdat de nieuwe kieswet zal zijn tot stand gekomen, het kiezerscorps uitgebreid zal dienen te worden. Daarom heeft hij in zijn voorstel ook een overgangsbepaling opgenomen, waarin hij aangeeft, hoe een 'populaire' samenstelling van de volksvertegenwoordiging zal kunnen worden verkregen[3]. Dan vermijdt hij dus te spreken van een 'democratische' samenstelling, omdat dat velen van degenen, bij wie van Houten begrip en sympathie voor zijn voorstel hoopt te vinden, onaangenaam in de oren zou klinken. Niet alleen op deze

1 Mr S. van Houten, Bij de stembus, Vragen des Tijds, 1888 I, blz. 341
2 Ontwerp van Wet tot Herziening der Grondwet bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt door Mr S. van Houten, H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, 1884
3 van Houten, t.a.p., blz. 19

plaats, doch in het gehele ontwerp vermijdt van Houten ‘democratie’ of ‘democratisch’ te gebruiken. Nu het er om gaat de nog in meerderheid conservatief denkende liberale Tweede-Kamerleden voor zijn denkbeelden te winnen, nu de toestand rijp schijnt te worden om tot concrete hervormingen te komen, is het zaak niet met theoretisch-consequente begrippen de atmosfeer te vertroebelen. Dit is niet de enige maal, dat van Houten door zijn opkomen voor een ‘populair’ parlement het ‘democratisch’ weet te omzeilen. In 1885 klaagt hij er over, dat van Lynden niets gedaan heeft om een meer ‘populaire’ volksvertegenwoordiging in het leven te roepen en stelt hij opnieuw de eis naar een ‘populair’ parlement[1]. Of dit woord bij de conservatieve liberalen in goede aarde is gevallen valt sterk te betwijfelen[2]. Doch als poging om het ‘democratisch’ op de achtergrond te schuiven, blijft het daarom niet minder vermeldenswaard.

Deze vermijding van het woord democratie vinden we ook in de in de Kamer over de grondwetsherziening gevoerde debatten. Indien ooit, dan gold het daar, waar de herziening feitelijk en definitief zijn beslag zou krijgen, de liberale eendracht zo veel mogelijk te bewaren, zich tot de ter tafel liggende concrete voorstellen te beperken en niet met aan een deel van de voorstanders van de herziening onsympathieke leuzen als democratie de kans op onenigheid te vergroten. Zo is het dan ook geenszins als toeval te beschouwen, dat in de door van Welderen Rengers aangehaalde citaten uit de bij de debatten over de kiesrechtsartikelen gehouden redevoeringen slechts éénmaal een liberaal zich als een aanhanger van democratie doet kennen[3]. En deze liberaal is dan nog de leider van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond Heldt, die zich altijd op zijn zelfstandige positie liet voorstaan en wie dus politiek-tactische manoeuvres om de liberale eenheid te handhaven, onverschillig waren.

Geheel in deze lijn ligt tenslotte ook, dat er van een afscheiding van de liberale partij door het geavanceerde gedeelte, zolang

1 van Houten, De koninklijke ministeriën en de constitutioneele crisis, blz. 3 en 8
2 In 1894 - dus in een later dan het hier behandelde tijdvak - laat een conservatief-liberaal zich zeer wantrouwend uit over de ‘populaire’ kamer, die de radicalen eisen (L.L.C.M. van Outhoorn, Geen valsche leuzen; J. Cikot, 's-Gravenhage, 1894; blz. 5). Zou het in dit tijdvak anders zijn geweest?
3 van Welderen baron Rengers, t.a.p., dl II, blz. 318

de grondwetsherziening niet zijn beslag heeft gekregen, geen sprake is.

In de eerste jaren van dit tijdvak noemen de voorstanders van grondwetsherziening zich Kappeynianen, omdat immers Kappeyne de eerste minister was geweest, die in 1879 voorstellen tot grondwetsherziening had willen indienen, een maatregel, waarvoor al zijn voorgangers waren teruggeschrokken. Doch de betiteling van de liberalen als 'Kappeynianen' en 'anti-Kappeynianen' betekent geen werkelijke definitieve scheuring in de liberale partij. Later horen we de vooruitstrevende liberalen zich wel een enkele maal als radicalen aandienen[1], doch in naam blijven zij toch meestentijds en in de practijk steeds de grote liberale partij trouw. Pas nadat de grondwetsherziening tot stand is gekomen, vindt een - en dan nog kleine - afscheiding plaats. In 1888 ontstaat de 'radicale' kiesvereniging 'Amsterdam'. Doch voordien en in het bijzonder tijdens de kamerontbinding van 1886, het ogenblik dus, waarop over de toekomst van de grondwetsherziening de beslissing zal vallen, is de liberale partij het grote verenigingspunt van allen, die voor de grondwetsherziening zijn. Zelfs Heemskerck, die om deze herziening door te zetten, tot de kamerontbinding heeft besloten, wordt nu door de liberale voorstanders van de kiesrechtshervorming als een van de hunnen begroet. 'Hij trekt onder onze vaan ten strijde'[2], zegt van Houten, die ook reeds in 1883 onder de veelzeggende titel 'Morgenschemering'[3] het parool had uitgegeven, dat tegenover het toen in functie getreden ministerie Heemskerck, dat de grondwetsherziening aankondigde, geen felle oppositie, doch afwachten de boodschap was, ondanks al wat er in het verleden tussen de liberalen en deze conservatieve bewindsman was voorgevallen. Werd zo al tussen de oude conservatieve leider en de liberalen de strijdbijl somtijds begraven, des te meer gold deze door de parlementaire verhoudingen noodzakelijk geworden eis voor de liberalen onderling.

Deze vermijding van 'democratie' bij de belangrijkste practisch-politieke vraag van deze periode, de kiesrechtshervorming,

1 Lotsij, Het algemeen stemrecht geen recht, maar een eis van het Nederlandsche volk, blz. 40 spreekt b.v. van de 'geavanceerd-liberale, consequent-liberale of radicale partij' als identieke begrippen.
2 Mr S. van Houten, De ontbinding, Vragen des Tijds, 1883 I, blz. 143 e.v.
3 Mr S. van Houten, Morgenschemering. Vragen des Tijds, 1883 I, blz. 143 e.v.

die we in het voorgaande schetsten, is de oorzaak geweest, dat democratie in deze tijd in hoofdzaak gebruikt werd bij theoretische beschouwingen over niet-actuele vraagstukken. Hiervan gaven we op blz. 122 e.v. voorbeelden. Als werkelijk politieke leuze echter is democratie in deze periode nog niet volledig te beschouwen.

Uit het bovenstaande moet niet afgeleid worden, dat het uitsluitend politieke tactiek was, die de geavanceerd-liberalen er toe bracht soms hun 'democratische beginselen' niet te zeer naar voren te brengen. Vast er van overtuigd, dat zij de consequent liberale ideeën, het ware liberalisme verdedigden, waren zij ook van ganser harte trots op de naam liberaal en voelden geenszins de behoefte deze voor die van 'democraat' te verwisselen. Als er dan een splitsing in de liberale partij moest komen, moest het volgens hen maar het conservatieve gedeelte zijn, dat het offer van de naam liberaal bracht. Dan moest dit zich maar met de enkele nog overgebleven conservatieven verbinden en met hen een conservatieve partij vormen[1]. Deze houding is stellig eveneens van groot gewicht geweest om de opkomst van 'democratie' bij de geavanceerd-liberalen te vertragen.

De periode van 1889-1900

Nadat de grondwetsherziening tot stand was gekomen, was het zaak de behaalde resultaten nu ook in de nieuwe kieswet hun volledige bekroning en practische verwezenlijking te doen vinden. Hiervoor was het aanvankelijk noodzakelijk de met zoveel moeite tot stand gebrachte en gehandhaafde liberale eenheid te behouden. De verkiezingen van 1888 gaven hiervan duidelijk blijk. Afgezien van een kleine groep radicalen, die in de stembusstrijd hun eigen candidaten stelden, doch die nog zo weinig aanhang hadden, dat zij er niet in slaagden een kamerzetel te bemachtigen, stonden toen alle liberalen en met hen verwante groepen gezamenlijk in de strijd. Tegen dit liberale eenheidsfront hadden zich alle andere partijen, van uiterst links - de socialisten - tot uiterst rechts - de enkele nog overgebleven conservatieven en de 'kerkelijken' - verenigd. 'Tegen het liberalisme' ging de strijd in 1888. Eén zeer typerende illustratie hiervan: de socialist Domela Nieuwenhuis was bij de herstemming in Sloterland tegen de liberaal Heldt gekozen door de steun van de anti-revolutionairen!

1 Cort van der Linden, t.a.p., blz. 41

Deze anti-liberale gezindheid had succes gehad. De liberalen leden de nederlaag en het rechtse ministerie Mackay kwam aan het bewind.

Dat de liberalen zich in de oorzaken van hun nederlaag gingen verdiepen en de vraag onder ogen begonnen te zien of een wijziging in hun verkiezingstactiek noodzakelijk zou zijn om een herhaling van de slechte resultaten van 1888 te voorkomen, lag voor de hand. En niet weinigen waren er, die meenden, dat het vasthouden aan de eenheid van de oude liberale partij de voornaamste reden was geweest van de voor de liberalen zo ongunstige verkiezingsuitslag. Deze mening werd nog versterkt, toen bij de behandeling van de schoolwet-Mackay duidelijk en openlijk bleek, dat de liberalen geenszins eensgezind waren ten opzichte van een van de belangrijkste punten van de practische politiek van die dagen.

De vrees, dat door de handhaving van de liberale eenheid velen zich van de liberalen zouden afwenden en hun heil bij de radicalen zouden zoeken, groeide bij de geavanceerd-liberalen meer en meer. Van Houten - in deze jaren stellig niet meer de exponent van de vooruitstrevend-liberale richting - is nog wel van oordeel, dat alle liberalen zich moeten verenigen, doch ook hij schakelt uitdrukkelijk de conservatief-liberalen van deze coalitie uit. De coalitie moet linkser georiënteerd zijn dan ten tijde van de grondwetsherziening. De bedoeling is nu, de meest linkse groepen voor de liberalen te behouden of terug te winnen. ‘Vereeniging van alle liberalen, onverschillig of zij zelve zich liberalen, radicalen, democraten, volkspartij of zelf sociaal-democraten noemen’[1], is nu het parool. Wanneer de verkiezingen van 1891 naderen, stelt de Liberale Unie hiervoor een programma op, dat zeer vooruitstrevend is. Wat het meest urgente punt van die dagen, de regeling en uitwerking van het ‘caoutchoucartikel’ van de grondwet van 1887 betreft, verklaarde de Unie hierin, dat het kiesrecht zo ver uitgebreid diende te worden, als met de grondwet overeen te brengen was. Het was uiterlijk dus nog wel één grote liberale partij, die bij deze verkiezingen optrad, doch zij toonde zich nu vooruitstrevender dan in voorafgaande jaren.

1 Mr S. van Houten, De staatkundige partijen na de aanneming van de schoolwet Mackay, Vragen des Tijds, 1890 I, blz. 303-307

De poging om door deze vooruitstrevendheid de geavanceerden in den lande tot de liberale partij terug te brengen, slaagde zeer goed. Bij de verkiezingen van 1891 verkregen de liberalen 52 van de 100 kamerzetels en het liberale ministerie van Tienhoven-Tak van Poortvliet nam de teugels van het bewind van het, trouwens ook door onderlinge meningsverschillen verdeelde en verzwakte, ministerie Mackay over.

Nu de eenheidsidee niet meer zo sterk op de voorgrond staat als in de voorafgaande jaren kunnen de vooruitstrevend-liberalen openlijker voor hun democratische beginselen uitkomen. De vrees, dat het conservatieve deel van de liberale partij hierdoor afgestoten zou worden, had niet meer zulk een invloed als vóór 1887. Integendeel, vele vooruitstrevend-liberalen zouden met hun conservatieve partijgenoten liefst zo snel mogelijk de te nauwe betrekkingen afbreken. Het is dan ook al in 1888, direct na de verkiezingsnederlaag, dat van Houten openlijk verklaart, dat de liberale partij verslagen is, 'omdat niet alle voorstanders van de liberale staatkunde bij de stembus aan hare zijde hebben gestaan. Zij werd niet meer als van ouds als de beste vertegenwoordigster der democratische beginselen beschouwd'. En in hetzelfde artikel geeft hij de mogelijkheid van een samenwerking met de christelijk-democratische elementen in de antirevolutionaire partij aan[1].

Deze tendentie blijft merkbaar: na 1888 en vooral na 1891 is er een duidelijke toename van de term democratie als politieke leuze te bespeuren.

En wanneer dan over het ontwerp-Tak, dat een zeer ver gaande uitbreiding van het kiesrecht voorstelde, de kiesrechtsstrijd opnieuw en ditmaal met groter felheid dan ooit tevoren ontbrandt, wordt 'democratie' de leuze, waaronder de voorstanders van het ontwerp hun actie voeren. Dan immers is het voorgoed uit met de liberale eenheid. Wanneer de Liberale Unie zich achter Tak stelt, treden de meer conservatieve kiesverenigingen uit en staan beide liberalen groepingen fel tegenover elkaar. Dan behoeven de vooruitstrevenden echter ook niet meer om der wille van de eenheid hun democratische principes te verbergen, doch kunnen zij openlijk 'democratie' als hun leuze bij de kiesrechtsstrijd gebruiken. *Door en tijdens de strijd om het ontwerp-Tak wordt 'democratie' bij de liberalen eerst definitief en volledig een politieke lenze*.

1 Mr S. van Houten, Wat nu?, Vragen des Tijds, 1888 II, blz. 4 en 9

Ongetwijfeld is het waar, dat, zoals ook na 1879 de voorstanders van grondwetsherziening als ‘Kappeynianen’ en de tegenstanders als ‘anti-Kappeynianen’ betiteld werden, nu ook weer ‘Takkianen’ en ‘anti-Takkianen’ een gebruikelijke benaming was voor de tegenover elkaar staande partijen. En het doel, dat de ‘Takkianen’ nastreefden, gaven zij ook niet alleen als ‘democratische’, doch ook als ‘finale’ kiesrechtsuitbreiding aan om hiermede scherp aan te geven, dat zij tot aan de grenzen, die het caoutchoucartikel toestond, wensten te gaan. Doch dit neemt niet weg, dat ook ‘democratisch’ de leuze was, waarmede de Takkianen hun strijd voerden.

Een vooruitstrevend afgevaardigde antwoordt tijdens de kamerdebatten over het ontwerp-Tak op het verwijt, dat de aanneming van de voorstellen een ‘invasie der moderne democratie zal betekenen’ met de vraag, of dit een argument tegen deze voorstellen is. Hij is van mening, dat in den vreemde zowel als in eigen land de democratie uitstekende resultaten heeft te zien gegeven. ‘In Noord-Amerika heeft de democratie haar schoonste overwinningen behaald’ en ‘de grootheid van ons volk is alleen de vrucht geweest van de democratie’[1].

Als Buys de vooruitstrevend-liberaal van Gilse qualificeert als de woordvoerder van de democratie, blijkt uit het antwoord van de laatste, dat deze betiteling hem zeer aangenaam is[2].

En Kerdijk geeft met zoveel woorden te kennen, dat hij de democratie niet alleen meer als theoretisch begrip, doch ook als werkelijk practisch-politiek programmapunt aanvaardt en warm verdedigt: ‘De practijk heeft mij geleerd, dat de tijd is gekomen om het staatsburgerschap als grondslag van het kiesrecht niet alleen te huldigen in de wetenschap, maar ook te verwezenlijken metterdaad. Zij heeft mij gebracht in het kamp van hen, die de democratische beginselen willen toepassen... De democratische windstroom is gevaren ook over onze laagvlakte’[3].

Als leuze in de practische politiek heeft ‘democratie’ zich hiermede voorgoed onder de vooruitstrevend-liberalen gevestigd.

Des te meer geldt het gebruik van democratie als leuze voor de kleine groep radicalen, die reeds enige jaren eerder de

1 Handelingen Tweede Kamer 1892/1893, blz. 1761 t/m 1763
2 J.A. van Gilse, Parlementarisme, Vragen des Tijds, 1893 I, blz. 177 e.v.
3 Handelingen Tweede Kamer 1892/1893, blz. 1651 en 1652

band met de liberale partij hadden verbroken. Art. 1 van het program van de Radicale Bond eist een ‘herziening van ons staatswezen in democratische geest’ en als toelichting op het program geeft het bestuur brochures uit onder de titel ‘democratische schetsen’[1].

En zoals we hierna nog zullen zien[2], waren het niet alleen de vooruitstrevend-liberalen en radicalen, doch ook een deel van de Protestants-Christelijken, die bij de strijd om het ontwerp-Tak ‘democratie’ als hun leuze gebruikten.

We kunnen dus zeer algemeen zeggen, dat in de jaren 1891-1896 democratie hier te lande als politieke leuze definitief is gevestigd.

De afloop van de kiesrechtsstrijd is bekend: toen Tak in de volksvertegenwoordiging voor zijn voorstellen geen meerderheid kon vinden, werd de Tweede Kamer ontbonden en na zeer felle strijd behaalden de meer-conservatief-liberalen de overwinning. In 1894 nam het ministerie Röell-van Houten de taak over om de kiesrechtsstrijd tot een voorlopig einde te brengen.

Maar deze nederlaag van de ‘democratische’ liberalen had op het gebruik van ‘democratie’ als leuze geen nadelige invloed. ‘De verkiezingsstrijd van 10 en 24 April 1894 heeft voor de democratie in Nederland niet meer dan eene betrekkelijke en voorbijgaande beteekenis; de democratie komt thans voor haar goed recht op, en dus zal uiteindelijk de overwinning haar ten deel vallen’, zo roept een van de voorstanders van het ontwerp-Tak uit in een artikel, dat een zeer duidelijk voorbeeld is hoe zeer ‘democratie’ in deze tijd tot leuze is geworden[3]. Er is sprake van de ‘eischende democratie’ tegenover het verwerend conservatisme, dat ‘een of andere rechtsstaatstheorie’ huldigt’, van de ‘gemeenschappelijke zaak van de democratische groepen’, van de ‘democratische minderheid in de Tweede Kamer’ en van een ‘democratische kiesrechtshervorming’.

‘Democratie’ is nu de grote leuze. Wel zijn de Takkianen nog altijd trots op de naam liberaal, doch wanneer het er om gaat, scherp de tegenstelling tot de conservatief-liberalen te doen

1 Zie N. Oosterbaan, Politieke en sociale programma's; H. Honig, Utrecht, 1897; blz. 37
2 Zie blz. 205 e.v.
3 H.J. Biederlack, De verkiezingen, Vragen des Tijds, 1894 II, blz. 77 e.v.

uitkomen - en dat is in deze tijd immer noodzakelijk - dan wordt er steeds ‘democratisch’ voorgevoegd. ‘Democratisch-liberalen’, zo noemen zich sinds 1894 de Unie-liberalen.

In zeer nauw verband hiermede staat, dat de democratische liberalen nu ook de oude tegenstelling ‘liberaal-clericaal’, zowel in naam als voor de practische politieke verkiezingsstrijd verwerpen. Het was van de zijde van de conservatief-liberalen een gebruikelijke tactiek te trachten de onder de liberalen bestaande verdeeldheid te verdoezelen door deze oude vertrouwde tegenstelling nieuw leven in te blazen. Van Houten, in vroeger jaren een van de geavanceerdliberalen, die door een beroep op de gemeenschappelijke liberale beginselen meerdere malen de liberale partij in vooruitstrevende ‘democratische’ richting had willen stuwen, roept nu wederom alle liberalen in het geweer tegen het clericalisme. Het doel mag nu niet meer hetzelfde zijn als vroeger, integendeel van het behoud in stede van van vooruitstrevendheid moge van Houten nu de woordvoerder geworden zijn, de oude leuze blijft hij trouw. ‘Alle liberalen in het gelid tegen het clericalisme’, zo roept hij ook nu nog uit.

Doch de vooruitstrevende liberalen weigeren hem te volgen. Reeds in 1895 was de vraag, of er één grote anti-clericale partij zou zijn dan wel een hervormingsgezinde partij, in de boezem der Liberale Unie geen vraag meer. Het laatste werd door allen als een axioma aangenomen, merkt Goeman Borgesius op[1]. En wanneer bij de verkiezingen van 1897 het toch nog blijkt voor te komen, dat conservatief-liberalen en Unie-aanhangers samenwerken in de verkiezingsstrijd, wekt dit bij de vooruitstrevend-liberalen de grootste verontwaardiging. Dan wordt er gesproken over ‘het erbarmelijk geknoei om alle anti-clericalen onder één hoed te vangen’ en over ‘de immoreele bondgenootschappen tusschen conservatieven en ijveraars voor sociaal-economische hervormingen’. Fel wordt gefulmineerd tegen de ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’, die ‘alsof er in de laatste jaren niets was gebeurd, nog altijd alle anti-clericalen bij de grote liberale partij inlijft’[2].

Niet meer liberaal-clericaal, doch conservatief (-liberaal) tegenover democratisch (-liberaal) is voor de Unie-liberalen de tegenstelling.

1 H. Goeman Borgesius, De Liberale Unie en de aanstaande verkiezingen, Vragen des Tijds, 1897 II, blz. 94 en 85

2 J.A. van Gilse, De verkiezingen, Vragen des Tijds, 1897 II, blz. 253-258

De schoolstrijd is voor hen ook niet meer het belangrijkste punt. Politieke en vooral sociale hervormingen eisen huns inziens nu in de eerste plaats de aandacht. ‘De sociale kwestie beheerscht de politiek’, deze gedachte door Cort van der Linden reeds in 1886 in zijn ‘Richting en beleid der liberale Partij’ uitgesproken, wordt nu door de geavanceerd-liberalen in woord en daad overgenomen. ‘Van Houten en de zijnen blijven gelooven aan het dogma der economische harmonieën. Tegenover dit neo-conservatisme moeten allen, die de sociale rechtvaardigheid wenschen, schouder aan schouder staan’[1]. En de strijd om deze eerst politieke en na 1896 sociale hervormingen wordt onder de leuze ‘democratie’ gevoerd.

Niet uitsluitend het feit, dat de vooruitstrevend-liberalen in deze periode openlijk en met trots voor hun democratische beginselen uitkomen, is oorzaak, om dit tijdvak te beschouwen als dat, waarin de democratie als politieke leuze hier te lande volledig ingang heeft gevonden. Dit zou op zichzelf reeds voldoende zijn. Een begrip immers kan als gangbare politieke leuze gelden, wanneer een zeker deel van de politiek-actieve bevolking zich van dit begrip als slogan bedient. Het is volstrekt niet noodzakelijk, dat door alle politieke groeperingen deze leuze wordt aangehangen en practisch zal dit ook meestentijds niet het geval zijn. Juist immers doordat een deel van de bevolking zich vóór en een ander deel zich tegen een bepaalde leuze verklaart, zal zulk een begrip in het middelpunt van de belangstelling komen te staan en zich als volledige leuze kunnen ontwikkelen. Het is de strijd, niet de vreedzame eensgezindheid, waarbij de vaandels gebruikt worden.

Doch het is ook mogelijk, dat een bepaald begrip bijkans unanieme instemming en aanhang vindt, alhoewel de politieke meningen en belangen scherp tegenover elkaar staan. Dan bedienen alle partijen zich van eenzelfde leuze, doch zij hechten hieraan zeer verschillende betekenissen en meermalen uiten hun politieke belangenconflicten zich in de strijd om de betekenis van de door allen aangehangen leuze. Van dit laatste is in onze tijd het gebruik van ‘democratie’ een zeer duidelijk voorbeeld.

In het laatste decennium van de vorige eeuw was van zulk een

1 Biederlack, De verkiezingen, blz. 88

unaniem gebruik van ‘democratie’ nog geen sprake. Sterk en talrijk waren de groeperingen, die zich ook nog na de grondwetsherziening van 1887 tegen de ‘democratische’ richting bleven verzetten. De strijd om het ontwerp-Tak werd door de tegenstanders veelal nog onder de leuze ‘weg met de democratie’ gevoerd. Tot ver in de twintigste eeuw bleven conservatieven van velerlei soort - liberalen zowel als christelijken - zich tegen ‘democratie’ verzetten. In hoofdzaak is de opkomst van ‘democratie’ toe te schrijven aan de eerste hierboven genoemde oorzaak, de strijd tussen enerzijds de voorstanders, anderzijds de tegenstanders van ‘democratie’.

Deze strijd heeft zelfs tot gevolg, dat iemand als van Houten, die vroeger de woordvoerder van de democratische richting was, nu meermalen om zijn tegenstand tegen de door de Unie-liberalen voorgestelde hervormingen te accentueren zich van het gebruik van ‘democratie’ afkerig betoont. In het bijzonder tegen de naam ‘vrijzinnig-democratisch’, waarvan eerst in het najaar van 1897 de vooruitstrevend-liberale Tweede-Kamerclub zich bediende en die al spoedig door verscheidene bladen werd overgenomen, richt hij felle critiek, omdat de oude naam liberaal hierin geheel is weggelaten. De genus-naam ‘liberaal’ (oud-, conservatief- of vooruitstrevend liberaal) is vervangen door democraat en van Houten leidt hieruit af, dat deze overeenstemming in naam met andere democraten ook een overeenstemming in politieke doelstellingen zal betekenen[1]. Met die andere democraten heeft van Houten in de eerste plaats het oog op de sociaal-democraten. Duidelijk komt hier naar voren, hoezeer van Houten de vrijzinnig-democraten zwart tracht te maken: de sociaal-democratie was immers het schrikbeeld voor de doorsneeliberale Nederlander in die dagen. Door andere ‘democraten’ met deze te vergelijken en in zekere zin te vereenzelvigen is het ‘democraat’ als verwerpingsleuze gebruikt.

Niet slechts tegen het laten vallen van de naam ‘liberaal’, ook tegen de aanvaarding van het ‘democraat’ op zich zelve, koestert van Houten bezwaren. Ook de term liberaal-democraat verwerpt hij door hem in scherpe tegenstelling tot liberaal en verbonden met sociaal-democraat te gebruiken[2].

1 Mr S. van Houten, Liberaal of vrijzinnig/sociaal democraat; Gebr. Belinfante, 's-Gravenhage, 1899; blz. 6

2 De term ‘liberaal-democraat’ bezigt van Houten b.v. in zijn Nieuwe Staatkundige Brieven, no. 5, 3e reeks; Mouton en Co., 's-Gravenhage, 1901; blz. 50

Doch deze bezwaren van van Houten richten zich tegen de naam ‘democraat’ als betiteling voor een politieke partij als duidelijk teken van de verdeeldheid en verbrokkeling van de grote oude liberale partij. Tegen het ‘democratisch’ als richting in de staatkunde, waarvan hij vroeger zulk een warm pleitbezorger was geweest, keert hij zich niet zo uitdrukkelijk. Meestentijds vermijdt hij de term ‘democratisch’ in deze jaren. Het is opvallend, hoe weinig deze term voorkomt in de nieuwe reeks van zijn ‘Staatkundige brieven’, die verscheen in de maanden Augustus 1893 tot April 1894, dus in de tijd, waarin de strijd om het ontwerp-Tak door de behandeling ervan in de volksvertegenwoordiging en de daarop gevolgde kamerontbinding en nieuwe verkiezingen zijn hoogtepunt bereikte. Op deze plaats wil van Houten blijkbaar noch zijn oude democratische beginselen verloochenen, noch echter ze openlijk blijven belijden, nu de ijveraars voor politieke hervormingen, die verder gaan dan hij wenselijk acht, zich van deze term als leuze hebben meester gemaakt.

Doch meermalen beroept toch ook van Houten er zich op, dat ook zijn voorstellen democratisch zijn. Dan zijn het dus niet slechts de geavanceerd-liberalen, die zich van democratie in bonam partem bedienen, doch ook een van de leiders van de conservatief-liberalen. Dat dit de verontwaardiging wekt van de Unie-liberalen, die vol afschuw uitroepen, dat van Houten zijn kieswet nog democratisch durft te noemen[1] en die van oordeel zijn, dat de democratische neigingen van van Houten en zijn geestverwanten ‘in vrij suspect daglicht treden’[2], behoeft ons niet te verwonderen. Doch voor ons is van belang te constateren, dat hier ook het conservatieve deel van de liberale partij zich niet slechts van een oordeel over democratie onthoudt, doch door een beroep op het democratische beginsel de door zijn toedoen ingevoerde maatregelen ingang tracht te doen vinden.

Ongetwijfeld moeten we de betekenis van deze enkele uitlatingen niet overdrijven. Zoals gezegd, blijft het uitzondering, dat ook een conservatief-liberaal zich op de democratie beroept. Doch niettemin blijven deze enkele uitlatingen bestaan en zij zijn een bewijs te meer voor de stelling, dat vooral in het laatste decennium der

1 H. Goeman Borgesius, Een terugblik, Vragen des Tijds, 1896 II, blz. 210 en 211
2 Goeman Borgesius, De Liberale Unie en de aanstaande verkiezingen, blz. 99

vorige eeuw ‘democratie’ hier te lande tot volledige politieke leuze is uitgegroeid.

Nog een oorzaak, die tot deze groei heeft medegewerkt, dient tenslotte vermeld te worden. We zagen reeds, dat aanvankelijk de ultra-linkse vleugel van de liberale partij zich niet democraten, doch radicalen noemde. Van dit verschijnsel, dat ook in vele andere landen te constateren is, heb ik in het bovenstaande al een enkel voorbeeld gegeven. Feringa en Lotsij betitelden zich herhaaldelijk als radicalen. Ook als verwerpingsleuze was radicaal meer gebruikelijk dan democraat. Vreede en vooral Groen van Prinsterer gaven aan hun politieke tegenstanders bij voorkeur de naam ‘radicaal’.

Wanneer het in 1888 tot een daadwerkelijke afscheiding van de grote liberale partij komt, vormen de afvalligen ook ‘radicale’, geen ‘democratische’ kiesverenigingen. Ruim tien jaar later echter zijn al deze radicale groeperingen verdwenen. Zij zijn opgegaan in de in 1901 gestichte Vrijzinnig-Democratische Bond. Sindsdien is het ‘radicaal’ in de partijnamen van de Nederlandse politieke partijen geheel en uit het politieke spraakgebruik voor een groot deel verdwenen. ‘Democratisch’ heeft zijn plaats ingenomen.

Hetzelfde kunnen we in verscheidene andere landen waarnemen. Voor een deel zullen we dit geringe succes, dat ‘radicaal’ als politieke leuze heeft gehad, dan ook ongetwijfeld aan de internationale ‘mode’ moeten toeschrijven; de keuze van politieke partijnamen is veelal meer een kwestie van toeval dan van beredeneerd overleg. Daarnaast meen ik echter voor ons land in het bijzonder een reden aan te kunnen geven, die de term ‘radicaal’ zo spoedig heeft doen verdwijnen.

In 1888 was de radicale kiesvereniging ‘Amsterdam’ opgericht, doch bij de verkiezingen, die in April van dat jaar plaats vonden, slaagde zij er niet in een kamerzetel te veroveren. Het enige succes, dat de radicalen wisten te behalen bestond in de verkiezing van Domela Nieuwenhuis in Sloterland, die candidaat was gesteld door de Volkspartij, een combinatie van radicalen, socialisten en andere vooruitstrevenden. Bij de verkiezingen van 1891 werden wel twee radicalen gekozen, doch numeriek bleven zij hiermede toch een zeer kleine groep. De radicalen zijn in ons staatkundig leven nimmer tot een grote politieke beweging uitgegroeid.

Toch voldeed hun zeer vooruitstrevend programma - algemeen kiesrecht, arbeidswetgeving, kosteloos onderwijs, algemene dienstplicht - aan bij velen in die tijd levende vooruitstrevende gevoelens. In de tijd na 1888 was de drang naar hervormingen op sociaal en economisch gebied immers groot.

Dat vele hervormingsgezinden desondanks toch niet hun heil bij de radicalen zochten, is wel hieraan toe te schrijven, dat sinds 1890 ook de liberale partij in vooruitstrevende richting koers zette. Het programma voor de verkiezingen van 1891 door de Liberale Unie opgesteld, is hier getuige van. En aanmerkelijk krachtiger en overtuigender werd deze hervormingsgezindheid nog, toen in 1894 de breuk tussen Unie- en conservatief liberalen openlijk en definitief werd. Vele hervormingsgezinden vonden daardoor in het programma van de Unie voldoende waarborgen voor hun vooruitstrevendheid; aan de nog meer links staande radicalen hadden zij daarvoor geen behoefte. Zo bleven de radicalen een betrekkelijk kleine, onbetekenende groep.

Succes trekt aan, mislukking leidt maar al te vaak tot verdere achteruitgang. Het is hierom zeer begrijpelijk, dat toen het in 1900 tot een scheiding in de Liberale Unie kwam over de vraag, of men de grondwetsherziening om algemeen kiesrecht te verkrijgen al dan niet tot een urgent punt zou verklaren, en toen na deze scheiding de radicalen en de uit de Unie getreden voorstanders van een directe invoering van algemeen kiesrecht zich verenigden, zij aan hun nieuwe beweging niet de naam ‘radicaal’ gaven, onder welke vlag in het verleden zo weinig resultaten waren behaald, doch het ‘vrijzinnig-democratisch’ als hun naam kozen.

De burgerlijk-vooruitstrevenden, die reeds lang ‘democratisch’ als leuze bezigden en waarvan een deel in 1897 een vrijzinnigdemocratische kamerclub had gevormd, brengen hiermede tevens als slot van deze ontwikkeling het ‘democratisch’ in hun naam tot uiting. Naast de sociaal-demoeratische staat voortaan de vrijzinnigdemocratische partij in land en parlement als duidelijk symbool van de groei van de ‘democratische’ beweging in ons land.

Met des te groter gemak konden de radicalen tot deze naamswijziging besluiten, nu, zoals ik hierna nog nader zal uiteenzetten[1], met het ‘democratisch’ niet uitsluitend vooruitstrevendheid op poli-

1 Zie blz. 170 e.v.

tiek gebied - streven naar algemeen kiesrecht - werd aangegeven. doch ook een sterke hervormingsgezindheid op sociaal en economisch gebied. Voor 1880 was democratie immers primair een politiek begrip, werd er de eis naar algemeen kiesrecht mee aangegeven. Dit kan een reden geweest zijn, dat de ultra-linksen van de liberale partij, die immers niet alleen op politiek, doch ook op sociaal-economisch terrein hervormingen wensten, hun richting liever met het alle gebieden van het maatschappelijk leven bestrijkende ‘radicaal’ dan met het primair-politieke ‘democratisch’ aangaven. Nu echter was de betekenis van democratisch gewijzigd, nu werd er ook direct een sociaal-economische vooruitstrevendheid mee te kennen gegeven. In overeenstemming is hiermede ook, dat al moge de directe aanleiding tot de scheuring in de Liberale Unie en daarmede tot het ontstaan van de Vrijzinnig-Democratische Bond wederom de kiesrechtskwestie zijn geweest, ook op sociaal-economisch gebied de nieuwe groepering vooruitstrevender was dan de de liberalen trouw gebleven groepen. Politieke en sociaal-economische vooruitstrevendheid gingen ook en vooral in de Vrijzinnig-Democratische Bond onder de vlag der democratie samen.

In het bovenstaande kwamen verschillende betekenissen, die de liberalen en de uit hun gelederen voortgekomen groeperingen, zoals radicalen en vrijzinnig-democraten, aan de term democratie hechtten en de vraag, met welke kwesties zij democratie in verband brachten, reeds ter sprake. Echter uitsluitend bezien vanuit het standpunt, in hoeverre zij op de opkomst van de term democratie als politieke leuze invloed hebben gehad. Ook vanuit een ander standpunt dienen in het kader van dit onderzoek echter nog de betekenissen, die in de laatste decennia van de vorige eeuw aan democratie werden gehecht, bezien te worden, nl. in hoeverre de tegenwoordig in zwang zijnde betekenissen van democratie reeds toen voorkwamen. Uitgangspunt is hierbij dus de moderne betekenis van democratie in zijn verschillende aspecten en opvattingen, zoals deze in het eerste deel van dit onderzoek werden uiteengezet. Voor zover we sommige moderne opvattingen reeds in het bovenstaande als ook negentiende-eeuwse betekenissen van democratie aantroffen, zal een korte verwijzing naar de betreffende plaatsen voldoende

zijn; op andere, nog niet ter sprake gekomen aspecten van de negentiende eeuwse betekenis zal daarentegen enigszins dieper dienen te worden ingegaan.

Op blz. 123 e.v. zagen we reeds, dat door verscheidene liberalen ook in de negentiende eeuw reeds verband werd gelegd tussen bepaalde onderdelen van het parlementaire stelsel en democratie. Ministeriële verantwoordelijkheid, directe verkiezingen en vooral het recht des Konings om de Kamers te ontbinden werden door van Houten c.s. als 'democratische instellingen' beschouwd. Daar bovendien toch bijna immer de democratische richting het algemeen kiesrecht - althans in beginsel algemeen - op haar programma had staan, zouden we kunnen menen, hieruit te mogen concluderen, dat het stelsel, dat wij tegenwoordig als 'parlementaire democratie' betitelen, de vorm dus, waarin in ons land de 'politieke' democratie practisch functionneert, reeds in het door ons besproken tijdperk als 'democratisch' bekend stond. Deze conclusie echter is in haar algemeenheid zonder enige twijfel onjuist. Voorbehoud in verschillend opzicht dienaangaande dient gemaakt te worden.

In de eerste plaats werden uitsluitend door de geavanceerden deze instellingen als uitvloeisels van het democratisch beginsel gezien. De overige liberalen waren evenzeer voorstander van ministeriële verantwoordelijkheid, ontbindingsrecht van de Kamers en directe verkiezingen. Hun voorgangers immers hadden hetzij het hunne er toe bijgedragen deze beginselen in de grondwet van 1848 op te nemen, hetzij in de daarop volgende decennia voor hun verdediging en in hun ogen juiste toepassing op de bres gestaan. Het constitutionele stelsel, zoals dit complex van instellingen toentertijd bijna immer werd genoemd, vond in het algemeen gesproken bij de liberalen sterke verdediging.

Doch juist omdat zij deze beginselen aanhingen, noemden zij ze niet democratisch. Democratisch betekende voor hen in de eerste plaats algemeen kiesrecht en op dat punt verschilden zij met hun geavanceerde partijgenoten van gevoelen. Dat van deze democratie dan de practische werking mogelijk werd gemaakt door datzelfde stelsel, dat ook zij verdedigden, was voor hen geen reden dit stelsel nu ook 'democratisch' te noemen. Voor hen bleef het een toepassing van de liberale, meer nog van de constitutionele beginselen.

Doch ook voor de geavanceerd-liberalen is 'democratie' nog niet zulk een vertrouwd en altijd bruikbaar begrip geworden als

tegenwoordig, nu het door sommigen als een echte leuze bij wel haast elke kwestie van staatsinrichting ter sprake gebracht wordt. Zeker geldt dit voor de tijd vóór 1880, toen democratie, zoals we zagen, vrijwel uitsluitend algemeen kiesrecht betekende. Doch ook daarna kunnen we nog herhaaldelijk constateren, dat bij vele vragen van staatsinrichting en staatsrecht, waarbij wij tegenwoordig een verband met democratie menen te bespeuren, in die tijd dat verband in het geheel niet werd gezien.

Enkele voorbeelden: De bepaling, dat voor grondwetsherziening in tweede instantie in elk der Kamers van de Staten-Generaal een twee-derde meerderheid nodig is om de herziening tot wet te verheffen, is vele democraten een doorn in het oog. Zij achten de bepaling in strijd met het democratisch beginsel, dat immers de gewone meerderheidsregering als een van zijn meest kenmerkende eigenschappen kent. Ook in de vorige eeuw was deze bepaling voor vele vooruitstrevenden, die hierin een belemmering zagen de door hen noodzakelijk geachte staatsrechtelijke hervormingen door te voeren, een steen des aanstoots. Doch indien zij een poging doen de onhoudbaarheid van deze bepaling aan te tonen, doen zij dit niet op grond van het democratische principe[1]. Een enkele maal mogen zij een zijdelings verband van dit onderwerp met democratie aanstippen[2], zij baseren hun betoog toch niet op het democratisch beginsel. Wanneer het hun om overtuiging van tegenstanders te doen is, is dit ook alleszins verklaarbaar: tegenwoordig heeft democratie bij het overgrote deel van de bevolking zulk een gunstige klank, dat, wanneer men maar de overtuiging weet te vestigen, dat iets op grond van het democratisch beginsel noodzakelijk of gewenst is, reeds daarmede de noodzakelijkheid of wenselijkheid van een bepaalde maatregel voldoende is aangetoond. In de vorige eeuw was dat anders. Een betoog, dat een maatregel in overeenstemming was met het democratisch beginsel, had toentertijd in veler ogen niet alleen niet de minste overtuigingskracht, doch sprak eerder tegen het bepleite. Het democratisch beginsel immers werd door de meesten afgewezen. Met andere argumenten diende

1 J.A. van Gilse, een struikelblok voor grondwetsherziening, Vragen des Tijds, 1886 I, blz. 343 e.v.; zie ook de door hem op blz. 358 vermelde literatuur over dit onderwerp.

2 van Gilse, t.a.p., blz. 369/370

men toen zijn zaak te bepleiten, wilde men bij de grote meerderheid resultaten boeken.

Dit blijkt ook zeer duidelijk, wanneer we de literatuur over een ander toen zowel als nu in het middelpunt der belangstelling staand onderwerp in beschouwing nemen, de kwestie van de evenredige vertegenwoordiging. Voor de huidige tijd ligt hier de zaak wel enigszins anders dan bij de kwestie van de twee-derde meerderheid bij grondwetsherziening. Een principiëel democratische vraag is dit. ook in moderne opvattingen, niet. Wel haast niemand zal aan Engeland het karakter van een democratie ontzeggen, omdat in dat land de verkiezingen volgens een districtenstelsel plaats hebben, of omgekeerd beweren, dat er van democratie bij een evenredige vertegenwoordiging geen sprake kan zijn. Wel echter zullen de meningen uiteenlopen over de vraag, bij welk van de twee stelsels de democratische doelstelling - de volksinvloed op de regering - het best practisch verwezenlijkt zal worden. En ook afgezien hiervan is het in het geheel niet ondenkbaar, dat wij 'democratie', dat immers in de tegenwoordige tijd met haast alle staatsrechtelijke kwesties in verband wordt gebracht, ook bij deze kwestie weer zouden aantreffen. Niet als een begrip met een vast omlijnde, met deze vraag in verband staande betekenis, doch uitsluitend als goedklinkende en vertrouwen scheppende leuze. - Zulk een gebruik was, om de op de vorige pagina aangegeven reden, in de negentiende eeuw onmogelijk. In de talrijke artikelen, die over dit punt in die tijd zijn geschreven, zoeken we het woord democratie ook bij de voorstanders van de democratische richting dan ook vergeefs[1].

Een uitzondering hierop schijnt Lotsij te maken, die in zijn 'Democratie en Constitutioneele Monarchie' betoogt, dat in een democratie, waarvan volgens hem een van de kenmerken is, dat er een nauwe band bestaat tussen kiezer en kamerlid, het gevaar groot is, dat de kamerleden niet diligent zullen zijn ten opzichte van de nietvertegenwoordigde groeperingen. Op grond hiervan moet er, volgens Lotsij, zorg voor worden gedragen, dat zoveel mogelijk alle

1 Zie b.v. J.A. van Gilse, Een ernstige kwaal en een middel tot hare genezing, Vragen des Tijds, 1880 I, blz. 312 e.v., H.J. Biederlack, Nog een woord over Hare's kiesstelsel, Vragen des Tijds, 1882 I, blz. 292 e.v. En een 'niet-democraat': P.W.A. Cort van der Linden, Evenredige stemwaarde, Vragen des Tijds, 1887 I, blz. 195 e.v.

meningen in het parlement vertegenwoordigd worden. En dit is te verkrijgen door de invoering van 'het kiesstelsel van Hare', zoals toentertijd het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging veelal werd aangeduid. Het is echter duidelijk, dat Lotsij hier niet op grond van het democratisch beginsel invoering van het stelsel van Hare eist, doch om een gevaar, dat uit de op grond van het democratische beginsel geëiste nauwe band tussen kiezer en kamerlid zou voortspruiten, tegen te gaan[1].

In het voorgaande werden uitsluitend de positief-rechtelijke bepalingen, die direct de functionnering van onze parlementaire democratie mogelijk maken, behandeld. Zoals we zagen, is het echter voor een democratische regeringsvorm eveneens noodzakelijk, dat verschillende andere beginselen, die grotendeels niet of niet volledig in het geschreven recht gewaarborgd zijn, gehandhaafd worden. Hiertoe behoren de vrijheid van drukpers, van vereniging en vergadering, de openbaarheid van de behandeling der publieke zaak in al zijn onderdelen, en de onbelemmerde mogelijkheid voor een minderheid om op gelijke voorwaarden als de meerderheid aan haar mening uiting te geven. Een nauw verband met het vrijheidsaspect van de democratie komt hier veelal naar voren.

In de negentiende eeuw werden deze kwesties van de moderne democratie echter niet als met democratie in verband staande beschouwd. Het vrijheidsaspect van onze hedendaagse democratie was in de negentiende eeuw vrijwel onbekend.

Voor de conservatieve liberalen is dit niet verwonderlijk. Zij toch beleden - althans in theorie - veelal de hierboven aangegeven beginselen als uitvloeisels van hun liberale staatsleer. - In het bijzonder werd door de aanhangers van de leer van de rechtsstaat herhaaldelijk betoogd, dat zij de ware verdedigers van de 'natuurlijke rechten der individuen' waren, ja dat in de rechtsstaatstheorie de verdediging hiervan het 'eigenlijke groote staatsdoel' was[2]. Hiermede hangt samen, dat de rechtsstaatsleer wel ruimte laat voor velerlei regeringsvormen - uitgebreid of minder uitgebreid kiesrecht, recht van contrôle of recht van mederegeren van de volksvertegenwoordiging - doch dat één voorwaarde echter onafscheidelijk aan het constitutionele stelsel. waarin de rechts-

1 Lotsij, t.a.p., blz. 92 e.v.
2 Buys, Het wezen van den Constitutionelen Regeringsvorm, blz. 6

staatsleer zijn practische toepassing het beste vindt, is verbonden: volkomen openbaarheid van de regeringshandelingen en volledige drukpersvrijheid[1].

De handhaving van deze 'natuurlijke rechten der individuen' wordt naar veler mening mede in grote mate gewaarborgd door een zeker evenwicht in de verschillende in de staat werkzame machten en door, zoals gezegd, de vrije ontplooiingsmogelijkheid van de minderheid. We zagen, dat in de tegenwoordige tijd deze beide beginselen ook als democratische principes worden beschouwd, daar zij dienstig zijn aan de 'bescherming van de vrije menselijke persoonlijkheid', voor velen het kernpunt van de 'moderne' democratie[2].

In de negentiende eeuw was het ook reeds een zeer gangbare opvatting in deze beide beginselen een waarborg voor de 'natuurlijke rechten van de individuen' te zien. Pogingen om de rechtsstaatsgedachte te verwezenlijken zijn reeds vroeg in een zeker evenwicht der machten gezocht, merkt Buys op[3]. Doch het is hier niet de vraag, of deze opvattingen parallel lopen, doch uitsluitend, of ook in de negentiende eeuw deze principes als democratische werden beschouwd.

Dat dit bij de verdedigers van de rechtsstaatstheorie niet het geval is, zal geen verwondering wekken. De verdediging van deze beginselen zochten zij in hun eigen theorie, die zij juist diametraal tegenover de leer van de volkssouvereiniteit of de democratie stelden. Een van hun grootste bezwaren tegen de leer van de volkssouvereiniteit was juist, dat deze volgens hen noch een evenwicht der machten geeft, noch waarborgen tegen onderdrukking van de minderheden schept. In de democratie bestaat geen machtenscheiding, zegt van der Vlugt. 'De "soevereine" burgers of hun vertrouwden... moesten zelven wel de beste uitvoerders van hunne wetten zijn... De onafhankelijkheid der rechtelijke macht in burgerlijke zaken en in strafgedingen was een uit nood toegelaten inbreuk op de grondgedachte der democratie'[4].

In beginsel is de opvatting van Buys in zijn artikel 'Aan gene zijde van het Algemeen Stemrecht' anders. Hij immers betoogt

1 Buys, t.a.p., blz. 16 en 17
2 Zie blz. 46 en 47
3 Buys, t.a.p., blz. 6
4 van der Vlugt, t.a.p., blz. 68

daar, dat in republieken, die op zuiver democratische grondslag zijn gevestigd, wel een scheiding van machten aanwezig is. Buys heeft hier vooral het oog op de staatsregeling van de Verenigde Staten, die, zoals bekend, het meest consequent de triasleer van Montesquieu in hun staatsregeling hebben trachten neer te leggen. Buys wijst op de strenge scheiding van de uitvoerende en de wetgevende macht en op het vetorecht van de president, om aan te tonen, dat in de Noord-Amerikaanse democratie van een alvermogen van het parlement - de kiezersvertegenwoordigers - geen sprake is. Doch, zo vervolgt hij, in Nederland heeft het parlementaire stelsel geleid tot een practisch alvermogen van de Tweede Kamer. De invoering van het algemeen kiesrecht hier te lande zou dus betekenen, dat de democratie hier wèl een practisch alvermogen van het parlement zou meebrengen. Voor ons land acht hij dus democratie gelijk aan parlementaire alleenheerschappij, eenzelfde opvatting derhalve als van der Vlugt bleek te hebben[1].

De mening, die de aanhangers van de rechtsstaat over de minderheidsbescherming in een democratie hebben, is al evenzeer in tegenstelling met de moderne opvattingen hierover. Van der Vlugt heeft tegen de meerderheidsregering, waartoe een democratie altijd in de practijk zal moeten komen, zowel principiële als practische bezwaren. - Principiëel omdat hij de oplossing, die de democratie voor een van haar moeilijkste problemen geeft, ‘dat de minderheid zich aan de meerderheid moet onderwerpen, omdat de meerderheid zich toch niet naar de minderheid kan voegen’, een oplossing, die reeds door Hugo de Groot (De iure pacis ac belli II, 5, 17) was gegeven, niet kan aanvaarden. Voor van der Vlugt en zijn mede-aanhangers van de leer van de rechtsstaat gaat het immers niet om de wil van een meerderheid of minderheid, doch om het van de wil van de staatsburgers onafhankelijke recht. En dit recht eist, dat de belangen van de minderheid voldoende waarborg vinden. Principiëel staat dus reeds de theorie, die van der Vlugt huldigt, op het standpunt van de minderheidsbescherming, terwijl de leer van de volkssouvereiniteit uitgaat van de heerschappij van de meerderheid. - en practisch verwerpt van der Vlugt de democratie, omdat naar zijn oordeel deze in de practijk altijd uit zal lopen op de dictatuur van een parlementaire leider of een

1 Buys, t.a.p., blz. 446 en 449

caesar[1]. En Buys gaat wel niet zover, dat hij meent, dat de volkssouvereiniteit onvermijdelijk tot een dictatuur zal leiden, doch ook hij meent toch, dat een misbruik van het absoluut gezag tegenover de minderheid nergens meer te duchten is dan in de onbeperkte democratie[2].

Hoe is echter in dit opzicht de mening van de geavanceerdliberalen, de democratische richting? In de eerste plaats moeten we constateren, dat er bij sommigen van hen inderdaad van een onverschilligheid, althans van een mindere diligentie tegenover de rechten en belangen van de minderheid sprake is. Lotsij b.v. constateert terloops, dat de minderheid voor de wil van de meerderheid moet bukken en maakt zich verder van dit probleem af met de mening, dat er van een grote verdrukking geen sprake zal zijn, omdat dan de minderheid tot een meerderheid zal worden[3]. Wanneer hij de principes van de volkssouvereiniteit of democratie zeer uitvoerig uiteenzet, vermeldt hij het minderheidsprobleem in het geheel niet meer[4].

Andere vooruitstrevend-liberalen daarentegen hebben wel aan dit probleem hun aandacht geschonken. Vooral van Houten brengt het meerdere malen ter sprake. Reeds in 1871 schreef hij hierover, dat de meerderheid wel beslissingen kan nemen, doch dat hierbij vast moet staan, dat de minderheid zich vrijwillig onderwerpt, en de erkenning van de overgrote meerderheid voorafgaat, dat het betreffende onderwerp geschikt is om bij meerderheidsbesluit geregeld te worden. Wanneer de minderheid niet bereid is zich bij het besluit neer te leggen, zal dit tot uiting komen in een niet-medewerken bij de uitvoering van de maatregel of door feitelijk verzet hiertegen. In zulk een geval dient de maatregel niet doorgevoerd te worden[5]. Hier gaat van Houten in de bescherming der minderheid dus zeer ver: niet alleen wil hij haar volledige vrijheid geven haar mening te verkondigen, doch ook acht hij het noodzakelijk,

1 van der Vlugt, t.a.p., blz. 74 e.v. En 78 e.v.
2 aanhaling in Groen van Prinsterer, Parlementaire Studiën en Schetsen, dl I, IV, blz. 24
3 Lotsij, Het ABC van het Nederlands Staatsrecht of het Algemeen kiesrecht, blz. 32
4 Lotsij, t.a.p., blz. 41
5 Mr S. van Houten, Liberale politiek op historischen grondslag; J.B. Wolters, Groningen, 1871; blz. 19

dat een maatregel, die van de zijde der minderheid op zwaarwegende bezwaren stuit, niet doorgevoerd zal worden. Of dit beginsel in de practijk vol te houden zal zijn, is een andere vraag. Voor ons is van belang, dat deze idee nauw samenhangt met de eerbiediging van de vrije menselijke persoonlijkheid, die in de huidige tijd voor velen het kernpunt van de democratie is. Voor van Houten echter is bij deze kwestie van democratie geen sprake. In het gehele werk wordt van democratie niet gerept. Dit is geheel in overeenstemming met onze conclusie, dat vóór 1880 ook voor de geavanceerd-liberalen democratie in de eerste plaats algemeen kiesrecht betekende. Het aangehaalde citaat dateert immers van 1871. Doch wanneer van Houten zeventien jaar later, in 1888, nogmaals een beschouwing aan dit probleem wijdt, brengt hij het ook dàn niet met democratie in verband[1]. Zijn betoog is in grote lijnen geheel hetzelfde als in 1871. Weer is het belangrijkste punt, dat bij wetten, die de vrijheid beperken of lasten opleggen - bij andere wetten kan de meerderheid zonder meer beslissen - er zorg voor gedragen dient te worden, dat de minderheid zich bij deze wetten zal neerleggen. Is deze waarborg niet te krijgen, zoals dat bij de schoolwet van 1878 het geval was, dan dient de wet ingetrokken te worden. De schoolwet van 1878 was daarom in van Houtens oog onjuist[2]. Het bekende woord van minister Kappeyne, dat 'de minderheid dan maar onderdrukt moet worden' verwerpt van Houten dus geheel. Geheel in overeenstemming derhalve met moderne democratische opvattingen. Doch zelfs de voorvechters van de 'democratische richting' van die dagen zagen ook na 1880 in deze kwestie nog geen verband met democratie. Ook toen had democratie voor hen hiermede niets uit te staan.

Ook de machtenscheiding brengt de democratische richting niet met democratie in verband. Enigszins lijkt van Houten in deze richting te gaan in zijn reeds besproken artikel 'Staatkundige bespiegelingen'[3]. Daar immers verdedigt hij het bestaan van de Eerste Kamer met het motief, dat er tegen het alvermogen van de tijdelijke volksmeerderheid in de Tweede Kamer een dam dient te zijn. Doch het blijkt hier toch ook, dat hij uitsluitend wil verhinderen, dat

1 Mr S. van Houten, Het recht der meerderheid, Vragen des Tijds, 1888 I, blz. 1 e.v.
2 Mr S. van Houten, t.a.p., blz. 13, 14 en 16 e.v.
3 Zie blz. 126

een tijdelijke volkswaan of volksgril altijd de overwinning zal behalen. Van een consequent doorgevoerde bescherming van bepaalde groepen of aan ieder toekomende rechten is hier geen sprake. De democratie, die van Houten hier naar voren brengt, bedoelt slechts de kiezers tegen hun eigen tijdelijke waandenkbeelden te beschermen, op de lange duur is het toch ook weer de kiezer, die de beslissing geeft. Democratie en kiezerswil zijn au fond toch ook hier weer identieke begrippen. Duidelijk blijkt dit ook, wanneer van Houten in hetzelfde artikel het ontbindingsrecht der Kamers een democratische instelling noemt. Immers de ratio van deze instelling is ook weer de uiteindelijke beslissing bij een conflict tussen volksvertegenwoordiging en ministers aan de kiezers te brengen. Van een principiële behandeling van de machtenscheiding, waarbij ook de onafhankelijkheid van de rechter ongetwijfeld behandeld zou dienen te worden, is hier geen sprake.

Wel stelt van Houten de vraag van de afbakening der staatsmachten in zijn 'de Staatsleer van Mr J.R. Thorbecke' aan de orde. Zoals we zagen[1], zag hij in 1888 bij de uitgave van de tweede druk van dit werk de in dit boek behandelde problemen wel in verband met democratie. Doch dit verband wordt in het geheel niet uitgewerkt en het blijft dus zeer twijfelachtig, of van Houten ook de scheiding der staatsmachten als een 'democratisch' beginsel beschouwt. Het lijkt in het gehele verband van zijn opvattingen veel waarschijnlijker, dat het veelvuldig gebruik van 'democratie' in het voorbericht alleen betrekking heeft op de in dit werk behandelde positief-rechtelijke onderdelen van de parlementaire democratie, zoals de ministeriële verantwoordelijkheid, ontbindbaarheid der Kamers, de directe verkiezingen, enz. Het is stellig niet te verdedigen, op grond van dit zeer vage gebruik van democratie te concluderen, dat van Houten hier de 'moderne' opvatting van democratie zou hebben willen naar voren brengen.

Ook bij andere aanhangers van de 'democratische richting' is van zulk een opvatting van democratie niets te bespeuren. - Hun aandacht was trouwens niet op dit punt geconcentreerd. Het probleem van de minderheidsbescherming en machtenscheiding was al oud. Het speelde reeds in de staatsrechtelijke literatuur een rol, toen er van een eis naar democratie, naar algemeen kiesrecht, nog

1 Zie blz. 123

geen sprake was. En de oplossing, die door het Nederlandse geschreven en ongeschreven recht voor dit probleem gevonden was, was in de ogen van de liberalen niet zo, dat zij dringend verbetering behoefde. Over de formeel-wettelijke vrijheid en de aan individuen en groepen van individuen in het Nederlandse staatsbestel ten dienste staande rechtsbescherming, bestonden geen grote klachten. Zeker de liberalen klaagden er niet over, dat de vrijheidsrechten niet voldoende de 'natuurlijke rechten der individuen' beschermden. Tegen dit punt van de staatsregeling, zoals die in overeenstemming met de Nederlandse traditie in 1848 zijn uiteindelijke vorm had gekregen, richtten zich de bezwaren van de vooruitstrevenden niet. Alleen hierom is het reeds onwaarschijnlijk, dat zij hun nieuwe leuze 'democratie' zouden gaan toepassen op deze rechten. Met een leuze immers tracht men veranderingen door te voeren of bedreigde bestaande toestanden te verdedigen. Bedreigd achtten de vooruitstrevend-liberalen de formele vrijheid van de Nederlandse staatsburger niet en veranderingen wilden zij niet op dit punt, doch op het stuk van het kiesrecht en de sociale hervormingen. Te verwachten is derhalve, dat hun 'democratie' leuze zich dan ook op deze twee punten zal concentreren.

Het verband tussen democratie en het eerste punt, het kiesrecht, werd reeds uitvoerig besproken. Nu dienen we een beschouwing te wij den aan de vraag, of de democratische richting ook een verband legde tussen de door haar geëiste sociale hervormingen en democratie. Tegelijk zal hiermede dan blijken, in hoeverre en in welke zin er in de negentiende eeuw van een 'sociale' democratie sprake is geweest.

Vooropgesteld dient te worden, dat democratie in de negentiende eeuw primair een uitsluitend-politiek begrip was. Er werd met deze term de eis naar algemeen kiesrecht in min of meer stringente zin te kennen gegeven, de eis naar politieke gelijkheid dus, de erkenning, dat het staatsburgerschap in zijn volledige consequenties aan iedere staatsburger van rechtswege toekwam.

Slechts bij heel grote uitzondering vinden we in de eerste tijd, toen democratie als politieke leuze opkwam, deze eis naar politieke gelijkheid, die in democratie ligt opgesloten, rechtstreeks op sociaal en economisch terrein overgebracht.

Een van deze uitzonderingen geeft Lotsij, die uit zijn praemisse, dat ‘de menschen als zoodanig zedelijk en maatschappelijk gelijk zijn’, de conclusie trekt, dat alle ‘kunstmatige’ maatschappelijke scheidsmuren dienen te vervallen. Als voorbeeld noemt hij dan de afschaffing van de adel. En hij vervolgt: ‘De goede democraat vindt, dat verder die hoedanigheden welke het deel kunnen worden van allen, met kracht algemeener moeten worden verspreid: beschaving, ontwikkeling van het verstand, rijkdom ... tot hiertoe moet steeds naar gelijkheid worden gestreefd’[1] - Wanneer hij een tiental jaren later schrijft, dat de ‘democratie flink en open gehuldigd moet worden’ en dat daarom het begrip ‘volk’ bij maatregelen, die het welzijn daarvan beloven te behartigen, ruimer moet worden genomen dan tot die tijd placht te geschieden[2], dan zijn onder deze maatregelen wellicht ook kiesrechtshervormingen begrepen, doch in de eerste plaats denkt de schrijver hier toch aan sociale en economische hervormingen.

Vergelijken we deze ‘sociale en economische’ opvattingen met de tegenwoordige, dan valt het op, hoe vaag en ongedifferentiëerd in die tijd het democratie-begrip op deze gebieden was.

Onder economische democratie wordt tegenwoordig, zoals ik in het eerste deel heb getracht uiteen te zetten, zowel verstaan de besluitvorming door de betrokken arbeiders zelve en de invloed van de vakverenigingen op de arbeidsvoorwaarden, als de nationalisatie van de productiemiddelen, terwijl ten slotte ook de eis naar meerdere gelijkheid in de behoeftenbevrediging met ‘economische’ democratie’ wordt aangegeven. Van al deze onderscheidene vormen van ‘economische democratie’ treffen we bij Lotsij geen spoor aan. Deze moderne ideeën bestonden in die tijd trouwens nog niet of nauwelijks, zodat er bij een ‘democratie’ ook onmogelijk aan dergelijke projecten gedacht kon worden. Het enige, dat Lotsij bij zijn toepassing van democratie op economisch terrein - de term economische (of sociale) democratie is hem geheel vreemd; hij kent slechts de term democratie, die op alle maatschappelijke gebieden zijn invloed doet gelden - voor ogen heeft, is een vermindering van de verschillen in behoeftenbevrediging, een meerdere gelijkheid ook

1 Lotsij, Democratie en Theocratie, blz. 51
2 Lotsij, Het Algemeen Stemrecht geen recht, maar een eisch van het Nederlandsche volk, blz. 70 en 72

in dit opzicht. Hij denkt deze grotere gelijkheid te verkrijgen door het verlenen van het kiesrecht aan allen, waardoor naar zijn oordeel de Staten-Generaal zo zullen worden samengesteld, dat zij niet langer afkerig zullen zijn de sociale en economische hervormingen door middel van wetten tot stand te brengen. Aan de meer gedifferentiëerde wijze, waarop tegenwoordig de sociale en economische politiek gevoerd wordt en vooral in de toekomst in de ideeën van de voorstanders van 'economische democratie' gevoerd zal worden, bestond toentertijd nog geen behoefte. Democratie op economisch terrein betekende alleen een ingrijpen van de wetgever op economisch gebied.

Op een ander aspect van deze opvatting moet ik nog de aandacht vestigen. 'De voorstanders van de nieuwe richting wenschen wel op het politiek terrein een vrije wrijving der krachten, doch deze behoeft volstrekt niet samen te gaan met een staatsonthouding, een laissezfaire, op sociaal en economisch gebied'[1]. - Een beteugeling van de individuele vrijheid op economisch terrein wenste dus een deel van de 'democratische richting'. Op deze beperking van de vrijheid, niet op de ongeschonden handhaving ervan op politiek-geestelijk terrein lag de nadruk, wanneer de 'democraten' hun democratisch beginsel op ander gebied dan dat van de kiesrechtsuitbreiding gingen toepassen. Ook dit is een oorzaak geweest, dat het vrijheidsaspect van de moderne democratie in de negentiende eeuw niet op de voorgrond treedt.

De 'sociale' democratie-ideeën van Lotsij vertonen in sommige opzichten een enigszins groter overeenkomst met de huidige opvattingen over dit begrip dan bij de 'economische democratie' het geval was. Vanzelfsprekend niet wanneer we onder sociale democratie verstaan democratie in een socialistische gemeenschap. Van socialisme had in die tijd iedere liberaal, hoe vooruitstrevend hij ook mocht zijn, een diepe afkeer. De socialisten willen in liberale ogen alleen maar de rijken armer en zichzelven rijker maken. Ook de vooruitstrevend-liberalen wensen wel een vermindering in de rijkdomsverschillen, doch zij trachten dit doel langs een geheel andere weg te bereiken dan de socialisten. Eigenlijk geven de socialisten,

1 Lotsij, Het ABC van het Nederlandsche Staatsrecht of het Algemeen Stemrecht, blz. 21 noot

zo zeggen Lotsij c.s., helemaal geen weg aan. Het is alleen maar een hulde aan de anarchie[1].

Maar wel ligt in de democratie-opvatting van Lotsij enige verwantschap met de andere moderne opvatting van sociale democratie, de toestand, waarbij iedere staatsburger ook op sociaal gebied gelijke ontplooiingskansen krijgt en geen onderscheid op grond van geboorte of geldbezit wordt gemaakt. Een eis tot afschaffing van de adel, zoals Lotsij stelt, komt hier zeer aan nabij.

Bij Lotsij vinden we dus inderdaad, zo is onze conclusie, een directe toepassing van het democratische gelijkheidsbeginsel op sociaal en economisch terrein.

Dit blijft echter, zoals gezegd, uitzondering. Directe overbrenging van democratie op ander dan politiek terrein kende de negentiende eeuw, toen de term democratie hier als politieke leuze opgang begon te maken, bijkans niet. Dat wil echter niet zeggen, dat er ook indirect geen verband werd gevoeld tussen democratie en sociaal-economische hervormingen. Integendeel, dit indirecte verband, deze samenhang tussen democratie en maatschappelijke vooruitstrevendheid, kwam in verschillend opzicht zeer sterk naar voren. Het zal blijken, dat het zelfs een van de voornaamste aspecten van de negentiende-eeuwse democratie is geweest.

Dit verband tussen democratie en sociale hervormingen blijkt al zeer duidelijk uit de oorsprong van de algemeen-kiesrechtsbeweging hier te lande. Het in 1879 opgerichte Comité voor Algemeen Stemrecht was voortgekomen uit het in 1870 opgerichte ‘Comité ter bespreking van de sociale kwestie’. Het doel van dit oude Comité was de bespreking van de moeilijkheden, waarin de werkende stand van Nederland door de economische ontwikkeling was geraakt en steeds meer dreigde te raken. Het Comité poogde de aandacht te vestigen op de door deze ontwikkeling noodzakelijk geworden sociaal-economische hervormingen. Doch reeds in de eerste vergadering, die het Comité hield, kwam de vraag naar voren, of het mogelijk zou zijn deze hervormingen door te voeren, zonder dat hieraan een kiesrechtshervorming was voorafgegaan. Op de tweede vergadering van het Comité stond dan ook de kiesrechtsvraag op het te behandelen programma. Het Comité bleek van

1 Lotsij, Het algemeen Stemrecht geen recht, maar een eisch van het Nederlandsche volk, blz. 41

oordeel, dat een bespreking van deze vraag op zijn weg lag. En terwijl bij de toetreding tot het Comité nog slechts één lid - H. Gerhard - voorstander van algemeen kiesrecht was[1], werd al spoedig in het Comité de overtuiging sterker, dat algemeen kiesrecht een onmisbare voorwaarde was voor het tot stand brengen van de gewenste hervormingen[2]. Het waren dan ook sommige leden van het oude Comité, die in 1879 met enkele anderen het Comité voor Algemeen Stemrecht oprichtten. En wanneer dit comité in 1880 door een manifest van zijn bestaan in het openbaar blijk geeft, begint dit geschrift met een opsomming van de nodige sociale hervormingen (belastingstelsel, dienstplichtsregeling, volksontwikkeling en volksgezondheid) en het eist het algemeen kiesrecht, *omdat* deze hervormingen van een volksvertegenwoordiging, die volgens het toen geldende kiesstelsel was samengesteld, niet te verwachten waren[3].

Het algemeen kiesrecht wordt dus geëist als middel om hervormingen tot stand te kunnen brengen, niet als wettelijk recht om zich zelve. Ook wanneer het Comité zich met een adres tot de Tweede Kamer richt, wordt hierin het algemeen kiesrecht wel geëist op grond van het feit, dat de overtuiging heeft postgevat, ‘dat de hier te lande geldende beperkingen van het kiesrecht in strijd zijn met de gelijkheid van alle burgers voor de wet, dat het groote beginsel is van den modernen staat’[4], doch dan heet het toch ook ‘dat de uitbreiding der kiesbevoegdheid niet in de laatste plaats verlangd wordt omdat men meent daardoor tot eene rechtvaardiger verdeeling der algemeene lasten te zullen geraken’[5].

De ontwikkeling van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond is een even duidelijk bewijs voor de nauwe samenhang tussen democratie en sociale hervormingen. Ook hier was oorspronkelijk alleen verbetering van de toestand van de werkman het doel en als meest doeltreffend middel om dit doel te bereiken werd later het algemeen kiesrecht beschouwd.

Volgens sommigen was het ook de door de arbeiders ten gunste

1 Zie B.H. Pekelharing, Naar aanleiding van de Septemberbeweging, Vragen des Tijds, 1886 I, blz. 59
2 Zie Pekelharing, Herinneringen aan een tweetal Comité's, blz. 357 e.v.
3 Pekelharing, t.a.p., blz. 372 e.v.
4 Adres van het Comité voor Algemeen Stemrecht aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, blz. 9
5 Adres, t.a.p., blz. 14

van de kinderwet van van Houten gevoerde actie, die onder de arbeiders de algemeen-kiesrechtsbeweging ingang deed vinden[1]. Doordat door hun pressie de eerste sociale wet in Nederland werd ingevoerd, vatte bij hen de overtuiging post, dat zij door doelbewuste politieke actie voor het algemeen kiesrecht meerdere resultaten op sociaal en economisch gebied zouden kunnen bereiken.

Dat dezelfde overwegingen in nog versterkte mate golden bij de socialistische algemeen-kiesrechtsactie zal in het volgende hoofdstuk blijken[2].

Ook van Houten ziet de door hem gewenste kiesrechtsuitbreiding primair als middel om de lagere klassen zelf de gelegenheid te geven hun belangen te behartigen en de door deze verlangde hervormingen te kunnen doorvoeren. Het is volkomen onjuist, schrijft van Houten in de Memorie van Toelichting op zijn ontwerp tot herziening der Grondwet, dat de verplaatsing van het zwaartepunt der staatkundige macht geen invloed heeft op de materiële toestand des volks. De kiesrechtswijzigingen moeten in zijn ontwerp dan ook als de belangrijkste punten worden beschouwd[3]. Wanneer hij in 1889 wederom een oproep tot de liberalen richt zich te verenigen om een verdere 'democratische' ontwikkeling te verkrijgen van de kiesrechtsbeginselen, die in 1887 in de grondwet waren neergelegd, klaagt hij er zelfs over, dat 'wederom het middel tot vruchtbare hervormingen op den voorgrond raakt in stede van die hervormingen zelve', doch dan ziet hij wederom in, dat dit niet anders mogelijk is: de sociale hervormingen hangen nu eenmaal altijd samen met de inrichting van het kiesrecht[4].

Deze eis naar algemeen kiesrecht om hierdoor verbeteringen in de sociale en economische toestand te krijgen, vindt zijn aanvulling in de mening, dat nu de staat zich op sociaal en economisch gebied gaat begeven, het voor de lagere standen nodig is om zelf op de uitvoering van deze bemoeiing invloed uit te oefenen. Ook hierom wordt het algemeen kiesrecht gevraagd. Kiesrecht wordt gevraagd enerzijds om staatsbemoeiing te krijgen, anderzijds om

1 Frowein, Waarom Algemeen Stemrecht?, blz. 21
2 Zie blz. 176 en 177
3 Ontwerp van wet tot Herziening der grondwet bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt door Mr S. van Houten, blz. 14 en 18
4 van Houten, De staatkundige partijen na de aanneming der schoolwet Mackay, blz. 307 en 315

op de uitvoering van deze bemoeiing contrôle te hebben. Cort van der Linden heeft deze beide kanten van de kiesrechtsactie scherp in het licht gesteld, toen hij schreef: 'De drang naar meerdere staatsbemoeiing spruit voort uit het besef, dat de regeling van de maatschappelijke betrekkingen in den levenskring der werklieden reeds al te lang op zich liet wachten. - En daarmede in onmiddellijk verband staat de beweging naar uitbreiding van het kiesrecht. Beide bewegingen ontspruiten uit dezelfde bron. Meerdere staatsbemoeiing eischt men om van den staat herstel van onrecht te verkrijgen en men durft het eischen, omdat hoe langer hoe meer de massa der bevolking invloed krijgt op het staatsbestuur en omgekeerd eischt men meer invloed op het staatsbestuur omdat men van het staatsgezag redding verwacht in den nood. Het een is de wederzijde van het ander. De democratie heeft beperking tengevolge van het Laissez-Faire en de uitbreiding der staatsbemoeiing vordert de contrôle van het volk zelf. De hervorming der staatsinrichting wordt aangevuld door de hervorming van het staatsbestuur'[1].

Een zo scherpe analyse van de democratische doelstellingen als Cort van der Linden hier geeft en het directe verband leggen tussen democratie en sociale hervormingen, is echter vóór 1896 nog zeldzaam. De eis naar democratie blijft zich in die tijd in hoofdzaak concentreren op de kiesrechtsuitbreiding. Wat de 'democratische' richting met deze kiesrechtsuitbreiding hoopte te bereiken op sociaal-economisch gebied, stak zij geenszins onder stoelen of banken, doch rechtstreeks werden de sociale hervormingen toch meestal niet onder de vlag der democratie geëist.

Nog op een andere wijze dan op de hierboven besprokene bestond er door de opvattingen van de liberalen der vorige eeuw verband tussen democratie en hervormingen op niet-politiek gebied. - We zagen reeds[2], dat sommige vooruitstrevend-liberalen, zoals Feringa en van Houten, van mening waren, dat algemeen kiesrecht in stringente zin nog niet mogelijk was, daar een deel van de mannelijke meerderjarige Nederlanders in hun ogen de nodige ontwikkeling misten om van het kiesrecht een juist gebruik te kunnen maken. Algemeen kiesrecht was echter het beginsel en ideaal, waarnaar op grond van het 'volledig staatsburgerschap', dat

1 Cort van der Linden, Richting en beleid der liberale Partij, blz. 87
2 Zie blz. 106 e.v.

iedere Nederlander in beginsel toekwam, en op grond van de overweging, dat het algemeen kiesrecht het beste middel was om de nodige sociale hervormingen door te voeren, gestreefd moest worden. Daarom was opvoeding van het volk, om zodoende democratie mogelijk te maken, een gebiedende eis. De eis naar volksontwikkeling en volksopvoeding, die in de rationele liberale theorieën van de negentiende eeuw steeds zulk een grote rol had gespeeld - de opvoeding tot zelfbestuur - werd bij de democratische liberalen een democratische eis. In deze zin, dat de hervormingen en maatregelen, die voor volksontwikkeling nodig waren, dienden om de invoering van de democratie, het algemeen kiesrecht, mogelijk te maken.

Deze maatregelen zouden niet tot het gebied van beter onderwijs, tot volksontwikkeling in enge zin, moeten beperkt blijven. De liberalen zagen in, dat, wilde er van volksopvoeding sprake kunnen zijn, ook de sociale en economische verhoudingen in zoverre gewijzigd dienden te worden, dat het volk daadwerkelijk in de gelegenheid zou worden gesteld aan niet-materiële onderwerpen aandacht te gaan schenken. Wanneer de arbeidstijden niet werden bekort, de kinderarbeid niet werd geregeld, wanneer de economische omstandigheden zo bleven, dat vele Nederlanders al hun tijd nodig hadden in de strijd voor hun dagelijks brood, en dat zij in deze strijd geestelijk en lichamelijk volkomen uitgeput raakten, kon er vanzelfsprekend van de idealen van volksontwikkeling practisch geen resultaat worden verwacht.

Zo leidde ook dit aspect van de eis naar democratie weer tot het stellen van sociale en economische hervormingseisen.

En zoals de eis naar algemeen kiesrecht, naar democratie, als middel om hervormingen te krijgen werd aangevuld door het verlangen om op deze hervormingen dan ook weer door het algemeen kiesrecht contrôle uit te oefenen, zo vindt de eis naar volksontwikkeling, die de democratie mogelijk zal maken, zijn aanvulling in de mening dat het verlenen van algemeen kiesrecht een gunstige invloed zal hebben op het geestelijk peil van de massa der Nederlandse bevolking. Er wordt verwacht, dat degenen, aan wie het kiesrecht wordt verleend, ook met graagte van de door de vooruitstrevenden geëiste opvoedings- en ontwikkelingsmogelijkheden gebruik zullen maken, om zich op de hoogte te stellen van de staatkundige en maatschappelijke problemen. Op de oplossing van deze

vraagstukken zullen ook zij dan immers enige invloed uitoefenen. Deze ook weer zo geheel in de lijn van de verstandelijke rationele liberale denkbeelden van de negentiende eeuw liggende redenering is meermalen een van de belangrijkste argumenten, die de voorstanders van algemeen kiesrecht naar voren brengen[1].

Opvoeding en ontwikkeling is nodig om democratie mogelijk te maken en goed te doen functionneren en omgekeerd zal de invoering van de democratie deze opvoeding en ontwikkeling stimuleren. Door deze redenering komt er een nieuw verband tussen democratie en sociaal-economische hervormingen.

Echter ook hier is dit verband weer indirect. Democratie is niet identiek met deze hervormingen, het democratische gelijkheidsbeginsel wordt niet rechtstreeks op sociaal en economisch gebied toegepast, doch practisch leiden de democratische eisen er toch toe, dat op grond van de democratie bepaalde sociaal-economische hervormingen worden verlangd.

Dit indirecte verband tussen democratie en sociale hervormingen maakt het mogelijk, dat enige jaren later, in de tijd, dat democratie als politieke leuze volledig burgerrecht heeft verkregen, de eis naar democratie ook en zelfs vooral rechtstreeks op sociaaleconomisch terrein wordt toegepast.

Dit is vooral het geval, wanneer de kiesrechtsstrijd na de aanneming van de wet van Houten in 1896 tot een voorlopig einde is gebracht. We zagen hiervoor, dat democratie een grote rol speelde bij de strijd, die in dat en de voorafgaande jaren over de uitwerking van het ‘caoutchouc’ artikel van 1887 was gevoerd. De meer conservatieve richting van de liberale partij had in die strijd de overwinning behaald, de ‘democratie’ had de nederlaag geleden.

Het merendeel van de vooruitstrevend-liberalen legde zich echter voorlopig bij deze nederlaag neer. Zij waren bereid de kiesrechtskwestie voor de eerstvolgende tijd te laten rusten en alle aandacht te richten op de zo hoog nodige sociale hervormingen. Trouwens de geavanceerd-liberalen beseften, dat het volk lang-

1 Zie b.v. de Witt Hamer, Allemanskiesrecht, blz. 285 en Adres van het Comité voor Algemeen Stemrecht aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, blz. 17

zamerhand de nu al jaren lang voortdurende kiesrechtsstrijd beu was geworden en dat het dus ook om deze reden onraadzaam was opnieuw de kiesrechtskwestie als voornaamste en meest dringende punt op het programma te plaatsen. In het door de Liberale Unie voor de verkiezingen van 1897 uitgegeven urgentie-program was dan ook opgenomen, dat de Unie niet op een nieuwe kieswet zou aandringen, zolang niet in de practijk gebleken zou zijn, hoe groot het aantal kiezers door de wet van 1896 zou worden[1].

Zeker, als uiteindelijk beginsel wenste de Liberale Unie een 'zoo ruim mogelijke uitbreiding van het kiesrecht, los van elken band met de belastingen'. Ook Goeman Borgesius vraagt zich af, 'hoe een werkelijk democraat vrede kan hebben met een kiesrecht, dat - zooals nu reeds blijkt - in de groote steden slechts aan dertig tot veertig procent van de meerderjarige mannelijke bevolking toegang tot de stembus zal geven'[1]. Er zijn ook inderdaad enkele Unie-liberalen, die een voorlopig berusten in de kieswet van 1896 beginselverloochening achten en die dus weigeren hun medewerking aan sociale hervormingen te verlenen, zolang niet eerst het kiesrecht in de door hen gewenste zin is geregeld[2].

Voor de practische politiek is het merendeel echter bereid de sociale hervormingen prioriteit te verlenen boven de kiesrechtsvraag. Wanneer dan ook de vooruitstrevend liberalen bij de verkiezingen van 1897 de overwinning behalen en het ministerie Goeman Borgesius-Pierson aan het bewind komt, is het de 'sociale kwestie', waaraan dit ministerie zijn aandacht wijdt. Door verschillende wetten op sociaal terrein heeft dit kabinet zijn grote bekendheid verworven. De kiesrechtskwestie heeft het, getrouw aan zijn in 1897 uitgestippelde tactiek, laten rusten.

Doch - en hierop komt het voor ons aan - de leuze 'democratie', waaronder vóór 1896 de kiesrechtsstrijd was gevoerd, blijven de vooruitstrevend-liberalen handhaven. Nu niet meer voor de uitbreiding van het kiesrecht, doch voor de sociale hervormingen, die zij voorstaan. De aanhangers van de Unie-liberalen waren aan de leuze 'democratie' gewend geraakt; trots waren zij op de naam van 'democratisch-liberalen'. Wel haast vanzelfsprekend bleven zij zich met deze naam sieren, toen de strijd om het kiesrecht voorbij

1

1 Goeman Borgesius, De Liberale Unie en de aanstaande verkiezingen, blz. 91

2 Goeman Borgesius, t.a.p., blz. 98 e.v.

was. Zoals vroeger de uitbreiding van het kiesrecht, zo worden nu de sociale hervormingen in naam der democratie geëist.

Hiermede wordt het indirecte verband, dat er, zoals ik in de voorafgaande bladzijden heb trachten aan te tonen, altijd al tussen democratie en hervormingen op ander dan zuiver-politiek gebied had bestaan, in een direct verband omgezet. De historische lijn, die de strijd om kiesrechtsuitbreiding en sociaal-economische vooruitstrevendheid altijd zo nauw had doen samengaan, wordt in deze jaren, nadat de kiesrechtsstrijd voorlopig is beëindigd, in versterkte mate doorgetrokken. - Reeds in 1895 besluit de Liberale Unie aan haar bestuur opdracht te geven een programma te ontwerpen, dat de richting zou aangeven, waarin na het tot stand komen der kiesrechtshervorming de democratische politiek der naaste toekomst zich zou dienen te bewegen. Hier wordt dus al duidelijk van een democratische politiek gesproken, die gevoerd zal worden, *nadat* de kiesrechtsstrijd achter de rug zal zijn. En dat deze 'democratische politiek' zich inderdaad in de eerste plaats op het sociaal-economische terrein zal moeten begeven, blijkt zeer duidelijk uit de aan dit besluit ten grondslag liggende overweging, dat 'bovenal de sociale vraagstukken de aandacht vorderen, opdat ook in de wetgeving de belangen van den arbeid ten volle tot hun recht komen, elke bevoorrechting van het kapitaal ophoude, en, in het algemeen, voorzoover de wetgeving invloed uitoefent op de verdeeling der maatschappelijke goederen, meer rechtvaardigheid worde betracht'[1].

De sociaal-economische politiek is na 1896 ook het grootste verschilpunt tussen de geavanceerd- en de conservatief-liberalen. Van Houten - in de loop der jaren van de linkerzijde op de rechterzijde der liberale partij geraakt - blijft met zijn geestverwanten de individuele vrijheid op sociaal en economisch gebied verdedigen. Deze verdediging voert hij echter niet onder de leuze der democratie. Democraten zijn zijn tegenstanders, die staatsbemoeiing en beperking van de onbeperkte ondernemersvrijheid voorstaan.

Wanneer in 1901 de Vrijzinnig-Democratische Bond wordt opgericht, verschilt deze wel met de liberalen van mening op een belangrijk zuiver-politiek punt, de urgentie van grondwetsherziening om tot algemeen kiesrecht te komen, doch dan is toch ook en voornamelijk het sociaal-economische programma van de nieuwe beweging

1 Goeman Borgesius, t.a.p., blz. 92

nog vooruitstrevender dan dat van de Unie-liberalen. Dan blijkt, dat de partij, die het democratisch ook in zijn naam tot uiting brengt, die zich dus het meest op zijn democratische beginselen en idealen laat voorstaan, niet alleen politiek, doch ook sociaal-economisch in hervormingsgezindheid de liberalen vooruit is[1].

Uit het bovenstaande mogen we nogmaals deze conclusie trekken: de vaak verkondigde opvatting, dat de liberale democratie van de negentiende eeuw uitsluitend de formele, de wettelijke democratie, de politieke gelijkheid van alle staatsburgers beoogde, is onjuist. De liberale democraten van de vorige eeuw zagen wel indirect of direct een verband tussen democratie en sociaal-economische hervormingen. Dat deze hervormingen vele democraten in de huidige tijd lang niet ver genoeg gaan, is buiten kijf; dat hun democratische eisen tot staatsbemoeiing op het sociaal-economische levensgebied dus veel ingrijpender zijn dan die van de negentiende eeuwse liberalen, geef ik gaarne toe. Eveneens, dat dit 'sociale' democratie-begrip van de negentiende eeuw zeer vaag was, dat er uitsluitend vooruitstrevendheid mee te kennen werd gegeven, en dat de verschillende vormen en betekenissen van de huidige sociale en economische democratie niet werden onderscheiden. Doch is dit tegenwoordig bij de grote massa niet eveneens het geval? Is democratie voor velen ook tegenwoordig nog niet alles, wat maar vooruitstrevend en sociaal-economisch-hervormingsgezind is of schijnt? Bovendien een meer of minder is hier niet het belangrijkste. Het meest belangrijke is, dat ook de negentiende-eeuwse liberale opvatting democratie niet uitsluitend politiek opvatte.

1 Men vergelijke de hierboven weergegeven overweging bij het besluit van de Liberale Unie in 1895 met de volgende zinsnede uit de beginselverklaring van de Vrijzinnig-Democratische Bond: 'De wegneming van de maatschappelijke oorzaken der ongelijkheden tusschen de leden van het volk ten aanzien van hunne ontwikkelingsvoorwaarden, moet het doel zijn, waarop - telkens binnen de mate van het bereikbare - moet worden aangestuurd'. (vermeld o.a. in C.E. van Koetsveld, Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen; Jac. C. van der Stal, Utrecht, 1905; blz. 477).

Hoofdstuk VI
De sociaaldemokratische[1] richting

De eerste maal, dat in het Nederlandse parlement vertegenwoordigers zitting kregen van een partij, die openlijk het woord 'demokratisch' in haar naam Voerde, was in 1897, toen Troelstra en van Kol als vertegenwoordigers van de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland naar de Tweede Kamer werden afgevaardigd[2].

Er was een lange strijd aan voorafgegaan. De eerste 'Sociaaldemokratische Vereeniging' was in 1878 in Amsterdam opgericht. Uit verschillende van deze 'Vereenigingen' was in 1882 de Sociaaldemokratische Bond ontstaan. In 1879 had Domela Nieuwenhuis het blad 'Recht voor Allen' opgericht, dat al spoedig het spreekorgaan van de nieuwe beweging werd. Bijna twintig jaar dus had de strijd van de socialisten geduurd, voordat zij er in slaagden in de Nederlandse volksvertegenwoordiging vaste voet te krijgen.

Sociaal*demokratische* Bond: welke betekenis moeten we hier aan de term 'demokratisch' hechten? Is het die van het principe van de volkssouvereiniteit, waarbij de nadruk op het principe valt, dus een algemeen kiesrecht geen direct noodzakelijk bestanddeel wordt geacht, of is het juist de eis naar algemeen kiesrecht, die in 'demokratisch' ligt opgesloten, of betekent het vooruitstrevendheid, zowel op politiek als op sociaal-economisch gebied?

De eerste ongetwijfeld niet: het principe van de volkssouvereiniteit, de verhouding tussen regering en volksvertegenwoordiging

1 Sociaaldemokratisch is de 'officiële' en meest gebruikelijke schrijfwijze in de vorige eeuw.

2 Reeds in 1888 had Domela Nieuwenhuis in de Tweede Kamer zitting gekregen. Hij was echter door de gemeenschappelijke strijd van verschillende vooruitstrevende groeperingen in Friesland, verenigd in de z.g. Volkspartij, gekozen, dus niet door de Sociaaldemokratische Bond. Hier staat tegenover, dat hij zelf verklaarde, slechts als socialist zitting te willen hebben in de volksvertegenwoordiging. Legt men op deze uitlating de nadruk, dan deed de eerste sociaaldemokraat dus reeds in 1888 zijn intrede in de Staten-Generaal. Des te meer geldt dan nog, de socialistische beweging de eerste partij was, die met 'demokratie' in haar naam in de volksvertegenwoordiging een zetel kreeg.

interesseerde de socialisten weinig, zolang zij oordeelden, dat regering en volksvertegenwoordiging beide slechts de vertegenwoordigers van de kapitalistische belangen waren. Spottend plachten zij te spreken van een *volks*vertegenwoordiging, die slechts door één-achtste gedeelte der bevolking gekozen werd. Zij eisten direct en daadwerkelijk voor de arbeiders de macht, opdat zij zelf hun belangen zouden kunnen verdedigen. Voor theorieën van geleidelijke evolutie en opvoeding tot algemeen kiesrecht voelden zij niets. De socialisten eisten concrete daden, in de eerste plaats het algemeen kiesrecht.

Van de aanvang van zijn bestaan af heeft de socialistische beweging hier te lande voor algemeen kiesrecht op de bres gestaan. Reeds in 1879 had Domela Nieuwenhuis - toentertijd overigens nog geen socialist - in een brochure 'Algemeen Stemrecht' een pleidooi hiervoor gehouden. - Zowel de oude Sociaaldemokratische Verenigingen als de Sociaaldemokratische Bond hadden de eis naar algemeen kiesrecht als voornaamste punt op hun strijdprogramma staan. De algemeen-kiesrechtbeweging die in de jaren tussen 1880 en 1890 soms met grote felheid werd gevoerd, werd voornamelijk door de socialisten geleid en gestimuleerd.

Eerst omstreeks 1890 wordt de anarchistische stroming, die in deelneming aan de verkiezingen en parlementaire hervormingen ten bate van de arbeidende klasse geen heil ziet, sterker. Doch wanneer deze in 1893 in de oude Sociaaldemokratische Bond de overhand krijgt en op haar congres te Groningen besluit aan geen verkiezingen meer deel te nemen, leidt dit besluit het volgend jaar tot de oprichting van een nieuwe socialistische partij, de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland, die de strijd voor algemeen kiesrecht weer als eerste punt in haar strijdprogramma opneemt. Hoewel slechts weinigen uit de oude Sociaaldemokratische Bond hun leider, Domela Nieuwenhuis, ontrouw worden, blijkt toch op de jonge socialisten de nieuwe beweging al spoedig de meeste aantrekkingskracht te hebben en terwijl de oude Bond onder de nieuwe naam van de 'Socialistenbond' een kwijnend bestaan leed, en al na enige jaren aan inwendige scheuring en gebrek aan bereikbare concrete doeleinden te gronde ging, groeide de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij voortdurend en werd de erkende socialistische beweging in Nederland.

Er mag dus zonder twijfel gezegd worden, dat de socialisten in

het algemeen altijd voorstanders van het algemeen kiesrecht zijn geweest.

Betekent dit nu ook. dat zij hun strijd om het algemeen kiesrecht onder de leuze van de strijd voor de democratie hebben gevoerd?

Dit is niet het geval. Van de term democratie als leuze bediende zich, toen de socialistische beweging hier te lande opkwam, reeds de ‘democratische’ richting van de liberale partij, in socialistische ogen een ‘bourgeois’ groep derhalve. Hiermede was het voor de socialisten reeds een besmet begrip geworden. Zij, die door hun klassenstrijdidee steeds weer de onoverbrugbare kloof tussen kapitalisten en proletariërs naar voren brachten, moesten tegenover een begrip, dat voor sommigen, die aan gene zijde van de kloof standen, een vurig aangehangen ideaal was, wel met groot wantrouwen staan. Zeker, met deze meest linkse burgerlijke groepen konden zij feitelijk in de strijd om het algemeen kiesrecht samenwerken. In de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht staan Domela Nieuwenhuis en andere socialisten naast burgerlijk algemeen-kiesrechts-ijveraars als Heldt. Door de gemeenschappelijke inspanning van socialisten en burgerlijk geavanceerden, verenigd in de Friese Volkspartij, wordt Domela Nieuwenhuis in 1888 als lid voor het district Sloterland naar de Tweede Kamer afgevaardigd. Herhaaldelijk werken de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond en de Sociaaldemokratische Bond samen om hun eisen voor algemeen kiesrecht kracht bij te zetten. Doch de uiteindelijke doelstellingen, die de verschillende bewegingen daarbij voor ogen hebben, zijn verschillend.

Het belangrijkste verschil is wel, dat voor de burgerlijk-geavanceerden - Heldt en het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond uitgezonderd - het algemeen kiesrecht soms meer doel op zich zelf is dan voor de socialisten.

De socialisten beschouwen het algemeen kiesrecht als een van de middelen om tot hun doelstellingen, de socialistische maatschappij-vorm[1], te komen. Doch niet alleen de hoop op een socialistische parlementsmeerderheid is het, die hen op kiesrechtsuitbreiding doet aandringen. Ook de directe hervormingen in het

1 Onder de socialistische maatschappijvorm versta ik hier in overeenstemming met wat toentertijd door alle socialisten hieronder werd verstaan: de maatschappij, waarbij de productiemiddelen in handen van de gemeenschap zijn.

belang van de arbeidende klasse, het doordringen van de kapitalistische staat met socialistische elementen, die hem doortrekken, ‘zooals de paalwormen zich invreten in het hout’, en die de socialisten inzicht en ervaring in staats- en maatschappij bestuur geven; de propaganda voor de socialistische beginselen in parlement en gemeenteraad, die de heersende klasse ontmaskert; en tenslotte de stimulans, die het meedoen aan verkiezingen op zich zelf al geeft[1], dit zijn alle voordelen, die de socialistische beweging in de verkiezingsstrijd en strijd om algemeen kiesrecht ziet.

Steeds is echter het kiesrecht het middel, dat op een of andere hierboven aangegeven wijze het doel ten dienste staat. Zou blijken, dat het kiesrecht niet aan deze verwachtingen beantwoordt, niet dus dienstig zou zijn het door de socialisten gestelde doel - de socialistische maatschappijvorm - te bereiken, dan zou het door de socialisten van die dagen als een ondeugdelijk middel worden afgewezen.

Anders is somtijds de houding van de burgerlijke geavanceerden. Voor velen van hen is het algemeen kiesrecht een recht, dat ieder staatsburger toekomt, onverschillig welk gebruik hij daarvan zal maken. Het behoort tot de menselijke rechten, die iemand als mens toekomen. Kiesrecht is voor hen dan doel op zich zelf. Natuurlijk begrijpen ook zij, dat voor hen, die het kiesrecht zullen ontvangen, de resultaten, die de kiezers met hun stemuitbrenging bedoelen te bereiken, belangrijker zullen zijn dan het stemrecht zelve. Stemrecht om het stemmen zelve zal wel niemand een zaak van bijzonder gewicht achten. En in het vorige hoofdstuk hebben we gezien, dat de burgerlijk-geavanceerden van mening waren, dat eerst het algemeen kiesrecht het mogelijk zou maken de sociale hervormingen door te voeren. Ook zij dachten dus bij hun eis naar algemeen kiesrecht veelal aan de doelstellingen, die zij door de invoering ervan hoopten te bereiken. Doch dit neemt toch niet weg, dat de burgerlijk-geavanceerden het invoeren van het stemrecht niet afhankelijk wilden stellen van het resultaat, dat zij van die invoering verwachtten. Dat ieder staatsburger zelf bepaalt, hoe de staat volgens hem bestuurd zal moeten worden, is voor hen veelal belangrijker dan de richting, waarin dit bestuur zal gaan. Slechts

1 P.J. Troelstra, De S.D.A.P., Haar ontstaan, doel en streven geschetst, 2e dr.; J.A. Fortuyn, Amsterdam, 1899; blz. 24

één citaat uit talloze om het bovenstaande te staven: ‘Een vrijheidlievend volk bereikt een hoogeren graad van welvaart en tevredenheid, wanneer het gebrekkig bestuurd wordt overeenkomstig zijn wenschen, dan wanneer het zich vruchteloos inspant om de opgedrongen weldaden te begrijpen van een bestuur, dat nalaat het aangewezen middel toe te passen om de nationale eigenaardigheden, laat het zijn gebreken, te leeren kennen en te eerbiedigen’[1].

Democratie in de zin van algemeen kiesrecht is voor de burgerlijke democraten in die dagen een begrip met een zekere innerlijke eigen waarde. Wel niet in de zin van de moderne tijd, waarin voor velen democratie een levenshouding en levensvisie is geworden. Voor de negentiende eeuw blijft democratie primair altijd een regeringsvorm, een van de wijzen, om het bestuur van een staat te voeren. Doch deze wijze van bestuur is voor de burgerlijk-democraten een uitingsvorm van hun ideaal van menselijke rechtsgelijkheid. Voor de sociaaldemokraten daarentegen is democratie veel meer zuiver middel. Dat zij zulk een middel tot een van hun grootste idealen zouden proclameren, is niet waarschijnlijk en het is dan ook in de eerste tijd niet gebeurd.

Democratie was, zoals reeds gezegd, bovendien door ‘burgerlijken’ in zwang gebracht en om die reden alleen al voor de socialisten een verdacht begrip. Verdacht niet alleen, omdat de democratie in de zin van algemeen kiesrecht voor de socialisten een andere waarde had dan voor de burgerlijk-democraten, doch ook omdat de meeste liberalen, die zich van de term democratie bedienden, nog geen voorstanders van algemeen kiesrecht waren. Soms gaven zij uitsluitend een overwicht van het parlement tegenover de regering met deze term te kennen of anders verdedigden zij onder deze leuze een kiesrechtshervorming, die weliswaar de census zou afschaffen, doch door de uitsluiting van bedeelden en analphabeten van het kiesrecht toch geenszins aan de eisen van de socialisten op dit punt zou voldoen.

We zagen, dat ook de burgerlijken, die voor algemeen kiesrecht in stringente zin ijverden, om deze reden zich niet of niet dikwijls van de term democratie bedienden[2]. Des te sterker gold dit dan nog voor de socialisten. De vraag van de verhouding tussen parle-

1 Adres van het Comité voor Algemeen Stemrecht aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, blz. 8

2 Zie blz. 120 e.v.

ment en regering interesseerde hen weinig. Voor een democratie in de zin van van Houten - algemeen kiesrecht met uitzondering van analphabeten en bedeelden - wensten zij zich evenmin in te spannen. Doch dan was het ook beter deze dubbelzinnige term geheel te vermijden. Zij wensten algemeen kiesrecht en dan noemden zij dit ook zo. Toen in 1888 voorgesteld werd de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht te veranderen in een 'Demokratische Bond' wisten de socialisten, die in deze Bond de meerderheid vormden, dit te verhinderen[1].

Een derde reden is nog aan te wijzen, waarom voor de socialisten democratie niet in de eerste tijd het vurig aangehangen ideaal was, dat het tegenwoordig ook voor hen veelal is. Zij ijverden wel sterk voor algemeen kiesrecht, maar zij koesterden toch ook een zekere intuïtieve hoop, dat plotseling de sociale revolutie zou uitbreken, die in één stoot de gehele kapitalistische maatschappij omver zou werpen en de socialistische zou vestigen. De socialistische staat leek de eerste socialisten hier te lande in een zeer nabije toekomst te liggen. De weg om door algemeen kiesrecht de socialistische invloed in de volksvertegenwoordiging zo groot te maken, dat op parlementair-wettelijke wijze geleidelijk de toestand van de arbeiders verbeterd zou kunnen worden, kwam zeker de massa der toenmalige socialisten als een onnodige omweg voor. Vooral in de jaren 1885 en 1886, waarin door crisis en werkloosheid de ellende en opstandige geest van de arbeidersbevolking groot waren, leefde de hoop op een spoedige ineenstorting van de toenmalige maatschappij sterk. - Zij kwam wel zeer sterk tot uiting op de grote algemeen-kiesrechtsmeeting, die in September 1885 in Den Haag werd gehouden, in de verklaring, dat dit de laatste maal was, dat op vreedzame wijze voor algemeen kiesrecht werd geageerd[2]. Als deze woorden geen resultaat blijken te hebben, ondervindt de gehele beweging voor algemeen kiesrecht hiervan de terugslag en maakt een periode van depressie door, die als een voorteken van de groei van de anarchistische ideeën in de socialistische beweging is te beschouwen.

De volksbewegingen, die in 1887 in tal van plaatsen plaats grepen en die in socialistische kringen onder de naam van 'oranjefuries' bekend staan, gaven vele socialisten bovendien een grote

1 Vliegen, t.a.p., dl II, blz. 39
2 Vliegen, t.a.p., dl I, blz. 142

schok in hun vertrouwen op de arbeidersmassa's, toen zij zagen, hoe een groot deel van degenen, die een jaar geleden Domela Nieuwenhuis toejuichten, nu vooraan stond om bij socialistische voormannen ramen en deuren in te gooien.

De grondwetswijziging van 1887, waardoor een aanzienlijke kiesrechtsuitbreiding mogelijk werd, wordt dan ook door de socialisten allerminst met enthousiasme begroet; integendeel zij trok bij hen nauwelijks enige belangstelling[1].

Doch, als dan de conclusie gewettigd is, dat democratie voor de eerste socialisten geen belangrijke leuze was, waarom noemden zij zich dan sociaal*demokraten?* Waarom heette hun beweging Sociaal*demokratische* Bond? Als zij de term 'demokratie' in hun partijnaam opnamen, moeten zij zich toch democraten hebben gevoeld.

Deze tegenwerping ligt voor de hand. Toch is zij onjuist. De oude Sociaaldemokratische Bond heeft geenszins duidelijk bedoeld in zijn naam tot uitdrukking te brengen, dat zijn aanhangers zich ten doel stelden het socialisme te bereiken (sociaal), door middel van het algemeen kiesrecht (demokratisch). De term sociaaldemokratie was voor hen één klank, volkomen gelijk aan socialisme, waarin de twee bestanddelen, socialisme en demokratie, niet werden onderscheiden. In de schrijfwijze sociaaldemokratie in één doorlopend woord, die in die tijd de meest gebruikelijke is, komt dit reeds tot uiting. Sociaal-democratie of nog veel duidelijker het moderne 'democratisch socialisme' geeft aan, dat er gestreefd wordt naar het socialisme langs democratische weg, sociaaldemokratie was een begrip, dat een streven naar het socialisme op revolutionaire wijze geenszins uitsloot[2].

De aanleiding tot het aannemen van de naam 'Sociaaldemokratische Vereeniging' in 1878, met welke naam voor het eerst in ons land het 'sociaaldemokratisch' zijn intrede doet, is een argument te meer voor de stelling, dat in de term 'sociaaldemokratisch' niet het demokratisch als afzonderlijk begrip werd gevoeld.

Deze aanleiding was de volgende: sinds 1871 bestond het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, waarvan vakverenigingen lid konden worden. In Juli 1878 verzocht een z.g. 'gemengde

1 Vliegen, t.a.p., dl I, blz. 297
2 Zie hierover ook Schumpeter, t.a.p., blz. 237 e.v.

vereeniging', dat was een vereniging, waarvan behalve werklieden, die één bepaald vak uitoefenden, ook anderen lid waren, toelating tot het Verbond. Deze werd geweigerd, omdat niet-werklieden geen lid van het Verbond mochten worden. - De gemengde vereniging besloot toen onder de nieuwe naam 'sociaaldemokratische vereeniging' een zelfstandig bestaan te gaan voeren. Hoe kwam zij er nu echter toe juist de naam 'sociaaldemokratisch' te kiezen? Volgens Vliegen moet dit beschouwd worden als een uiting geven aan het solidariteitsgevoel met de Duitse sociaaldemokraten, die getroffen waren door de juist in dat jaar door Bismarck ingestelde socialistenwetten. - De in Amsterdam wonende socialisten - zoals H. Gerhard - die zich door de beweging van de Tweede Internationale sterk met hun buitenlandse geestverwanten verbonden gevoelden, vonden in de weigering van het werkliedenverbond een gerede aanleiding hun sympathie met hun in Duitsland vervolgde kameraden tot uitdrukking te brengen. Deze nauwe verbondenheid met de Duitse socialisten blijkt niet alleen uit de naam, doch ook uit het door de nieuwe vereniging aangenomen programma, dat een getrouwe copie was van het Duitse socialistenprogramma, zoals dat in 1875 op het congres te Gotha was vastgesteld[1].

De naam 'sociaaldemokratisch' is dus van Duitschland in ons land gekomen. In Duitsland had Lassalle in 1863 de Allgemeine Deutsche Arbeiterverein gesticht, die zich sozialdemokratisch noemde en een krant 'der Sozial-Demokrat' uitgaf. Het in naam enige doel van deze nieuwe vereniging was 'das friedliche und gesetzliche Wirken für die Herstellung des Allgemeinen Wahlrechts'[2], doch in feite waren het toch de sociale vraagstukken, die Lassalle en de zijnen 'in hooger graad belang inboezemden'[3]. - Volgens Rosenberg bedoelde de naam 'sozialdemokratisch' ook de verbondenheid en afstamming tot uitdrukking te brengen met de Europese 'democratische' beweging van 1848, die onder deze leuze alles wat naar vernieuwing streefde, had samengebonden. Deze verbondenheid met de beweging van 1848 blijkt ook uit de commentaar, die Marx en Engels op de nieuwe naam gaven: zij achtten deze juist om de herinnering, die hij aan de zo jammerlijk mislukte

1 Vliegen, t.a.p., dl I, blz. 6-9
2 H. Goeman Borgesius, De sociaaldemoeratie, Vragen des Tijds, 1878 I, blz. 298
3 Quack, t.a.p., dl V, blz. 251

revolutie van 1848 wekte, niet geslaagd. Ook in de Duitse term ‘sozialdemokratisch’ zou dus niet het ‘demokratisch’ in de zin van algemeen kiesrecht zijn gevoeld, doch er zou de verbondenheid met een gezindheid van algemene vooruitstrevendheid mee zijn aangegeven[1].

Typerend is in dit opzicht ook het reeds hierboven aangehaalde artikel van Goeman Borgesius, dat in 1878 in ‘Vragen des Tijds’ verscheen en dat een overzicht van de geschiedenis en de doelstellingen van de Duitse socialistische beweging geeft. - In dit artikel worden de termen sociaaldemokratisch en socialistisch voortdurend zonder enig onderscheid in betekenis naast elkaar gebruikt. En wanneer de schrijver de sociaaldemokratische leer gaat bespreken[2], geeft hij eerst een beschouwing over het socialistische element, doch daarna worden de directe hervormingen, die de sociaaldemokraten nu al in de kapitalistische maatschappij voorstaan, besproken, niet de wijze, waarop de socialisten hun doelstellingen zullen trachten te verwezenlijken. En deze directe hervormingen worden dan bovendien samengevat niet onder de naam ‘demokratisch’, doch Borgesius spreekt dan van het ‘politieke element’ van de sociaaldemokratie[3]. ‘Demokratisch’ komt in het gehele artikel niet voor. Ook Goeman Borgesius voelt dus geenszins een afzonderlijke betekenis van ‘demokratisch’ in het ‘sociaaldemokratisch’.

Hoe dit ook voor de Duitse beweging geweest moge zijn, de Nederlandse socialisten, die in 1878 de Duitse naam overnamen, hebben zich over de betekenis van ‘demokratisch’ hierin niet het hoofd gebroken. Zonder commentaar of scherpe begripsontleding werd de term ‘sociaaldemokratisch’ hier te lande geïntroduceerd.

Wanneer in 1882 de vier dan bestaande sociaaldemokratische verenigingen zich in de Sociaaldemokratische Bond verenigen, blijkt al evenmin van een bezinning op de betekenis van de aangenomen naam. Ook dan is het aangenomen programma nog grotendeels een navolging van het Duitse Gothaprogramma. Het woord democratie komt er niet in voor[4]. Wel staat onder de middelen om den ‘vrijen

1 Rosenberg, t.a.p., blz. 149 e.v. Bij Quack wordt geen verklaring gegeven, waarom Lassalle zijn blad ‘Der Sozial-Demokrat’ noemde (t.a.p., dl V, blz. 466).
2 Goeman Borgesius, t.a.p., blz. 333 e.v.
3 Goeman Borgesius, t.a.p., blz. 343 e.v.
4 Het enige punt uit het Duitse program, waarin het woord democratisch voorkwam en dat nog wel door de in 1878 in Amsterdam opgerichte ‘sociaaldemokratische vereeniging’ was overgenomen, is uit het programma van de Sociaaldemokratische Bond weggelaten.

staat der socialistische maatschappij' te vestigen, het algemeen kiesrecht in de eerste plaats genoemd, doch een eis van democratie heet dit niet. En dat andere middelen, die tot dit doel dienstig genoemd worden, zoals algemene weerplicht (punt 3) en afschaffing van de wetten, die de vrije uiting van mening in pers en vergaderingen, het vrije denken en het openbaar onderzoek beperken (punt 4), eisen, die in de moderne tijd door vrijwel ieder als democratisch worden betiteld, toen reeds als zodanig zouden zijn beschouwd, is voor die tijd, toen democratie nog haast uitsluitend een bepaalde regeringsvorm was, geheel uitgesloten.

Als bijna tien jaar later de grootste theoreticus uit de oude Bond, van der Goes, in een polemiek met Treub de sociaaldemokratische beginselen uiteenzet, wijdt ook hij aan 'demokratie' geen afzonderlijke aandacht[1].

Geenszins in tegenspraak met het bovenstaande, doch integendeel een volledige bevestiging is het feit, dat Domela Nieuwenhuis in het op 1 Maart 1879 verschenen eerste nummer van 'Recht voor Allen' oproept tot de stichting van een nieuwe partij, die de 'demokratische partij' zou moeten heten. Het doel van deze partij omschrijft hij als volgt: 'Gelijk recht voor allen, ziedaar het grondbeginsel. Daaruit volgt op politiek gebied: het recht van elken meerderjarigen staatsburger op deelneming aan het staatsleven... politieke hervorming moet hand aan hand gaan met de sociale. En hoe kan een volk politiek en sociaal gevormd en ontwikkeld worden zonder deelneming aan het staatsleven?'[2]. In dit eerste nummer staat de politieke gelijkheid als eerste en belangrijkste punt derhalve. Het is nog geen middel, doch een zelfstandig recht met een eigen waarde. Het sociale gedeelte komt eerst na het politieke en dan wordt nog niet een socialisatie van de productiemiddelen geëist, doch alleen een 'deelname van allen aan de algemeene welvaart'. Het is duidelijk: in 1879 is Nieuwenhuis nog geen socialist, hij is nog in zijn radicale tijd[3]. Het woord socialisme of sociaaldemokratie zoeken we in dit eerste artikel dan ook tevergeefs. Als

1 F. van der Goes, Mr M.W.F. Treub over de Sociaal-Democraten; S.L. van Looy, Amsterdam, 1891

2 F. Domela Nieuwenhuis, Een vijf-en-twintig jarige veldtocht tegen het kapitalisme, dl I, blz. 28

3 Domela Nieuwenhuis omschrijft zijn politieke ontwikkeling nl. als (Vijf-entwintig jarige Veldtocht, dl I, blz. 18) vooruitstrevend liberaal, radikaal, sociaal-demokraat, antiparlementair socialist, anarchist.

Nieuwenhuis dan ook in 1904 zegt, dat hij het eerste nummer van ‘Recht voor Allen’ alleen ‘om der kuriositeitswille als een historisch document’ in zijn bundel heeft opgenomen[1], is dat niet slechts, omdat hij in 1904 als anarchist alle pogingen tot politieke partijgroepering uit den boze moest achten, doch voornamelijk, omdat in dit artikel de socialistische lijn nog niet duidelijk werd aangegeven. Ook Vliegen, de meest parlementaire socialist uit de oude socialistische beweging, vermeldt, dat Recht voor Allen in het begin een burgerlijk-vooruitstrevend blad was[1].

Ook door tegenstanders werd het afzonderlijk begrip democratie niet in de term ‘sociaaldemokratie’ gevoeld. Hierboven werd al gewezen op het artikel van Goeman Borgesius over de Duitse sociaaldemokratische partij. - Een zeer opmerkelijk voorbeeld, dat meer in het bijzonder op de Nederlandse socialistische beweging betrekking heeft, wil ik niet onvermeld laten. De op de uiterste linkervleugel van de liberale partij staande leider van het Werklieden Verbond Heldt maakte wel een onderscheid tussen socialisten en sociaaldemokraten, doch merkwaardigerwijze verstaat hij onder socialisten: ‘allen, die van het begin dezer eeuw af, zich tegen het egoïstisch individualisme (persoonlijk eigenbelang) van de economische school dier dagen verzettend, aan de maatschappelijke opbeuring van den vierden stand, hetzij op den grondslag der tegenwoordige maatschappij, hetzij op andere grondslagen, hun krachten wijden, en de sociale quaestie bij uitnemendheid langs verschillende wegen en door verschillende middelen zoeken op te lossen’[3]. Sociaaldemokraten daarentegen zijn volgens Heldt degenen, die oordelen, dat de grondslagen van onze maatschappij verrot zijn en vervangen moeten worden. In ‘demokratie’ van sociaaldemokratie ziet Heldt dus in het geheel niet het middel, de democratische weg van algemeen kiesrecht, waarmede de socialistische maatschappij tot stand gebracht zal worden. Hij ziet er uitsluitend het doel in: vervanging van de hedendaagse door de gesocialiseerde maatschappij. Onder socialisten echter vat hij allen samen, die naar verheffing van de vierde stand, naar sociale verbetering dus, streven. Wij zouden met het oog op Heldt's opvattingen over de betekenis van socialist eerder geneigd zijn te veronderstellen, dat

1 Domela Nieuwenhuis, t.a.p., dl I, blz. 15
1 Vliegen, t.a.p., dl I, blz. 24
3 Heldt, t.a.p., blz. 3

iemand als Heldt, die voor algemeen kiesrecht is (democraat dus in onze terminologie) en daarbij in het bijzonder de verbetering van de sociale toestanden op het oog heeft (socialist dus in de terminologie van Heldt), zich sociaal-democraat zou noemen. Dat dit niet het geval is, dat Heldt integendeel zich uitdrukkelijk van de sociaaldemokratische beweging distanciëert, is een bewijs te meer, dat 'demokratie' in sociaaldemokratie niet als een afzonderlijk begrip werd gevoeld. Geheel in overeenstemming hiermede beschouwt Heldt ook sociaaldemokratie en communisme als twee volkomen gelijksoortige begrippen, die, als zodanig, ook met elkaar vergeleken kunnen worden[1]. En ook voor hem is in een revolutionair zijn van een deel van de sociaaldemokratische beweging geen tegenstrijdigheid gelegen[2].

Eerst wanneer de tegenstelling in het socialistische kamp tussen hen, die aan de strijd voor algemeen kiesrecht en aan het deelnemen aan verkiezingen, werkzaamheden in de volksvertegenwoordiging en parlementaire hervormingen willen vasthouden, en degenen, die de uitsluitend revolutionaire en anarchistische weg willen inslaan, scherper wordt, en tenslotte in 1894 tot een breuk in de oude Sociaaldemokratische Bond leidt, komt een duidelijker eigen betekenis van 'demokratie' bij de socialisten naar voren. Meer en meer gaat voor de leden van de nieuwe SDAP het sociaaldemokratisch in hun naam de duidelijke betekenis krijgen van een streven naar de socialistische maatschappij op democratische wijze, dat is door ijveren voor het algemeen kiesrecht en deelnemen aan de parlementaire werkzaamheden. Pas door de tegenstelling tot de nietparlementaire Socialistenbond en de daaruit voortgekomen 'vrije socialisten' van Domela Nieuwenhuis met de hem trouw geblevenen, valt op 'demokratie' de aandacht van de sociaaldemokraten, wordt het een omstreden en dus een scherper omlijnd, een eigen betekenis bevattend begrip.

Wanneer de 'twaalf apostelen' in 1894 een manifest publiceren ter motivering van hun besluit om een nieuwe socialistische partij op te richten, heet het daarin: '...thans, nu de democratie,

1 Heldt, ta.p., blz. 13
2 Heldt, t.a.p., blz. 45

een deel van, een voorwaarde tot verwezenlijking van het beginsel der sociaaldemokratie, door de meerderheid in de Bond wordt verloochend en bestreden, thans kan het ons inziens niet langer op de oude voet voortgaan'[1]. - In de oproepingsbrief tot de constituerende vergadering is sprake van een 'vergadering tot regeling der organisatie van alle demokratische socialisten'[2]. - En terwijl de oude Sociaaldemokratische Bond zijn naam verandert in 'Socialistenbond' en daarmede dus het 'demokratisch' laat vallen, noemt de nieuwe beweging zich 'Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland'.

Met nadruk wordt hier dus de 'democratie' als zelfstandig begrip naar voren geschoven. Het verdient hierbij opmerking, dat de redacteuren van de oproepingsbrief spreken van 'democratische socialisten'. Zij achten blijkbaar deze woordcombinatie duidelijker om de zelfstandige waarde van het 'democratisch' te doen uitkomen, dan het 'sociaaldemokratisch'. Hetzelfde kunnen we ook in de huidige tijd opmerken[3].

Het bovenstaande mag echter niet tot de conclusie leiden, dat met de scheiding in de socialistische beweging 'demokratie' in alle opzichten een vertrouwde zelfstandige leuze voor de sociaaldemokraten, die in de SDAP verenigd waren, was geworden.

Tegenover dit reeds van geavanceerd-burgerlijke zijde aangeheven ideaal stonden ook zij met enige reserve. - Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat we in het program en strijd-program van de nieuwe beweging het woord demokratie vergeefs zoeken, alhoewel toch in het laatste algemeen direct mannen- en vrouwenkiesrecht met geheime stemming, met vertegenwoordiging der minderheden, afschaffing van de Eerste Kamer, volksinitiatief en referendum en uitgebreide zelfregering der gemeenten als eerste punt staan vermeld[4]. De burgerlijk-vooruitstrevenden immers verdedigden onder de leuze democratie meermalen een kiesrecht, dat wel in beginsel algemeen was, doch in de practijk toch bepaalde groepen van het kiesrecht uitsloot. De socialisten daarentegen wensten een algemeen kiesrecht in zeer stringente zin. Zij zouden tegen-

1 W.H. Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed; N.V. Ontwikkeling, Amsterdam, 1924; dl I, blz. 13
2 Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed, dl I, blz. 11
3 cf. blz. 180
4 Zie Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed, dl I, blz. 100 e.v.

over hun eigen aanhangers dus slechts verwarring stichten, indien zij ook van ‘demokratie’ spraken.

Alleen wanneer het zaak is met de vooruitstrevend-burgerlijken samen te werken, om de kiesrechtsactie te voeren, is ‘demokratie’ een zeer bruikbare leuze. Dan kan zij juist dienen om de nuanceringen, die de verschillende ‘democratische’ groepen in hun kiesrechtseisen vertonen, te verbloemen. Dan is ‘democratie’ de gemeenschappelijke vlag, waaronder de strijd kan worden aangebonden. Dan kan het SDAP-Partijbestuur b.v. in 1895 ‘het geheele democratische Nederland’ oproepen, ‘onderlinge veeten en geschillen vergetende’, over te gaan tot de oprichting van een ‘algemeen democratisch en Arbeidscomitee voor de uitbreiding van het kiesrecht’[1]. En dan kan het eerste jaarverslag van de nieuwe partij ook spreken van ‘ons pogen om samenwerking te verkrijgen met andersgezinde, maar toch demokratische werklieden’[2].

Op deze twee punten, de positiebepaling tegenover de antiparlementaire Socialistenbond en de samenwerking met de burgerlijk-vooruitstrevende groeperingen op kiesrechtsgebied, brengt de SDAP ‘demokratie’ als zelfstandige leuze naar voren.

Overigens speelt ‘democratie’ in de eerste jaren van het bestaan van de nieuwe beweging nog niet die rol als in latere tijd. Het centrale probleem - dat moeten we nimmer uit het oog verliezen - is voor de socialisten in die dagen niet de vraag demokratie tegenover anti-demokratie, doch socialisme tegenover kapitalisme. Op dat kernpunt is de houding van de SDAP hetzelfde als die van de oude Sociaaldemokratische Bond.

Nergens vinden we ook vermeld, dat er bij de vaststelling van de naam van de nieuwe organisatie ook maar een enkel woord aan het ‘demokratisch’ hierin is gewijd[3]. Er werd gediscussiëerd over de vraag, of de organisatie ‘vereeniging’ of ‘partij’ zou heten[4] en op voorstel van Troelstra werd besloten aan de naam ‘>sociaal-

1 Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed, dl I, blz. 68
2 Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed, dl I, blz. 81
3 Zie b.v. Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed, dl I, blz. 32/33; Troelstra, Gedenkschriften, dl II (1928), blz. 121; Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Soc. Dem. Arb. Partij in Nederland; N.V. Boekhandel en Uitgevers-Maatschappij ‘Ontwikkeling’, Amsterdam, 1919; blz. 23
4 Van der Goes had als naam voorgesteld sociaal-democratische vereeniging. D.J. Wansink (Het socialisme op de tweesprong, de geboorte van de S.D.A.P.; Acad. proefschr. Utrecht, 1939; blz. 176) merkt terecht op, dat hiermede ook het woord ‘arbeider’ uit de naam zou zijn vervallen!

demokratische arbeiderspartij' 'in Nederland' toe te voegen om duidelijk te laten uitkomen, dat de nieuwe beweging een onderdeel was van, althans zich solidair gevoelde met de partijen van de buitenlandse geestverwanten. Doch over het 'demokratisch' werd niet gesproken. Dit betekent weliswaar niet, dat de nieuwe partij zich van de betekenis van het 'demokratisch' niet of nauwelijks bewust was, zoals dat in 1878 en in 1882 het geval was geweest. Daarvoor was het 'demokratisch' al te zeer als tegenhanger van het 'antiparlementarisme' van Domela Nieuwenhuis en de zijnen naar voren gebracht. Doch wel is het er een bewijs te meer voor, dat 'demokratie' voor de socialisten uit die dagen niet als het centrale probleem gold.

De strijd op de twee bovengenoemde punten, die tegen de antiparlementaire socialisten en die van de gezamenlijke inspanning met de burgerlijk-vooruitstrevenden in de kiesrechtsactie, is echter van zulk een groot belang in de practische politiek, dat al spoedig het 'demokratisch' bij de sociaaldemokraten ook wanneer deze twee punten niet in het bijzonder in het geding zijn, als leuze wordt aangeheven.

Als Troelstra in 1899 kan schrijven, dat 'geen waarachtige demokratie zonder socialisme en geen socialistische partij zonder demokratie mogelijk is, dat de sociaaldemokraten eerst socialisten en daarnevens demokraten zijn'[1], dan blijkt uit zulke uitlatingen, dat in de laatste jaren van de vorige eeuw 'demokratie' voor de Nederlandse socialistische arbeidersmassa[2] een algemeen vertrouwde klank is geworden. Dan is 'demokratie' dus ook voor de Nederlandse sociaaldemokraten een volledige politieke leuze geworden.

Ook de houding van de anti-parlementaire socialisten tegenover het woord 'demokratie' heeft er toe bijgedragen, dat dit woord niet direct toen de vraag 'voor of tegen het deelnemen aan de verkiezingen' opkwam, het strijdpunt werd. Van de zijde der anti-parlementairen werd deze strijd niet gevoerd onder de leuze 'voor of tegen de demokratie'. Er werd gesproken van 'parlementairen' en

1 Troelstra, De S.D.A.P., Haar ontstaan, doel en streven geschetst, voorwoord blz. 3 en blz. 11

2 Het werkje, waaruit het citaat is overgenomen, was inderdaad als propagandamateriaal voor de massa der socialisten bestemd: de prijs bedroeg *f* 0,10!

'anti-parlementairen'. De strijd ging om de 'politieke actie', men twistte over de vraag, wat onder 'revolutionairen' diende te worden verstaan[1] - Noch in de op het congres te Zwolle in 1892 aanvaarde motie-Nieuwenhuis, waarin gezegd wordt, dat 'de sociaaldemokratische partij een revolutionaire partij is, die de omverwerping der bestaande maatschappelijke orde met alle haar ten dienste staande (wettelijke of onwettelijke, ordelievende of gewelddadige) middelen beoogt', noch in het op het congres in Groningen in 1893 aanvaarde voorstel van de afdeling Hoogezand-Sappemeer, dat de Bond aan geen verkiezingen meer deel zou nemen, het voorstel, dat de aanleiding werd tot de openlijke breuk in de oude Bond, treffen wij het woord 'demokratie' aan. Steeds is sprake van 'revolutionair' tegenover 'parlementair'[2].

Het gebruik van leuzen is dikwijls - ik had reeds eerder gelegenheid dit op te merken - in hoge mate van het toeval afhankelijk. Dit kan ook bij de strijd van de antiparlementairen tegen de deelneming aan de verkiezingen het geval zijn geweest. Daarnaast echter is toch ook een logische reden aan te wijzen, waarom zij hun actie niet op het punt 'demokratie of anti-demokratie' vastlegden. 'Demokratie' had immers voor de oude socialisten van de Sociaal-demokratische Bond wel geen duidelijke zelfstandige betekenis, doch min of meer onbewust voelden zij zich toch wel tot dit woord aangetrokken. In de naam, die hun organisatie droeg, kwam het woord in de verbinding 'sociaaldemokratie' toch ook voor. In dit licht wordt het verklaarbaar, dat de antiparlementaire socialisten aanvankelijk - wellicht veelal onbewust waarom - niet 'tegen de demokratie' ten strijde trokken, doch 'tegen de parlementairen'.

Geheel in overeenstemming hiermede is, dat een sterk voorstander van de parlementaire actie, Vliegen, wèl 'demokratie' in de tegenstelling tracht te betrekken. Reeds in 1887 hield hij een lezing over de te volgen tactiek onder de titel 'Demokratie of Anarchie'[3]. Met het gebruik van 'demokratie' verwacht hij blijkbaar de sympathie voor de door hem voorgestane strijdmethode te verhogen.

Wanneer de strijd tussen de beide richtingen in de oude Bond steeds feller wordt, wordt ook bij de antiparlementaire socialisten een streven merkbaar zich van het 'demokratisch' los te

1 Vliegen, De dageraad der volksbevrijding, dl II, blz. 279
2 Vliegen, De dageraad der volksbevrijdings, dl II, blz. 311 en 350
3 Vliegen, De dageraad der volksbevrijding, dl I, blz. 357

maken. In 1892 en 1893 worden voor de Bond nieuwe namen voorgesteld als ‘antiparlementaire socialisten’, ‘libertaire socialisten’ e.d., waarbij het ‘demokratisch’ steeds uit de voorgestelde namen verdwenen was[1]. Succes hebben deze pogingen dan nog niet. Eerst in 1894 neemt de oude beweging de nieuwe naam ‘Socialistenbond’ aan. Ook dat echter is nog niet geheel spontaan geschied. De oude Bond was nl. door de Hooge Raad op grond van het al vermelde besluit, dat op het congres te Groningen was genomen, onwettig verklaard. Domela Nieuwenhuis stond dus reeds voor de noodzakelijkheid een nieuwe beweging op te richten, waarbij het alleen al om eventuele verdere moeilijkheden met de justitie te voorkomen, gewenst was, ook een nieuwe naam aan te nemen. Dat echter toch ook weer ‘deze gelegenheid de oprichters van de Socialistenbond niet onwelkom was om den naam van sociaaldemokratie kwijt te worden’[2], is buiten twijfel en geeft een duidelijke aanwijzing, dat ook in de opvatting van de anti-parlementaire socialisten van die dagen steeds meer de overtuiging rijpte, dat demokratie en anti-parlementair socialisme of anarchisme niet samen konden gaan.

Toch blijft gedurende de eerste tijd na de splitsing het onderscheid tussen sociaaldemokraten en andere socialisten nog onduidelijk afgebakend. - Ook dan blijft Domela Nieuwenhuis nog veelal trachten het twistpunt niet onder de leuze ‘anti de demokratie’ uit te vechten. In het artikel, dat in ‘Recht voor Allen’ naar aanleiding van de oprichting van de SDAP verscheen, wordt niet gefulmineerd tegen de ‘demokraten’, doch wederom tegen de ‘parlementairen’[3]. - Wanneer Dr Kuyper in 1895 een aanval op de sociaaldemokraten doet, constateert Domela Nieuwenhuis, dat deze polemiek hèm betreft[4]. En als hij in hetzelfde artikel zegt, dat de parlementaire sociaaldemokraten het staatssocialisme wensen, bedoelt hij dan te zeggen, dat er naast parlementaire sociaaldemokraten ook nog andere, niet-parlementaire sociaaldemokraten kunnen bestaan, of moeten we in de uitdrukking een pleonasme zien? - Ook een jaar later aarzelt Nieuwenhuis nog. ‘Het socialisme in zijn

1 Vliegen, De dageraad der volksbevrijding, dl II, blz. 297
2 Vliegen, De dageraad der volksbevrijding, dl II, blz. 399
3 Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed, dl I, blz. 17 e.v.
4 Domela Nieuwenhuis, Een vijf-en-twintig jarige veldtocht tegen het Kapitalisme, dl II, blz. 304

gezagsvorm, in zijn dwangvorm, gaat steeds meer heeten sociaal-democratie'[1]. Maar uit zulk een citaat blijkt toch tevens, dat parlementarisme en democratie steeds meer als identieke begrippen worden beschouwd. En nog een jaar later spreekt Nieuwenhuis dan ook honend van de 'demokratische litanie' en het 'demokratische wondergeloof'[2].

En de parlementaire socialisten sieren zich steeds bewuster met de naam 'demokraat'. Dat blijkt niet alleen uit de hierboven reeds weergegeven citaten van Troelstra, daarvan zijn in de sociaaldemokratische literatuur van omstreeks en na 1900 talloze voorbeelden aan te wijzen. 'Demokratie' is sinds omstreeks 1900 ook bij de Nederlandse sociaaldemokratische beweging een volledig ingeburgerd en vertrouwd begrip.

Hechtten de sociaaldemokraten aan 'demokratie' ook nog een andere betekenis dan algemeen kiesrecht en parlementarisme? Is er bij hen iets te bespeuren hetzij van het oude revolutionaire democratie-begrip, dat volgens Rosenberg in 1848 de leuze was, waaronder de gehele revolutionaire beweging van die jaren de strijd voerde, onverschillig of zij politieke, sociaal-economische of nationale doeleinden nastreefde, hetzij van de moderne opvatting over democratie in zijn verschillende aspecten en betekenissen?

Eerst enige woorden over het revolutionaire democratie-begrip. Wanneer we in het manifest tot stichting van de SDAP lezen, dat 'de nieuwe beweging zal strijden met alle haar ten dienste staande middelen, voor zoover deze niet in strijd komen met eer en geweten', blijkt hieruit al, dat de nieuwe beweging de strijd met onwettelijke middelen niet principiëel afwijst. En in de loop van haar ontwikkeling heeft zij ook metterdaad getoond, dat zij haar revolutionaire beginselen ook practisch durfde toe te passen. De uitdrukking 'de arbeidersbeweging is revolutionair of zij is niets', is trouwens lange tijd een gevleugeld woord onder de socialisten gebleven.

1 Domela Nieuwenhuis, Een vijf-en-twintig jarige veldtocht tegen het Kapitalisme, dl II, blz. 400 en 401

2 Domela Nieuwenhuis, Autoritair en Libertair Socialisme; Ph. Oudkerk, Amsterdam, 1897; blz. 49

Moeten we hieruit nu afleiden, dat ‘demokratisch’ voor de sociaaldemokraten een algemene vooruitstrevendheid, revolutionair of niet-revolutionair, betekende? Ik meen van niet: juist als tegenstelling tot het revolutionaire, anti-parlementaire streven van de anarchisten kreeg ‘demokratie’ bij de sociaaldemokraten een zelfstandige betekenis. Demokratie had daardoor, geleidelijk, doch zeker, de betekenis van parlementarisme gekregen. Hiermede is een revolutionaire democratie-idee niet te rijmen. Ik geloof veeleer, dat aanhalingen als hierboven geciteerd, verklaard moeten worden uit het feit, dat de sociaaldemokratische beweging lange tijd socialistisch en sociaaldemokratisch als geheel identieke begrippen heeft beschouwd[1]. In deze revolutionaire opvattingen valt dan bij het gebruik van de term sociaaldemokratie de zelfstandige betekenis van demokratie geheel weg. Er wordt uitsluitend mee te kennen gegeven, dat de socialistische maatschappijvorm ook langs onwettelijke weg tot stand kan komen. De vraag, of demokratie deze weg uitsluit, komt hierbij in het geheel niet ter sprake.

Ook van de moderne niet-politieke democratie-opvattingen vinden we bij de socialisten zelden een spoor.

Het vrijheidsbeginsel, dat in de huidige opvattingen over democratie zulk een grote rol speelt, staat voor de socialisten van de vorige eeuw al even weinig met democratie in verband, als dit voor hun liberale en radicale tijdgenoten het geval was. En dit terwijl de socialisten meer dan andere groepen over het gebrek aan werkelijke vrijheid klaagden.

In de eerste plaats natuurlijk over het gebrek aan stoffelijke vrijheid, de vrijheid van gebrek en armoede. De opvatting, dat de geestelijke vrijheid slechts een geringe betekenis heeft, wanneer er niet een stoffelijke vrijheid, een onmogelijkheid tot onderdrukking van de sociaal-economisch zwakke groepen mee gepaard gaat, is een van de kernpunten van de socialistische ideeën van de vorige eeuw.

Doch ook over een gebrek aan formeel-geestelijke vrijheid klaagden de socialisten in de eerste decennia van hun bestaan.

1 In versterkte mate geldt dit natuurlijk voor de oude Sociaaldemokratische Bond. Eén zeer sprekend voorbeeld: ‘Wij, sociaaldemokraten zijn revolutionair, daar wij niet zullen rusten voordat de kapitalistische productiewijze... vervangen is door de genootschappelijke’ (Domela Nieuwenhuis, Een vijf-en-twintig jarige veldtocht tegen het Kapitalisme, dl II, blz. 6).

Bemoeilijking van hun propaganda door colportageverbod, vervolging van socialisten om uitlatingen, die beledigend of revolutionair werden geacht door de autoriteiten - talrijke leiders van de oude socialistische beweging werden om politieke redenen tot gevangenisstraffen veroordeeld -, onmogelijkheid in verscheidene plaatsen om voor vergaderingen zalen te huren, verbod van optochten en vergadering onder het voorwendsel, dat de rust er verstoord door dreigde te worden, ontslag van socialistische ambtenaren en andere werknemers om hun politieke gezindheid[1], al deze en nog andere klachten maakten, dat de socialisten de grondwettelijk toegestane rechten van vrijheid van drukpers, van vergadering en van meningsuiting veelal als bepalingen beschouwden, die door iedere politieautoriteit of andere machthebber naar willekeur op zij konden worden gezet. Doch bij hun verweer tegen deze willekeur beriepen de socialisten zich niet op het ‘demokratisch beginsel’, dat hun de vrijheid garandeerde. Demokratie betekende voor hen, indien zij er een zelfstandige betekenis aan hechtten, uitsluitend algemeen kiesrecht en parlementarisme.

Trouwens, hoezeer zij zich ook beklaagden over de inbreuken op hun grondwettelijke geestelijke vrijheden, de verkrijging van het algemeen kiesrecht was in hun ogen dikwijls van grotere waarde dan de eerlijke handhaving van de vrijheidsrechten. Zo betoogt Domela Nieuwenhuis, dat vrijheid van pers en vereniging nodig zijn voor een volksregering. Algemeen kiesrecht zonder deze rechten is niet veel waard. Doch het omgekeerde geldt evenzeer. Zelfs is algemeen kiesrecht zonder deze vrijheden te verkiezen boven de toestand, waarin wel deze vrijheden gegarandeerd zijn, doch het kiesrecht niet algemeen is, zoals in Nederland. Een ‘daadvrijheid is beter dan een praatvrijheid’[2].

Speelde de gedachte aan economische democratie in de zin van invloed van de bedrijfsgenoten op de fabrieksleiding al een rol in de socialistische opvattingen van de vorige eeuw? En zo men deze

1 Het meest bekend is wel geworden het ontslag van de socialistische voorman Croll als ambtenaar bij het departement van binnenlandse zaken. Zie Vliegen, De dageraad der volksbevrijding, dl I, blz. 230 e.v.

2 F. Domela Nieuwenhuis, Hoe ons land geregeerd wordt op papier en in werkelijkheid; Liebers en Co, 's-Gravenhage, 1885; blz. 61 - cf. ook F. Domela Nieuwenhuis, Vrijheid-Blijheid; W.C. de Graaff, Haarlem, 1881; blz. 20

ideeën inderdaad propageerde, zag men er dan een democratie op economisch terrein in?

Het antwoord op de eerste vraag is moeilijk zonder meer in bevestigende of ontkennende zin te geven. Immers talrijk en duidelijk uitgewerkt zijn de uitlatingen der socialisten op dit punt niet. Enerzijds leefde in de grote massa van de beweging in de negentiende eeuw een min of meer mystiek geloof aan de spoedige komst van een revolutie, welke op één slag alle kapitalistische wantoestanden zou doen verdwijnen en de socialistische vrije staat zonder klassenuitzuiging en klassenhaat zou tot stand brengen. Hoe in deze nieuwe maatschappij de productie en alle overheidsbemoeiing in het algemeen zou worden geregeld, daarover brak men zich niet al te zeer het hoofd. Dat de kapitalistische productiewijze en de onderdrukking van het proletariaat zouden zijn verdwenen, werd als het belangrijkste punt beschouwd. - Anderzijds leefde ook in leidende socialistische kringen lange tijd een afkeer van een diepgaande studie over deze problemen. Het is bekend, welk een verbazing, ja verontwaardiging het voorstel van Troelstra op het internationale socialistische congres te Stuttgart in 1907 wekte om studie te maken van het 'politieke systeem' van de toekomstige socialistische maatschappij[1]. De lange tijd in de socialistische leer invloedrijke mening, dat er in de socialistische maatschappij geen 'staat' meer zal bestaan, dat het 'regeren over mensen vervangen zal zijn door het administreren van zaken', of, nog anders gezegd, dat 'politiek' in de eigenlijke zin des woords overbodig zal zijn, is wel de voornaamste oorzaak van deze afkeer.

Zeker dus bij de in de negentiende eeuw hier te lande nog in de kinderschoenen staande socialistische beweging zullen we diepgaande bespreking en uiteenzetting over 'het staatsbeeld der sociaaldemokratie' tevergeefs zoeken.

Toch kunnen we uit losse opmerkingen in sommige artikelen en brochures wel opmaken, dat de socialistische ideeën en verlangens wel gingen naar invloed van de arbeiders op de fabrieksleiding. Zo vermeldt Heldt, dat in de sociaaldemokratische maatschappij alle ambtenaren - waartoe in die maatschappij dus ook de fabrieksleiders zullen behoren - door de arbeiders gekozen zullen

1 'Troelstra, sind sie verrückt geworden' met deze woorden gaf de Oostenrijkse socialist Adler duidelijk te kennen, hoe men in het algemeen in leidende socialistische kringen over Troelstra's ideeën op dit punt dacht.

worden[1]. Bij de bespreking, die Troelstra in zijn ‘de SDAP’ aan de staats- en gemeentelijke exploitatie van algemene nutsbedrijven wijdt, wordt gesproken over ‘vermeerdering van den invloed der arbeiders in de fabrieken’ in de socialistische maatschappij, in tegenstelling tot de tegenwoordige toestand, waarin in de openbare bedrijven ‘de arbeiders niet den minsten invloed hebben op den gang van zaken, slechts te doen hebben, wat hun geboden wordt en in sommige gemeenten in gemeentedienst nog veel tyrannieker behandeld worden dan velen, die in dienst zijn van particulieren’[2]. Ook dit wijst op een streven naar directe invloed van de bedrijfsgenoten op de gang van zaken in het bedrijf. Doch zelfs Troelstra laat zich niet duidelijk uit. Socialisatie van de productiemiddelen is ook voor hem het kernpunt van de socialistische beschouwingen. In vergelijking hiermede is de vorm, waarin de gesocialiseerde bedrijven beheerd zullen worden, onbelangrijk.

Wanneer we dus enerzijds uit het bovenstaande zien, dat het ‘politieke systeem’ in die jaren nog slechts weinig aandacht onder de socialisten genoot, en we ons anderzijds herinneren, dat democratie een de socialisten veelal verdachte, immers van origine burgerlijke term was, zal het niemand verwonderen, dat we het begrip of de naam economische democratie in de hierboven aangegeven betekenis slechts uiterst sporadisch aantreffen. Een enkel voorbeeld, dat dit wel het geval is, vinden we merkwaardigerwijze in het programma van de eerste sociaaldemokratische vereniging, die in 1878 werd opgericht. Als een van de programmapunten is daar vermeld ‘de oprichting van socialistische productieve associaties met staatshulp, onder demokratische contrôle van het arbeidende volk[3]. Daar dit gehele programma echter letterlijk overgenomen was van het in 1875 in Gotha vastgestelde programma van de Duitse socialistische partij, is hier geenszins sprake van een bewuste aanvaarding van het economische democratie-begrip[4]. Van een verdere doorwerking van deze idee in de latere socialistische beweging hier te lande is dan ook niets te bespeuren.

1 Heldt, ta.p., blz. 9 e.v.
2 Troelstra, t.a.p., blz. 13
3 Vliegen, De dageraad der volksbevrijding, dl I, blz. 8
4 In het Gothaprogramma is het punt een duidelijke herinnering aan de ideeën van Lassalle, wiens richting zich in Gotha met de marxistische in één partij verenigde.

In één opzicht echter vinden we bij de socialisten de term demokratie wel gebezigd in een andere dan de zuiver-politieke betekenis. Een betekenis, die zich ten nauwste aansluit en eigenlijk identiek is met de betekenis, die de geavanceerd-liberalen aan democratie, naast de politieke betekenis, hechtten, en die we hiervoor[1] weergaven. In de socialistische terminologie geeft deze betekenis echter een andere waardering te kennen dan bij de liberalen.

We zagen, dat door verschillende oorzaken en langs uiteenlopende redeneringen de geavanceerd-liberalen aan democratie de betekenis gingen hechten van vooruitstrevendheid en hervormingsgezindheid op sociaal gebied; dat zij alle maatregelen, die de arbeider en het proletariaat ten goede zouden komen, met een beroep op hun democratische gezindheid bepleitten.

Dezelfde betekenis van sociale en algemene hervormingsgezindheid gaven ook de socialisten aan democratie. Doch voor hen had dit dan de eigenaardige negatieve zin van niet-socialistische hervormingsmaatregel. Elke maatregel, die de verbetering van het lot van de vierde stand beoogde, doch die niet tegelijk een socialistische maatregel was, - in de toenmaals meest gebruikelijke en waarschijnlijk wel enige betekenis van het woord socialisme: socialisatie van de productiemiddelen - was voor de socialisten een ‘demokratische’ maatregel. Zo zegt Vliegen, dat in het programma van de oudste sociaaldemokratische vereniging hier te lande de reeds hierboven vermelde eis tot oprichting van productieve associaties het enige punt was, dat de weg tot het socialisme aangaf. De andere maatregelen waren ‘gewone demokratische hervormingen’. Doch onder deze geëiste hervormingen viel niet slechts het algemeen kiesrecht, doch ook algemene dienstplicht en een normale arbeidsdag[2]. Zo spreekt Vliegen ook van de ‘demokratische denkbeelden van de kleine burgerij’[3]. Wellicht bedoelt ook Domela Nieuwenhuis hetzelfde als hij naar aanleiding van het verschijnen van de encycliek ‘Rerum Novarum’ opmerkt, ‘dat de Roomsch-Katholieke kerk met de demokratie koketteert’[4]. In het vervolg heet het dan, dat de katholieke kerk, die zich vroeger altijd tegen het socialisme heeft gekeerd, nu zelf socialistische stellingen ver-

1 Zie blz. 170 e.v.
2 Vliegen, De dageraad der Volksbevrijding, dl I, blz. 8
3 Vliegen, De dageraad der Volksbevrijding, dl II, blz. 91
4 Domela Nieuwenhuis, Een vijf-en-twintig jarige Veldtocht tegen het Kapitalisme, dl II, blz. 108 en 109; cf. ook dl II, blz. 202

kondigt. Dat hier met ‘socialistische stellingen’ door Nieuwenhuis socialisatiemaatregelen zouden zijn bedoeld, is niet waarschijnlijk. Tegen dergelijke maatregelen immers kantte de pauselijke encycliek zich in het algemeen. Een scherp onderscheid tussen democratische maatregelen, die met een respecteren van de particuliere eigendom, en socialistische, die met opheffing daarvan gepaard gaan, is hier dus niet aanwezig. Wel echter het verband leggen tussen sociale hervormingen en democratie.

Doch wel zeer duidelijk onderscheiden en zelfs principiëeltheoretisch als probleem gesteld en uiteengezet wordt deze opvatting over democratie door van der Goes, wanneer hij de volgende definitie van socialisme geeft: ‘regeling van den arbeid (met een billijke verdeeling van de opbrengst, dit spreekt van zelf, dit is geen beginsel, dit volgt uit een demokratische inrichting, die zegt, dat ieder het zijne krijgt). Nu is daarvoor noodig, dat het lichaam (de Staat) dat den arbeid moet regelen, ook beschikt over de middelen, dat wil zeggen, de produktiemiddelen’[1]. We merken hierbij op, dat van der Goes hier de billijke verdeling van de opbrengst van de maatschappelijke voortbrenging rechtstreeks afleidt uit de demokratische inrichting, die zegt, ‘dat ieder het zijne krijgt’. We zagen, dat bij de liberalen deze toepassing van het ‘suum cuique tribuere’ ook op sociaal-economisch gebied, slechts een van de oorzaken was van het verband leggen tussen sociale hervormingen en democratie en dat dit op een zo principiële wijze en zo scherp geformuleerd, als van der Goes het hier doet, slechts zelden bij de burgerlijk-vooruitstrevenden geschiedde. Doch hier gaat het nu niet om de oorzaak van dit verband. Hier is nu van belang, dat scherp onderscheiden wordt tussen socialistische maatregelen, waarbij de Staat over de productiemiddelen de beschikking heeft en alle andere hervormingsmaatregelen, die als niet-socialistisch ‘demokratisch’ heten.

‘Demokratisch’ krijgt om deze reden in de socialistische terminologie veelal de bijsmaak van halfslachtig. Een demokratische maatregel was min of meer een lapmiddel, dat in de ogen van de socialisten van de negentiende eeuw nooit de principiële tegenstelling tussen kapitalisten en proletariërs kon doen verdwijnen.

Dit betekende niet, dat de socialisten daarom van zulk een maatregel afkerig waren. Integendeel, op een heel enkele uitzon-

1 Vliegen, De dageraad der Volksbevrijding, dl II, blz. 131

dering na, hebben de socialisten reeds in de negentiende eeuw ook niet-socialistische hervormingsmaatregelen krachtig gesteund en naar vermogen bevorderd. Dat zij theoretisch hiermede met het in die tijd bij hen zo sterk verbreide geloof aan de komst van een spoedige plotselinge revolutie en ook met de 'Verelendungstheorie' in conflict kwamen, realiseerden zij zich soms wel[1], doch verhinderde hen toch niet, vaak onbewust[1], op de ingeslagen hervormingsweg voort te gaan. Door hun steun aan de 'demokratische' maatregelen is er ook geen sprake van, dat de socialisten zich fel tegen de democratie in deze zin zouden hebben gekant. Evenmin als zij, generaliter gesproken, democratie in de zin van algemeen kiesrecht afkeurden.

Doch in beide betekenissen voelen we wel veelal een zeker wantrouwen tegen deze term. Democratie was voor de socialisten in die tijd een burgerlijk begrip, een burgerlijke strijdleuze en daarom alleen al voor hen slechts met moeite als leuze aanvaardbaar. Ook uit deze 'sociale' betekenis van democratie blijkt dit weer duidelijk.

Nog éénmaal de socialistische opvatting over democratie resumerend, is mijn conclusie dus:

1. Democratie is voor de socialisten in de eerste plaats algemeen kiesrecht, waarbij zij echter met een zeker wantrouwen tegenover deze reeds van burgerlijke zijde aangeheven leuze staan. Eerst in de strijd tegen en de tegenstelling tot het anarchisme krijgt democratie in deze zin voor de sociaaldemokraten de eigen zelfstandige betekenis van parlementarisme. Tevoren had 'demokraat' in 'sociaaldemokraat' geen duidelijke eigen betekenis.
2. Een sociale betekenis van democratie treffen we bij de socialisten ook aan. Echter niet in de tegenwoordige zin van democratie in een socialistische staat, doch integendeel in de zin van niet-socialistische vooruitstrevende maatregelen.
3. De 'vrijheids' betekenis van democratie en de moderne opvatting, die de 'eerbied voor de menselijke persoonlijkheid' als kernpunt van de democratie ziet, zijn de socialisten van de negentiende eeuw geheel onbekend.

1 Vliegen, De dageraad der Volksbevrijding, dl II, blz. 68. Op deze inconsequentie in het socialistische denken en handelen wijst ook Heldt, t.a.p., blz. 3 e.v.

1 Vliegen, De dageraad der Volksbevrijding, dl II, blz. 68. Op deze inconsequentie in het socialistische denken en handelen wijst ook Heldt, t.a.p., blz. 3 e.v.

Hoofdstuk VII
De protestants-christelijke richting

Wellicht meer nog dan de groei en de consolidering van de antirevolutionaire partij is de opkomst van de term ‘democratie’ in de protestants-christelijke politieke groeperingen in de periode van 1870-1900 toe te schrijven aan het werk en de invloed van Kuyper. Dit is de reden, dat ik in dit hoofdstuk ook voornamelijk aan zijn werken en artikelen aandacht zal besteden. Daarnaast zal voor de tijd, dat er ook in de protestants-christelijke groep een scheuring ontstaat naar aanleiding van de kiesrechtsvoorstellen van minister Tak, de opvatting van de Savornin Lohman, de woordvoerder en voornaamste leider van het conservatieve deel van de protestants-christelijke partij, over democratie ter sprake komen.

Allereerst wil ik met een enkel woord aandacht wijden aan de wijzigingen, die er in deze periode in de structuur en positie van de antirevolutionaire partij zelve zijn gekomen. De ontwikkeling van democratie tot politieke leuze in onze protestants-christelijke bevolkingsgroep dient immers tegen de achtergrond van deze partijontwikkeling en ten dele in zeer nauw verband hiermede te worden beschouwd.

Zolang Groen van Prinsterer de leider van de antirevolutionaire richting was, kon er van een eigenlijke partij niet gesproken worden. Niet alleen ontbraken - zoals ook bij liberalen en conservatieven - een bewuste partijorganisatie en een partijprogramma, doch zelfs bestond er in de laatste tijd van Groens leiderschap geen krant meer, die als partijblad voor de antirevolutionaire richting kon doorgaan. Wanneer een verkiezing naderde, placht Groen in overleg met enige geestverwanten richtlijnen op te stellen, waaraan de kiesverenigingen, die zijn beginselen aanhingen, hun verkiezingseisen ontleenden. In losse geschriften en artikelen ondersteunde en verdedigde Groen dan deze desiderata.

Ons volk en in het bijzonder het protestants-christelijke deel toonde van partijvorming een zekere - wellicht ten dele onbewuste - afkeer. De herinnering aan de Franse tijd, waarin het land door partijschappen werd verscheurd, speelde hierbij ongetwijfeld een grote rol. Een eendrachtig volk onder leiding van het Huis van Oranje, dat, der traditie getrouw, waarborg zou zijn voor de volksvrijheden en volksbelangen, was het ideaal, zoals dat door vele Orthodox-Christenen vóór 1870 werd gevoeld[1]. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit mede een van de redenen is geweest, dat de antirevolutionairen zich vóór 1870 meermalen bij de conservatieven aansloten, die zich immers zo gaarne de 'nationale' partij noemden.

Toen in 1872 Groen de leiding van de antirevolutionaire 'partij' aan Kuyper had overgedragen, werd dit al spoedig anders. De antirevolutionaire partij kreeg haar vaste organisatie: de kiesverenigingen zonden hun afgevaardigden naar de Deputatenvergaderingen, deze kozen de vertegenwoordigers in het Centraal Comité, dat het top-orgaan van de partij vormde. In 'De Standaard' en 'De Heraut' kreeg de partij periodieken, die haar beginselen voortdurend onder het volk verbreidden en het in de politieke strijd zo onontbeerlijk tegenwicht tegen de overwegend liberale pers vormden. En in 1878 kwam het antirevolutionaire program gereed, dat aan de partij als eerste in den lande - de liberalen stelden eerst in 1891 een programma op, de katholieken in 1897 - een vast omlijnd aantal principes en richtlijnen gaf, waarnaar de antirevolutionaire staatkunde zich in het vervolg zou richten.

Veel van dit alles was het werk van Kuyper. Hij was de grote organisator van de partij, hij had als hoofdredacteur van 'De Standaard' grote invloed op de dagelijkse politieke strijd van de antirevolutionaire richting, hij stelde het 'Program' op en schreef er de bekende toelichting bij[2].

Tegelijkertijd werden in deze tijd de politiek-belangrijkste kwesties scherper gesteld en de strijd erover met groter felheid gevoerd dan tevoren. Vooral de schoolwet-Kappeyne leidde tot een felle oplaaiing van de schoolstrijd ('de scherpe resolutie'). De vraag, wat hier als oorzaak en wat als gevolg moet worden beschouwd - of de schoolwet-Kappeyne de felle partijstrijd en daar-

1 Dr A. Kuyper, Antirevolutionaire Staatkunde; J.H. Kok, Kampen, 1916; dl I, blz. 488 e.v.
2 Dr A. Kuyper, Ons Program, J.H. Kruyt, Amsterdam, 1879

mede de versteviging en practische beproeving van de nieuwe organisatie ten gevolge had, of dat omgekeerd deze wet door Kuyper werd aangegrepen om de politieke scheidslijnen scherp te stellen - kan hier in het midden blijven. Voldoende is te constateren, dat sinds 1870 de antirevolutionaire partij principiëler en consequenter zelfstandig in ons staatkundig leven is gaan optreden.

Wanneer wij nu overgaan tot de behandeling van de vraag, in hoeverre, in welke betekenis, en door welke oorzaken democratie ook bij de protestants-christelijke richting in ons land ingang heeft gevonden, dienen we ons allereerst in herinnering te brengen, hoe Groen van Prinsterer over democratie oordeelde. Voor Groen betekende democratie in de eerste plaats volkssouvereiniteit in de zin, zoals deze in de revolutie van 1789 door de revolutionairen werd verstaan. Tegen deze democratie had Groen zich uiterst scherp gekant. Het was voor hem het beginsel, waaraan zowel conservatieven, liberalen als radicalen hun staatkundige principes ontleenden en tegenover dit beginsel stond uitsluitend de antirevolutionaire staatkunde, die in naam en inhoud tegenover de revolutionaire volkssouvereiniteitstheorieën de souvereiniteit Gods verdedigde[1].

Dit beginsel is altijd de basis van de antirevolutionaire staatsleer gebleven. Ook en niet in de laatste plaats voor Kuyper. Steeds en steeds weer herhaalde ook Kuyper, dat geen staatsvorm ipso iure er aanspraak op kan maken de enig juiste, de altijd en overal geldende te zijn. God kan aan één of aan velen de macht geven en zo kan zowel een éénhoofdig als een veelhoofdig bestuur wettig zijn en zal de antirevolutionair aan het ene bewind niet minder dan aan het andere gehoorzaamheid zijn verschuldigd. Doch veroordeeld wordt door de antirevolutionaire staatkunde die staatsleer, die als een natuurlijk recht, als een niet van God afgeleide bevoegdheid, de macht voor één of voor velen opeist. Zulk een staatsleer miskent de souvereiniteit Gods. Op deze gronden verwerpt de Calvinist dus zowel de leer van het ‘droit divin’ als van de volkssouvereiniteit[2]. In artikel 3 van het antirevolutionaire program wordt dit duidelijk uitgesproken.

1 Zie blz. 84 e.v.
2 Zo b.v. Dr A. Kuyper in zijn Het Calvinisme, Oorsprong en Waarborg onzer Constitutionele Vrijheden; B. van der Land, Amsterdam, 1874; blz. 51 e.v.

Het algemeen kiesrecht is de practische toepassing van deze volkssouvereiniteitsleer. Weliswaar waren in de historie niet immer de aanhangers van de leer van de volkssouvereiniteit tevens voorstanders van de invoering van het algemeen kiesrecht geweest. Zeker door de antirevolutionairen, die ook conservatieven en liberalen als aanhangers van de revolutie van 1789 beschouwden, moest toegegeven worden, dat voor de practijk deze identiteit tussen volkssouvereiniteit en algemeen kiesrecht niet altijd aanwezig was. Doch zij verdedigden hun zienswijze met een beroep op het inconsequente in de denkbeelden van deze tegenstanders. Huns inziens moest een consequent liberaal tenslotte altijd het algemeen kiesrecht als uiteindelijk resultaat van zijn staatkundige principes aanvaarden. Zij hadden voor deze zienswijze de steun van vele uitlatingen van bekende liberalen, die inderdaad het algemeen kiesrecht als eindphase van de ontwikkeling zagen. En in het hier besproken tijdvak waren het de meest geavanceerde liberalen, die ook practisch in naam van het consequent-liberale beginsel het algemeen kiesrecht als algemene norm eisten. Niet ten onrechte derhalve beschouwden de antirevolutionairen het drijven naar algemeen kiesrecht, naar democratie, met zeer groot wantrouwen. ‘De drijfkracht tot de invoering van een bijna universeel stemrecht komt heden ten dage voor een niet gering deel uit een hoek, waar men God loochent en den Staat voor zelfgenoegzaam in zich zelven verklaart’[1].

Het is eveneens als uitvloeisel van deze leer van de volkssouvereiniteit, dat niet slechts het algemeen kiesrecht, doch ook de opperheerschappij en uiteindelijke beslissing van het volk in alle staatsfuncties wordt geëist. Dit is, wat Kuyper noemt ‘de democratie als regeeringsvorm’ en wat hij wel omschrijft als het stelsel, waarbij aller medewerking ook geldt voor de aanwijzing van de personen, die het Overheidsambt zullen bekleden[2]. De eigen taak en zelfstandigheid van het Overheidsgezag, waarop in de antirevolutionaire staatkunde immer zo sterk de nadruk placht te worden gelegd, zijn in een dergelijke ‘democratische regeringsvorm’ geheel verdwenen. En het doel van deze eigen taak - de rechtshandhaving onafhankelijk van belangen van verschillende partijen - verdwijnt daarbij al evenzeer. De klassen- en belangenstrijd

1 Dr A. Kuyper, De Christus en de sociale nooden en democratische klippen; J.A. Wormser, Amsterdam, 1895; blz. 73

2 Kuyper, De Christus en de sociale nooden, blz. 72

neemt als feitelijk onveranderlijk gegeven de plaats in van het oude ideaal, van de boven alle belang uitgaande handhaving van het recht. Dezelfde afkeer, die de liberale aanhangers van de leer van de rechtsstaat tegen de 'democratie' deed fulmineren, komt hier in de antirevolutionaire staatsleer wederom naar voren. De roeping van de overheid is niet de uitvoering van de wil der onderdanen, doch de regeling van hun strijdige belangen, schrijft de Savornin Lohman[1]. En met instemming citeert hij von Gneist, het grote voorbeeld ook van de liberale rechtsstaat-aanhangers: 'Die Omnipotenz des Parlements ist geradezu die Vernichtung des Rechtsstaats. und setzt an die Stelle der schützenden Rechtsnormen die Interessen, Gefühle und Stimmungen einer augenblicklichen Majorität'[2].

Deze soort democratie, die het algemeen kiesrecht als een natuurlijk recht voor alle individuen opeist en die in de normloze alleenheerschappij van het volk of zijn vertegenwoordigers zijn practische staatkundige toepassing vindt, is de democratie, die Kuyper als de 'Fransche' betitelt, 'uit haar aard ongodsdienstig, een verzet tegen alle macht en gezag'[3]. Dit is de soort democratie, die hier te lande wordt gepropageerd, een uitvloeisel van de leer van de volkssouvereiniteit. - Voor Kuyper en zijn geestverwanten is dit het meest voor de hand liggende uitgangspunt voor de betekenis van democratie, het liberaal-revolutionaire democratiebegrip van 1789, waartegen de antirevolutionairen zich met de grootste felheid keren. Ja, als verzet daartegen is hun gehele staatsleer en staatkunde gebouwd. In dit opzicht volgt Kuyper geheel en al zijn voorganger Groen van Prinsterer.

Doch naast of eerder tegenover deze 'Fransche' revolutionaire democratie kent Kuyper nog een andere, de 'Amerikaansche', 'wat oorsprong betreft door en door godsdienstig, geboren uit het verzet van het Christelijk geweten tegen de ongeoorloofde bedoeling van het wettig gezag, om dat geweten gewelddadig te onderdrukken'[4]. Ook in de Amerikaanse staten bestaat immers een algemeen kies-

1) Mr A.F. de Savornin Lohman, Gezag en Vrijheid; Kemink en Zoon, Utrecht, 1875; blz. 13
2) Lohman, t.a.p., blz. 72
3) Kuyper, Ons Program, blz. 1115
4) Kuyper, Ons Program, blz. 1115

recht, een democratie, doch deze is niet ontstaan uit een God en Zijn souvereiniteit ontkennende omwenteling. Zij erkent, dat alle macht slechts van God is gesteld. Daar is dan ook geen sprake van een willekeurige meerderheidsregering, doch er is een gezag, dat het recht en de verschillende vrijheden des volks handhaaft. Dit is de soort democratie, die ook Kuyper kan aanvaarden en die hij, als hij let op het Calvinistische Nederlandse verleden, dat ook aan zelfregering in theorie en practijk zulk een voorname plaats inruimde, ook voor ons land zou kunnen wensen.

Het onderscheid, dat de opvatting van Kuyper op dit punt met die van Groen van Prinsterer vertoont, is grotendeels te verklaren uit het verschil in historische tijdsruimte, waarin beide waren geplaatst. Groen kende natuurlijk ook de Amerikaanse democratie, doch zijn aandacht richtte zich in hoofdzaak niet op dat land. Groen zocht zijn voorbeeld niet in Amerika. De vergelijking tussen dat land en het onze ging voor zijn tijd te zeer mank. Van een algemeen kiesrecht, zoals dat in Amerika bestond, was als practische maatregel in de tijd van Groen voor ons land nog vrijwel geen sprake. De verhouding tussen regering en volksvertegenwoordiging, niet de kiesrechtskwestie, was in zijn tijd urgent. Voor dit onderwerp vond Groen eerder in Duitsland en vooral in de werken van Stahl vergelijkings- en aanknopingspunten voor onze toestanden dan in de Amerikaanse staatsconstructie.

Toen in Kuypers tijd echter kiesrechtsuitbreiding en zelfs algemeen kiesrecht meer in het brandpunt van de belangstelling kwamen te staan, was het begrijpelijk, dat ook een van de oudste democratieën, de Amerikaanse, meer de aandacht begon te trekken.

De Amerikaanse democratie is voor Kuyper echter alleen het voorbeeld, waarop hij zich, wanneer de kiesrechtskwestie hier urgent wordt, kan beroepen. De eigen Nederlandse historie is de eigenlijke basis, waarop hij steunt, wanneer hij voor kiesrechtsuitbreiding mede zijn stem verheft. Immers niet slechts antirevolutionair, doch ook christelijk-historisch noemt de protestants-christelijke richting in de politiek zich in ons land. Zij wenste onze staatsinstellingen te ontwikkelen in overeenstemming met de historische lijnen, die in onze Nederlandse geschiedenis zijn waar te nemen. En zeker voor de Calvinistische bevolkingsgroep was een zeer belangrijke trek in ons nationaal verleden de handhaving van de volksrechten en volksvrijheden, de waarborgen tegen onderdrukking door het gezag.

En al was er van volkszelfbestuur en zelfregering in moderne zin vrijwel geen sprake, toch had er ook hier in sterke mate invloed van het 'volk' bij de overheid bestaan. Versterking van de volksinvloed en waarborg van de volksrechten waren dus in het program van een christelijk-historische partij volkomen op hun plaats[1]. En wanneer in de negentiende eeuw deze versterking door velen in uitbreiding van het kiesrecht wordt gezocht, is het ook niet verwonderlijk, dat een staatsman, die weliswaar antirevolutionair, doch tevens christelijk-historisch is, tot deze uitbreiding kan en wil medewerken. In de historie vond hij de theoretische rechtvaardiging voor zijn kiesrechtseisen, die - het zij hier slechts in het voorbijgaan aangestipt - bij Kuyper zowel als bij politici van andere richting hun voornaamste oorzaak vonden in de practische, voor hun richting gunstige resultaten bij de verkiezingen, die er van verwacht werden.

In het licht van het bovenstaande moeten we Kuypers houding tegenover de term democratie bezien. Democratie in de zin van volkssouvereiniteit, de betekenis, die ook Groen meestentijds aan deze term hechtte, verwierp hij volledig. Doch door Kuyper wordt democratie veel meer gebruikt in de zin van algemeen kiesrecht. Tegenover deze democratie staat hij niet a priori afwijzend. Tegen het 'Fransche' algemeen kiesrecht, dat een uitvloeisel is van de revolutie-ideeën van 1789 wel, tegen het 'Amerikaansche' echter niet.

Dit verklaart, dat Kuyper zich niet alleen niet voor de naam 'democraat' schaamt, doch dat hij zelfs bewust, wanneer de kiesrechtsstrijd in alle hevigheid ontbrandt, het parool uitgeeft, dat er 'onverholen' koers gezet dient te worden in 'democratische richting'[2].

In zijn in 1891 op de deputatenvergadering gehouden rede 'Maranatha' geeft hij zeer uitdrukkelijk deze koers aan. 'Onverbiddelijk stuwt onze politiek in de richting der democratie. De liberalisten stellen zich reeds zoo democratisch mogelijk aan. De radicalen zijn het reeds op en top. En zoo gaat de stroom voort en voort, die ook onze staatsinstellingen binnen korten tijd op het algemeen stemrecht zal doen rusten'. Dit is nog slechts een constatering van een feit, geen waarderingsoordeel. Doch Kuyper

1) Zie Dr A. Kuyper, Maranatha; J.A. Wormser, Amsterdam, 1891; blz. 18
2) Jhr A.F. de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl I, blz. 204

bepaalt zich biertoe niet. ‘Wat nu staat aan de Antirevolutionaire partij bij dezen stand en gang van zaken te doen?’, vraagt hij verder. En dan antwoordt hij: ‘En dan zij het hier uitgesproken, uitgesproken met klem, en uitgesproken met al den gloed der innigste overtuiging, dat wie in den Christus gelooft en den Christus uit de hemelen verwacht, niet mag stil zitten en zich niet mag bepalen tot een meê kisten der dijken, maar van Christuswege verplicht en gehouden is, om, er kome van wat er van kome, moedig in de bresse zijns volks te gaan staan, en een Christelijk-democratische ontwikkeling van onzen volksstaat voor te bereiden’[1)]

Zo stelt Kuyper wellicht nog nadrukkelijker dan de liberale Takkianen in de strijd om de kiesrechtsuitbreiding democratie en conservatisme tegenover elkaar.

Zeker, ook hij kent en gebruikt naast deze onderscheiding de termen ‘gauche’ en ‘droite’ van de antirevolutionaire partij, en wanneer hij de tegenstelling op godsdienstig terrein overbrengt, stelt hij het oude Calvinisme tegenover de beweging van het Réveil. Doch de grote leuze, waaronder hij voor de kiesrechtsvoorstellen van Tak ijvert en op grond waarvan hij later tegen de wet-van Houten, die in vergelijking met de voorstellen van Tak weer een stap op de conservatieve weg betekent, zijn stem uitbrengt, is ‘democratie’. Evenals bij de liberalen krijgt ook bij de antirevolutionairen in de strijd om het kiesrecht in de jaren 1891-1896 democratie zijn betekenis als politieke leuze. En de leider van de ‘democratische’ antirevolutionairen is Kuyper. Als de ‘democraat’ Kuyper leeft hij in de geschiedenis voort.

Nog duidelijker dan de liberalen gaan de antirevolutionairen eerst na 1890 democratie als leuze gebruiken, doordat voor die tijd hun voornaamste aandacht niet op het kiesrecht, doch op de schoolstrijd was gericht. Lange tijd weigerden zij zelfs de kiesrechtskwestie tot een punt van grondwetsherziening te maken, indien niet tegelijkertijd de schoolstrijd op voor hen bevredigende wijze nieuw werd geregeld. De grondwetsherziening van 1887 had door deze ‘non-possumus’-politiek van de ‘clericalen’ haar grootste moeilijkheden te overwinnen gehad. Eerst de schoolwet-Mackay, die een, zij het nog niet definitief einde aan de schoolstrijd maakte,

1) Kuyper, Maranatha, blz. 17

stelde de rechtse partijen in de gelegenheid meer hun aandacht aan het kiesrecht te wijden en het vóór of anti de ‘democratie’ ook bij hen tot een strijdpunt te maken.

Het is ongetwijfeld juist, dat, nadat de kiesrechtsstrijd in 1896 een voorlopig einde had gevonden, Kuyper zijn sympathie voor de democratische richting enigszins minder nadrukkelijk naar voren bracht en dat hij in het bijzonder voor de verkiezingen van 1901, toen het er om ging alle Christelijke elementen in den lande te verenigen om een rechts ministerie mogelijk te maken, het strijdpunt ‘democratie’, dat ook in de rechtse partijen oorzaak van zulke grote meningsverschillen was geweest, naar de achtergrond schoof[1]. Doch dit neemt niet weg, dat Kuyper zijn democratische neigingen toch nimmer geheel heeft verloochend.

Doch bij dit koersen in ‘democratische’ richting blijft bij Kuyper toch het besef levendig, dat het begrip democratie dubbelzinnig is, dat er met democratie ook de richting wordt aangegeven, die de antirevolutionairen fel bestrijden. Ja, ook door Kuyper is veelal zeer duidelijk uitgesproken, dat bij democratie toch in de eerste plaats aan de Franse democratie wordt gedacht. Daarom is het ook, dat hij de term vaak met voorzichtigheid en vergezeld van een duidelijke uitleg, welke soort democratie hij bedoelt, gebruikt.

Als hij in 1874 in zijn ‘Het Calvinisme, Oorsprong en Waarborg onzer Constitutioneele Vrijheden’ nagaat, hoe in de opvatting van Engelse schrijvers de vrijheid op religieus gebied leidde tot de vrijheid op staatkundig gebied - vrijheid van drukpers, van vereniging en van vergadering - voegt hij hier waarschuwend aan toe: ‘Natuurlijk van volkssouvereiniteit kon geen sprake wezen bij mannen, die, als gemeentelid en als burger beide, den Christus als hun koning eerden’[2]. Deze toevoeging bewijst, dat de doorsneê-lezer van dit betoog geneigd zal zijn volksvrijheden en staatkundige rechten allereerst in verband te brengen met de Franse revolutie van 1789. En waar Kuyper, zoals hierna nog zal blijken[3], in dit werk democratie onder meer met volksvrijheden in verband brengt, is hierin dus reeds een uiting te zien van het feit, dat bij democratie in de opvatting van de negentiende eeuw allereerst aan

1) van Koetsveld, t.a.p., blz. 499
2) Kuyper, t.a.p., blz. 31
3) Zie blz. 219 en 220

de Franse democratie wordt gedacht, ook door de Calvinisten.

In alle werken van Kuyper is de doorwerking van deze idee verder na te gaan. Nog enkele voorbeelden.

In 'Ons Program' betoogt Kuyper 'dat onze richting de eischen van den constitutioneelen regeeringsvorm het best begrijpt en in toepassing brengt, in zoover zij, door de contrôle op de Regeeringsdaden, beide in het parlement en in de pers, het volk een ruim aandeel geven wil aan de staatsmacht, gelijk de heer Thorbecke het genoemd heeft, en zelfs zou zij in dien zin met volle recht democratisch kunnen heeten, in den goeden zin van het woord'[1]. Het 'zelfs' in deze zinsnede geeft overduidelijk te kennen, hoe vreemd de antirevolutionairen het 'democratisch' in de oren zou klinken. En nadrukkelijk voegt Kuyper er aan toe 'in den goeden zin des woords' om dan in aansluiting hierop zijn boven weergegeven onderscheid tussen de Franse en de Amerikaanse democratie te laten volgen. En hij eindigt deze beschouwing ook met op te merken, dat de antirevolutionairen wel eens voor sommige zaken der practische politiek met de democraten samen gaan, b.v. in hun strijd 'tegen het individualistisch streven van het toongevend, de vrijheid onderdrukkend liberalisme', doch dat de redenen, die antirevolutionairen en democraten tot deze strijd brengen, geheel verschillende oorzaken hebben: 'Maar overigens, in haar eigenlijk karakter beschouwd, als het wettig kroost der ongoddelijke revolutie van 1789 wijzen we haar - de democratie - onvoorwaardelijk af'.

In het vuur van de kiesrechtsstrijd in de jaren 1891-1896 raakt dit onderscheid tussen de beide soorten democratie wel eens enigszins op de achtergrond. Er wordt gestuurd in 'democratische richting', de koers, die ook door de revolutionaire vooruitstrevendliberalen wordt ingeslagen. Het is het voorstel van de liberaal Tak, dat door Kuyper en de zijnen wordt toegejuicht. Te zeer dreigt daarbij het volgens de rechtse partijen revolutionaire beginsel van deze voorstellen uit het oog verloren te worden.

Doch na deze strijd volgt dan ook de bezinning. Onder de typerende titel 'De Christus en de sociale nooden en democratische klippen' wijst Kuyper in 1895 op de gevaren, die dit varen in de nieuwe koers met zich brengt. Niet op de practisch gevoerde poli-

1) Kuyper, t.a.p., blz. 1115

tiek, niet op de feitelijke wensen, die hij ten aanzien van het kiesrecht koestert, komt hij hier terug. - Geenszins; nogmaals, als in vorige jaren, betoogt hij, dat er drie stadia in de staatkundige ontwikkeling van een volk te onderscheiden zijn: het aristocratische, waarbij de volksvertegenwoordiging uitsluitend uit de hogere standen voorkomt; het bourgeois-tijdperk, wanneer de middenstand de samenstelling van de vertegenwoordiging beheerst; en tenslotte de democratische, waarbij het volk in al zijn rangen en standen in het Parlement zitting verlangt. Zo is de loop der ontwikkeling door God bepaald. 'De democratische periode is derhalve het einddoel, waarop dit proces, naar de van God gestelde wet moet uitloopen... De democratische ontwikkeling van de volksvertegenwoordiging is het teeken, dat de overgang van de 19e in de 20e eeuw vormt'[1].

Doch hiernaast stelt Kuyper nu duidelijk de gevaren van deze 'democratische richting' in het licht. Kuypers doel is slechts de 'democratiseering van het parlement', de vertegenwoordiging van het gehele volk in de Kamers, niet de op grond van de volkssouvereiniteit gestelde eis van de opperheerschappij van het volk op het gehele overheidsgebied. Tegen dit streven naar de verwerkelijking van de leer van de volkssouvereiniteit, dat bij de niet-antirevolutionaire voorstanders van de voorstellen van Tak in de ogen van Kuyper zulk een belangrijke rol speelde, was van antirevolutionaire zijde te weinig stelling genomen. De principiële bezwaren tegen dit voorstel had men, zo geeft Kuyper toe, duidelijker moeten formuleren. Dit had volstrekt niet behoeven mede te brengen, dat men de eigenlijke voorstellen van Tak niet had kunnen ondersteunen. Men stemde immers slechts voor de wet en de considerans zelve, niet voor het stelsel, dat er aan ten grondslag lag. Met een duidelijk naar voren brengen van de bezwaren tegen dit stelsel was een steun aan de voorstellen zelve volkomen te verenigen geweest[2].

Ter onderscheiding van dit revolutionaire democratiebegrip bezigt Kuyper ook het 'Christelijk-democratisch'. Het enkel democratisch is van Franse oorsprong en leidt tot liberalisme en ten slotte tot socialisme, het eist medezeggenschap in de staatszaken als een natuurlijk recht. Christelijk-democratisch echter is de richting van Kuyper, die, wanneer er eenmaal individueel stemrecht is, het

1) Kuyper, t.a.p., blz. 58 en 61
2) Kuyper, De Christus en de sociale nooden, blz. 73

zedelijk onrecht acht aan een deel van de natie dat recht te onthouden. De Christen-democraat blijft zelfstandig, raakt noch in de conservatieve hoek, waartoe het enkel 'Christelijk' zal leiden, noch in de socialistische hoek, wat het uiteindelijk resultaat is van het enkel 'democratisch'[1]. In de leuze Christen-democraat heeft Kuyper zijn politiek strijdprogramma duidelijk samengevat: vermeerdering van volksinvloed, desnoods tot algemeen kiesrecht toe, doch als uitvloeisel van de historische door God bepaalde ontwikkeling, scherp gescheiden van en in tegenstelling tot de goddeloze leer van de volkssouvereiniteit.

Volksinvloed, die desnoods tot algemeen kiesrecht zal leiden. Desnoods, want het ideaal is dit voor Kuyper niet. Daarvoor is hier te lande het individuële kiesrecht toch te zeer verbonden aan de ideeën van de revolutie. Het algemeen kiesrecht, individualistisch en atomistisch, is in de antirevolutionaire beschouwingswijze toch in de eerste plaats de uiting van de opvattingen van de wijsgeren en staatsrechtstheoretici van de achttiende eeuw, die de individuele mens als centraal punt van staat en maatschappij zagen. Het is de ontkenning van de organische verbanden, die door God in de wereld zijn gesteld. Voor Kuyper blijft het ideaal een kiesstelsel, dat in zijn opvatting wel dit organisch verband tot uiting brengt. Hij ziet dit in het door hem gepropageerde organische of huismanskiesrecht, dat als beginsel aan de gezinshoofden het kiesrecht zou geven. Het gezin immers is het meest strikte organische verband in de maatschappij. Zulk een kiesrecht is voor Kuyper steeds het ideaal gebleven.

Het betekende echter geen afwijking van de 'democratische koers', die Kuyper had aangegeven. 'Democratisch' immers was voor hem de vertegenwoordiging van het gehele volk in het parlement. En het volk is niet het geheel van alle individuele staatsburgers, ook niet het volk in de zin van het gepeupel, het lagere deel van het volk, doch 'heel de natie gelijk ze organisch in haar geledingen bestaat'[2]. Zijn huismanskiesrecht zal, zo betoogde Kuyper later, ook niet minder democratisch zijn dan het individuele, het bevat zelfs een 'veel rijker democratische gedachte'[2]. In zulk een kiesrecht zal de volksinvloed ten volle verzekerd zijn en

1)
2) Kuyper, De Christus en de sociale nooden, blz. 94
2) Kuyper, Antirevolutionaire Staatkunde, dl II, blz. 352 e.v.

tegelijk zullen de gevaren, die uit het in oorsprong revolutionaire algemeen individueel kiesrecht kunnen voortspruiten, zijn vermeden. Invoering van een ander kiesstelsel, zo luidde de eis dan ook reeds in art. 11 van het in 1878 opgestelde program.

Doch deze idee vond geen weerklank en in de practijk werd de antirevolutionaire partij voor de noodzakelijkheid gesteld te kiezen voor of tegen uitbreiding van het individuele kiesrecht. En ondanks de principiële bezwaren kozen Kuyper en zijn volgelingen vóór deze uitbreiding. Reeds het program eiste ter voorbereiding van de invoering van dat andere kiesstelsel een verlaging van de census, doch toen dit stelsel geen kans van slagen bleek te hebben, zette Kuyper desondanks zijn kiesrechtsuitbreidingsgedachten door. Maar des te meer bleek dan de noodzakelijkheid om bij de verdediging van deze gedachte op het verschil in uitgangspunt tussen hem en de liberale geavanceerden de nadruk te leggen.

Vier redenen zijn aan te wijzen, waarom een deel van de oude antirevolutionaire partij onder leiding van de Savornin Lohman weigerde de door Kuyper aangegeven ‘democratische koers’ te volgen. Twee hiervan hebben betrekking op verschil in inzicht over de kiesrechtsuitbreiding zelve, bij de twee andere is meer in het bijzonder de term ‘democratisch’ het twistpunt.

Over alle vier een enkel woord.

Tegenover de mening van Kuyper, dat het zedelijk onrecht is om, wanneer er individueel kiesrecht is, aan een deel van de bevolking dit recht te onthouden en diens opvatting, dat door God is beschikt, dat in deze tijd het ‘democratische tijdperk’ de bourgeoisie-periode zou opvolgen, betoogt Lohman, dat principiëel niet alle ingezetenen politiek-gelijkgerechtigd zijn, omdat politieke bevoegdheid, directe of indirecte deelneming aan het staatsbestuur. een verkregen recht is, een verplichting van bovenaf in het algemeen welzijn opgelegd[1]. De gedachte reeds in zijn ‘Gezag en Vrijheid’ tot uitdrukking gebracht in de zinsnede ‘dat één goudstuk vele koperstukken te boven gaat’[2], komt hier opnieuw naar voren. Wel verwerpt Lohman het oude ‘liberale’ criterium, dat in geldbezit de

1) de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl I, blz. 203
2) de Savornin Lohman, t.a.p., blz. 105

maatstaf voor kiesbevoegdheid zoekt, doch een ander criterium, dat van ‘persoonlijke deelneming aan de publieke zaak’ wil hij er voor in de plaats stellen. Van een recht van iedere staatsburger tot uitoefening van het kiesrecht, of dat nu als een natuurlijk recht of als een zedelijk recht wordt beschouwd, wil hij niet weten.

Bij dit principiële bezwaar tegen het algemeen kiesrecht voegt zich een practisch. Het zou immers mogelijk zijn, dat om de practische resultaten, die men van het algemeen kiesrecht verwachtte, voor de invoering ervan zou worden gepleit, ook al achtte men een a priori vaststaand principiëel recht op kiesbevoegdheid niet aanwezig. Doch ook practisch stelt Lohman zich van een algemeen kiesrecht geen grote resultaten voor. ‘Dat ook tegenzin tegen uitbreiding van kiesrecht op zichzelf in het spel kwam, wordt niet in 't allerminst ontkend. Waarom zou die zich niet mogen uitspreken? Tot dusver zijn de resultaten van algemeen stemrecht in landen waar het bestaat niet zóó schitterend, dat men een ieder, die dit verfoeit zou behoeven te veroordeelen’[1]. Wel aan kiesrechtsuitbreiding wil Lohman zijn stem geven, doch van de voorstellen van Tak verwacht hij ook practisch geen heil.

Om principiële en practische redenen dus verwerpt Lohman het koers zetten ‘in democratische richting’. Alleen al omdat hij op het punt van de feitelijke hervormingen met Kuyper van inzicht verschilt, zal hij zich dus geen democraat noemen. Doch bij dit verschil ten aanzien van de hervormingen zelve komt nog een andere kwestie, die van de politieke kiesrechtsstrijd-tactiek.

We zagen hiervoor, dat Kuyper de term ‘democratie’ aanvaardde ondanks het gevaar, dat ook de ‘revolutionaire’ geavanceerdliberalen zich van de term bedienden. Door zijn ‘Christelijk-democratisch’ meende Kuyper echter dit gevaar tegen te gaan en tegelijkertijd de gelegenheid te krijgen het ‘democratisch’, dat in die tijd op grote delen van ons volk zijn aantrekkingskracht begon uit te oefenen, te behouden. De grote bespeler van het klavier der volksconsciëntie voorzag reeds de belangrijke rol, die voor de ‘democratie’ in de twintigste eeuw was weggelegd!

Anders echter Lohman. Deze zag in het aanvaarden van ‘democratie’ door de antirevolutionairen uitsluitend een afglijden

1) de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl I, blz. 156

naar de goddeloze leer van de volkssouvereiniteit, waartegen ook het 'Christelijk' geen voldoende rem zou blijken te zijn. Terwijl Kuyper meent, dat de voorstellen-Tak gesteund kunnen worden ondanks het revolutionaire beginsel, dat er aan ten grondslag ligt, is Lohman van oordeel, dat juist in de eerste plaats om dit beginsel tegen deze voorstellen stelling dient te worden genomen. 'De radicalen Verheugen zich natuurlijk reeds in onze meegaandheid en de socialisten zien in ons slechts lieden, die nog maar leeren moeten eenige ballast over boord te werpen, om dan voor goed met hen mee te varen'. En zijn redenering op het gebied van de terminologie van de politieke strijd sluit hier volledig bij aan. 'Zoodra wij den naam "Christelijk-Democratisch" gaan aannemen, en het zal niet lang duren, of wij doen het, zullen zij bij zich zelven denken: "goed zoo, nu nog maar het woord christelijk er af en wij zijn er..." Zoodoende wordt het Evangelie voor onmachtig verklaard en de antirevolutionaire partij is verdwenen'[1].

En tenslotte is er het verschil in aanleg en loopbaan tussen Kuyper en Lohman, dat hun verschillende houding ten opzichte van 'democratie' verklaart. Kuyper is de prediker en de grote volksleider, die met leuzen op het gevoel van de massa weet te werken. Lohman daarentegen is de jurist, die in scherpe definities en klare begripsontleding zijn kracht zoekt.

Terwijl Kuyper onder de vlag der democratie zijn aanhangers aanvoert, vraagt Lohman allereerst naar een scherpe onderscheiding van de betekenis van deze leuze. 'Wij zijn van allerlei: wij zijn aristocratisch en democratisch, conservatief, liberaal, ja radicaal; monarchaal en tevens republikeinsch. Mits men aan elk dier namen de betekenis hechte, die wijzelven er aan geven'. Namen alleen zeggen zo weinig en 'zoo schamen wij ons evenmin den naam van aristocraat als dien van democraat. Maar wij zullen dan ook niet ophouden, telkens opnieuw duidelijk te maken, in welken zin wij die woorden verstaan. Eerst dan kunnen onze lezers weten, of en in welken zin wij het raadzaam achten te "sturen in democratische richting"'[2]. En dan zet Lohman uiteen, dat hij, als men onder democratisch verstaat, dat geheel het volk, in al zijn rangen en

1) de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl I, blz. 145
2) de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl II, blz. 65

standen, zijn invloed op de regering doet gelden, van ganser harte democraat is. Doch hij wil niet, dat het volk zijn wil kan doorzetten op regeringsgebied. Daar immers behoort het recht te heersen, niet de macht of het belang. Van een democratie in de zin van een meerderheidsregering op alle gebied van het staatkundig leven is Lohman met alle antirevolutionairen, inclusief Kuyper en zijn aanhangers, een beslist tegenstander. Doch terwijl Kuyper desondanks de democratie als leuze aanvaardt, schrikt de jurist Lohman voor zulk een veelzinnig woord terug en verwerpt het.

Nadat in het bovenstaande de oorzaken zijn aangegeven, die in de antirevolutionaire richting de opkomst van democratie als politieke leuze hebben bevorderd of tegengegaan, dient nog de betekenis van deze leuze in vergelijking met het moderne democratiebegrip nagegaan te worden.

Ook in de antirevolutionaire terminologie staat de politieke betekenis van democratie voorop. Democratie is ook voor Kuyper en Lohman in de eerste plaats vertegenwoordiging van het gehele volk in de volksvertegenwoordiging; democratie is ook voor hen algemeen kiesrecht. Wanneer Kuyper spreekt van Franse en Amerikaanse democratie, dan is het in deze beide landen geldende algemeen kiesrecht de oorzaak, die hem er toe brengt beide als democratieën te betitelen. Dat Kuyper voor ons land een niet-individueel kiesrecht verdedigt, is slechts een nuancering, die aan deze principiële betekenis niets af doet. Bovendien eerst bij de strijd om de voorstellen-Tak ontplooide ook bij de antirevolutionairen de term democratie zich volledig als politieke leuze. En bij deze strijd ging het om het individuele kiesrecht.

De antirevolutionairen wijzen er echter voortdurend met nadruk op, dat zij uitsluitend volksinvloed wensen, geen absolute volksheerschappij. Democratisering van het parlement is hun doel, niet een hoogste macht van het volk op alle regeringsgebied. De zelfstandigheid van het overheidsgezag blijft een kernpunt van hun staatkundige opvattingen. In dit opzicht is er wel enig verschil op te merken met de huidige antirevolutionaire opvattingen op dit punt. Hierop zal ik nog nader ingaan[1)], wanneer de moderne opvatting

1) Zie blz. 224

ter sprake zal komen, die de handhaving van de rechtsstaat als kernpunt van de democratie beschouwt.

In verband hiermede moet opgemerkt worden, dat ook de volksinvloed, dus de democratisering van het parlement niet steeds als democratie wordt betiteld. Lohman, die om de boven aangegeven redenen de term democratie verwerpt, vermijdt bij voorkeur om bij de wel door hem gewenste volksinvloed van democratie te spreken. In navolging van Groen van Prinsterer gebruikt hij dan gaarne 'republikeinsch'. 'Naar republikeinsche gezindheid behoort de monarchie in haar uitoefening getemperd te zijn door krachtige invloed des volks... de republikeinsche geest dient te worden ontzien'. En daarvoor is dan onder meer nodig practische deelneming aan het bestuur der gemeente, publiciteit van regeringshandelingen en onbeschroomde en oprechte, mits ook eerlijke kritiek; en al wat verder daarmee samenhangt[1)]. De voorwaarden, die tegenwoordig voor een juiste functionnering van de democratie worden gesteld, worden hier dus door Lohman als 'republikeinsch' betiteld.

Naast deze politieke democratie-betekenis vinden we echter bij de antirevolutionairen ook andere. Ook bij hen komt het gelijkheidsaspect van de democratie, dat tegenwoordig zulk een grote rol speelt, tot uiting. Vanzelfsprekend is dat voor de politieke gelijkheid, die immers grotendeels van de politieke democratie-opvatting slechts in zoverre verschilt, dat het uitgangspunt van beschouwing anders is. Ook de gelijkheid voor de wet, die in de moderne terminologie meestal eveneens onder de politieke gelijkheid wordt begrepen, wordt door alle antirevolutionairen als een democratisch beginsel erkend en verdedigd. Ook door Lohman, die als eerste betekenis van democratie, waarvan hij wel een aanhanger is, zelfs deze noemt: 'Want wij zijn van harte democratisch, in den zin van vijand van enig privilege, verbonden aan rang of stand. Alle burgers zijn niet gelijk, doch alle burgers zijn gelijk voor de wet. Voor allen moeten de voorwaarden aan het verkrijgen van betrekkingen verbonden, dezelfde zijn en als men ons aantoont, dat aan kapitaalbezit eenig privilege, eenig door de wet vastgesteld voordeel verbonden is, 't

1) de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl II, blz. 80

welk zijn grond niet vindt in het publiek belang zelf, dan zal men ons onder de eerste bestrijders daarvan vinden'[1].

Deze formele, wettelijke gelijkheid werd door de liberalen veelal als een liberaal beginsel beschouwd. Hier betitelt Lohman haar als 'democratisch'.

Deze wettelijke gelijkheid was in de vorige eeuw echter geen in het middelpunt van de belangstelling staand onderwerp. Zij werd als liberaal, democratisch, of onder welke andere naam dan ook, algemeen aanvaard en vormde geen punt van discussie. Een onderwerp, waarop democratie of welke naam ook als leuze betrekking had, was zij niet. Als algemeen aanvaard en niet bedreigd beginsel behoefde voor haar verkrijging of verdediging geen politieke strijd te worden gevoerd.

Van een moderne 'sociale' democratie-idee echter, de opvatting dat in generlei maatschappelijk opzicht onderscheid gemaakt mag worden op grond van geboorte of geldbezit, bespeuren we in de negentiende eeuw niets. Een enkele keer treffen we de opvatting aan, dat een democratische kiesrechtsuitbreiding de mindere man in het parlement zal brengen, dat er dus in dat opzicht een meerdere maatschappelijke gelijkheid zal ontstaan, doch dit wordt niet als een democratische eis toegejuicht Integendeel het is een van de 'democratische klippen', omdat een 'verruwing van de toon en de manieren' in het parlement er het gevolg van zal zijn'[2].

We kunnen onze aandacht dus bepalen tot de vraag, in hoeverre ook bij de antirevolutionairen in andere zin van een 'sociaal' democratiebegrip kan worden gesproken. We zagen hiervoor, dat de liberalen en, in negatieve zin, ook de socialisten democratie ook bezigden in de zin van sociale maatregelen, van een zekere vermindering van de economische ongelijkheid. Democratie, zo bleek ons daar, had in de negentiende eeuw niet uitsluitend een strikt politieke betekenis.

Ook bij de antirevolutionairen kunnen we sporen van een zodanige opvatting opmerken.

Het indirect verband tussen democratie en sociale maatregelen, dat vooral hierin gezien werd, dat door de invoering van het algemeen

1) de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl II, blz. 65
2) Kuyper, De Christus en de sociale nooden, blz. 82 e.v.

kiesrecht de verbetering van de economische positie van de lagere stand mogelijk of althans gemakkelijker zou worden gemaakt[1], is bij de antirevolutionairen ongetwijfeld aanwezig geweest. Het beste bewijs hiervoor is wel, dat Kuyper in zijn toelichting op het Program de democratie behandelt in het hoofdstuk 'De sociale kwestie', niet in het hoofdstuk over de volksinvloed[2]. En als een van de grote gevaren, die de democratie oplevert, noemt Kuyper de 'vermaterialiseering', die er maar al te gemakkelijk het gevolg van zal zijn[3].

Toch heeft dit verband bij de antirevolutionairen niet zulk een grote betekenis gehad als bij de geavanceerd-liberalen. In de negentiende eeuw immers was voor de antirevolutionairen de sociale kwestie lange tijd nog niet het belangrijkste punt van de politieke strijd. Andere problemen, waaronder de schoolstrijd verreweg de voornaamste was, stonden in het brandpunt van hun belangstelling en eisten hun aandacht in de eerste plaats op. Of de kansen op wijziging van de schoolwet groter of kleiner zouden worden bij kiesrechtsuitbreiding, was dan ook allereerst de vraag, die de antirevolutionairen zich stelden, wanneer zij zich bij de bepaling van hun standpunt tegenover de kiesrechtskwestie lieten leiden door de overweging, welke gevolgen voor de politieke strijdpunten kiesrechtswijziging waarschijnlijk zou hebben.

De sociale kwestie speelde bij zulk een overweging nog niet de voornaamste rol. Eerst wanneer de schoolstrijd onder het ministerie-Mackay een voorlopig einde heeft gevonden, gaat de sociale kwestie ook bij de antirevolutionairen een belangrijke plaats onder de politieke problemen innemen. In 1891 houden zij te Amsterdam hun eerste sociaal congres. Kuyper spreekt het daar openlijk uit: 'We komen achter anderen aan, waar vóórgaan ons mogelijk ware geweest'[4]. Eerst dan realiseren zich ook de antirevolutionairen, dat 'de sociale quaestie dè quaestie, de brandende levensquaestie van het einde der negentiende eeuw is geworden'[5]. - Het verband, dat zij dan leggen tussen sociale maatregelen en uitbreiding van het kiesrecht, tussen de verlangde sociale maatregelen en de democratie, is hetzelfde als van liberalen en socialisten: ook zij verwachten be-

1) cf. blz. 165 e.v.
2) Kuyper, Ons Program, blz. 1114 e.v.; cf. blz. 293 e.v.
3) Kuyper, De Christus en de sociale nooden, blz. 75 e.v.
4) Kuyper, Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie; J.A. Wormser, Amsterdam, 1891; blz. 6.
5) Kuyper, Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie, blz. 28

grijpelijkerwijze van kiesrechtsuitbreiding en toeneming van de macht der lagere standen maatregelen ter verbetering van de sociale en economische positie van deze bevolkingsgroepen. Niet in het minst om de door hem gewenste sociale maatregelen doorgevoerd te krijgen, geeft Kuyper het parool uit om in democratische richting te koersen.

Naast dit indirecte verband tussen democratie en sociale hervormingen kent ook de protestants-christelijke richting hier te lande een direct 'sociaal'-democratiebegrip. Zij kent de idee, dat rechtstreeks op grond van het democratische beginsel gestreefd wordt naar een vermindering van de economische ongelijkheid.

Deze idee leeft volgens Kuyper in de revolutionaire democratieopvatting van de Franse revolutie zeer sterk. Hij meent, dat uit het beginsel van vrijheid, gelijkheid en broederschap, dat men voorop stelde, al dadelijk bleek, dat men 'de ordeningen Gods verwierp, die in geen enkele sfeer der schepping, bezielde zo min als onbezielde, volkomen gelijkheid gewild heeft en overal verschil van standen en rangen, van hooger en lager, van meer en minder gesteld heeft'[1]. Deze door de Franse democratie geëiste gelijkheid wordt door Kuyper verworpen. Zijn koersen in 'democratische richting' heeft niet ten doel zulk een gelijkheid te bereiken.

Doch niet alleen de Franse, ook de door Kuyper gehuldigde en verdedigde democratie eist een zekere vermindering van de economische ongelijkheid. 'In het formeel program voor ons maatschappelijk leven staan Fourrier en St. Simon soms na aan den profeet van Nazareth. Deramey[2] heeft het uitnemend gegrepen: de H. Apostel Paulus is apostel ook der Democratie'[3], schrijft Kuyper in 1874. Zeer duidelijk legt Kuyper hier dus een direct verband tussen de door hem aangehangen democratie en hen, die om hun pogingen om tot een grotere economische gelijkheid te geraken, als de voorlopers van de socialisten worden beschouwd. - En twintig jaar later spreekt Kuyper van een 'democratische neiging om het Evangelie tegen de ongelijkheid in de aardsche

1) Kuyper, Ons Program, blz. 1115
2) Van deze Rooms-Katholieke geestelijke was in 1873 een boek verschenen onder de titel L'apôtre St. Paul, étude de Démocratie religieuse.
3) Kuyper, Het Calvinisme, Oorsprong en Waarborg onzer Constitutioneele Vrijheden, blz. 16

lotsbedeeling in te roepen', om tenslotte dan samenvattend te concluderen, dat 'de Christus wel ter dege een zekere paraequatie van het bezit heeft gewild'[1].

Ook de antirevolutionaire opvatting van democratie heeft dus haar consequenties op sociaal gebied, wenst ook op dat terrein een 'zekere paraequatie'. Onze reeds bij de vorige hoofdstukken getrokken conclusie wordt hier dus wederom bevestigd: de negentiende eeuw kende een 'sociaal'-democratiebegrip.

We moeten er ons evenwel voor hoeden de betekenis van dit 'sociaal'-democratiebegrip bij de antirevolutionairen van de vorige eeuw te overschatten. Zeker in de tijd, voordat door de strijd om het ontwerp-Tak democratie als leuze volledig ingang krijgt, worden de sociale problemen door de antirevolutionairen niet altijd in verband met 'democratie' besproken. In de rede, die Kuyper bij de opening van het eerste sociale congres van de antirevolutionairen in 1891 houdt, spreekt hij in het geheel niet over democratie[2]. Pas na 1894 komt tezamen met de opkomst van 'democratie' als kiesrecht-leuze ook een zeker 'sociaal'-democratiebegrip duidelijker naar voren.

Met de hierboven geschetste politieke en 'sociale' betekenis van democratie waren bij de liberalen en socialisten de negentiende eeuwse betekenissen van democratie uitgeput. Op een enkele uitzondering na kenden liberalen noch socialisten het vrijheidsaspect van de moderne democratie. Bij de antirevolutionairen treffen we dit aspect echter wel een enkele maal aan. Met enkele voorbeelden zal ik trachten dit aan te tonen. Daarna zal ik dan de oorzaken van deze van de hier te lande normale negentiende eeuwse afwijkende opvattingen pogen na te gaan.

In zijn reeds meermalen geciteerd 'Het Calvinisme, Oorsprong en Waarborg onze Constitutioneele Vrijheden' gaat Kuyper historisch na, dat in landen, waar op godsdienstig terrein vrijheid heerste, ook steeds uit deze religieuse vrijheid die op staatkundig terrein is voortgevloeid. En dan zegt hij: 'Natuurlijk, van volkssouvereiniteit kon geen sprake zijn...'[3]. Uit deze waarschuwende

1) Kuyper, De Christus en de sociale nooden, blz. 13 en 43
2) Kuyper, Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie
3) Kuyper, t.a.p., blz. 31

toevoeging blijkt, dat Kuyper een verband legde tussen vrijheid op religieus en staatkundig gebied en de volkssouvereiniteit, de Franse democratie, althans, dat hij meende, dat velen de fout zouden kunnen maken, dit verband te leggen. - Duidelijker dan op deze plaats, waar de term democratie nog niet met zoveel woorden is genoemd, komt dit vrijheidsaspect later in dit werk tot uiting, wanneer hij schrijft: 'Zoo vloeide uit deze belijdenis - het geloof om als uitverkorene roeping te hebben mede te werken aan de opbouw van de kerk - het democratisch kerkbeginsel voort, dat straks uit de kerk op het terrein van den staat overgedragen, de vrijheden van ons Hollandsch volk, de vrijheden van het Engeland der Whigs en niet minder de vrijheden van Amerika in het leven riep'[1]. Hier wordt uitdrukkelijk dus uitgesproken, dat de volksvrijheden door het democratisch beginsel tot stand zijn gekomen.

Eenzelfde gedachtengang is te bespeuren, wanneer Kuyper schrijft, dat de 'Amerikaansche democratie geboren is uit het verzet van het Christelijk geweten tegen de ongeoorloofde bedoeling van het wettig gezag, om dat geweten gewelddadig te onderdrukken'[2].

En als Lohman nagaat aan welke betekenissen van democratie ook hij zijn sympathie zou kunnen schenken, geeft hij ook als tweede betekenis: 'dat wij ook in dien zin democratisch zijn, dat wij ons van Overheidswege geen geestelijke leiding willen laten opleggen of opdringen... Men heeft, niet ten onrechte, deze trek in ons volkskarakter democratisch, ook wel Calvinistisch genoemd'[3]. Duidelijker uitspraak dan deze is wel niet mogelijk.

Uit deze enkele voorbeelden, die nog met talrijke andere aangevuld zouden kunnen worden, blijkt duidelijk, dat de antirevolutionaire opvattingen reeds in de negentiende eeuw een verband tussen democratie en vrijheid op verschillend terrein hebben gelegd. Een vrijheid bovendien, die zij weliswaar ook bij de Franse democratie-opvatting niet wegcijferden, doch die zij toch in het bijzonder en in oorsprong in de hun sympathieke Amerikaanse democratie meenden aan te treffen.

Wij mogen hieruit dan ook concluderen, dat, voorzover de negentiende eeuw het vrijheidsaspect van de moderne democratie

1) Kuyper, t.a.p., blz. 160
2) Kuyper, Ons Program, blz. 1115
3) de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl II, blz. 65

heeft gekend, deze, wat ons land betreft, eerder bij de antirevolutionairen dan bij de liberalen is te zoeken. Wanneer Prof. Kohnstamm, die immers als kernpunt van de moderne democratie ziet de eerbiediging van de vrije menselijke persoonlijkheid, dan ook zegt, dat niemand beter dan Kuyper de betekenis van de democratie heeft begrepen[1)], dan vindt deze mening in de door mij gevonden conclusie steun: inderdaad waren de antirevolutionairen degenen, die voor dit moderne vrijheidsaspect van de democratie reeds in de negentiende eeuw oog hadden.

De vraag kan rijzen, of deze vrijheid bij de antirevolutionairen ook de vrijheid op economisch terrein, in de zin van ondernemingsvrijheid, betreft. Inderdaad is dit het geval. De vrijheid, die de antirevolutionairen verdedigen, passen zij algemeen toe: op religieus, staatkundig en ook op economisch terrein. 'Wat blijft er van Uwe persoonlijke vrijheid, zo ten leste het Caesarisme uit dien modernen staat opwast en het moderne Imperialisme zijn "panes et circenses" in oeconomische regeling van materiëele welvaart omzettend, zich alles veroorlooft', zo verdedigt Kuyper de economische vrijheid. Even verder noemt hij bij het steken van de loftrompet voor de Amerikaanse vrijheden in één adem de vrijheid van geweten, van bedrijf en handel en van deelneming der burgers aan de politieke zaak[2)]. Ook Lohman spreekt van 'bevordering van vrij en eigen initiatief, opdat elk maatschappelijk belang naar eigen inzicht tot zijn recht kome'[3)], wanneer hij aangeeft in welke zin hij zich als democratisch beschouwt.

Dat in later tijd, toen de sociale kwestie dringender werd, deze houding zich ook bij de antirevolutionairen heeft gewijzigd, betwist ik niet. De 'sociale'-democratie-betekenis, die ook de antirevolutionairen kenden en die met deze economische vrijheid kwalijk te rijmen is, is hiervoor trouwens al voldoende bewijs. Doch in beginsel viel voor de antirevolutionairen ook deze economische vrijheid onder hun vrijheidseis. Ook hierin toont zich weer de oriëntering van Kuyper op de Angelsaksische opvatting over democratie. Speciaal

1) Kohnstamm, t.a.p., blz. 86
2) Kuyper, Het Calvinisme, Oorsprong en Waarborg onzer Constitutioneele Vrijheden, blz. 7 en 15
3) de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl II, blz. 75

bij Engelse en Amerikaanse schrijvers immers komt ook tegenwoordig nog de mening voor, dat democratie betekent 'laissezfaire' op economisch terrein[1)].

De oorzaak van deze afwijkende antirevolutionaire opvatting zal in een samenloop van twee feiten moeten worden gezocht, die trouwens onderling ook weer nauw met elkaar in verband staan.

De eerste is, dat door de antirevolutionairen steeds zulk een grote nadruk op de geestelijke vrijheid is gelegd. Dit geldt voor de Protestants-Christelijke en vooral Calvinistische beweging in het verleden en ook nog in de negentiende eeuw. In het eigen land was de gehele geschiedenis er om te bewijzen, hoezeer steeds hier onder leiding van en vooral door de Calvinisten de strijd om de volksvrijheden, de vrijheid op religieus gebied in de eerste plaats, was gestreden. En de geschiedenis van het Calvinisme in het buitenland, in de Angelsaksische landen vooral, vertoont al eenzelfde beeld. Steeds was het de strijd om de vrijheid, aanvankelijk voornamelijk op religieus, later ook op staatkundig gebied, die het voornaamste kenmerk in de Calvinistische ontwikkeling vormde. Ik behoef hier niet verder op in te gaan; door Calvinistische en andere schrijvers is dit feit herhaaldelijk gesignaleerd en beschreven. Ook in de negentiende eeuw staan de antirevolutionairen, getrouw aan hun verleden, voor de volksvrijheden op de bres. Zij beroemen zich er op de ware verdedigers van die vrijheid, zoals die in Christelijke zin dient te worden opgevat, te zijn. Zij - niet de liberalen - en hier komt de tweede opvatting naar voren, die dit vrijheidsaspect van de democratie in de antirevolutionaire beschouwingswijze verklaart - waren volgens hen het voornaamste bolwerk voor de verdediging van de volksrechten. Enerzijds immers oordeelden zij, dat de liberale vrijheid, doordat zij aan de revolutionaire ideeën van 1789 ontsproot, veel te ver ging en dat het door God naast de vrijheid gewilde gezag geheel machteloos werd gemaakt, anderzijds waren zij van mening, dat de liberalen, hun naam ten spijt, gewetensdwang uitoefenden. In de door de liberalen verdedigde en gehandhaafde schoolwet van 1857 kwam deze gewetensdwang practisch wel het meest tot uiting.

In dit licht is het begrijpelijk, dat de antirevolutionairen ook in de negentiende eeuw nog de geestelijke vrijheid als centraal punt

1) Zie blz. 48 e.v.

in theorie en practijk beschouwden. De liberalen achtten de geestelijke vrijheid voldoende gewaarborgd en besteedden er dus niet te veel aandacht aan. En als zij er al een beschouwing aan wijdden, dan was deze geestelijke vrijheid voor hen een uitvloeisel van de liberale beginselen. Voor hen had dit met democratie niets uit te staan. Doch de antirevolutionairen, die deze vrijheid veelal niet gewaarborgd achtten, bleven haar hun volle aandacht schenken. Waar zij de door hen verdedigde vrijheid veelal tegenover de liberale vrijheidsideeën stelden, betitelden zij de eerste ook niet als 'liberaal'[1]. En deze vrijheidsgedachte, die in de Amerikaanse historie zulk een grote invloed had gehad op de totstandkoming van de Amerikaanse regeringsvorm met zijn algemeen kiesrecht, op de totstandkoming van de democratie derhalve, maakt het voor de hand liggend, dat ook in Nederland deze voor de antirevolutionairen zo uiterst belangrijke vrijheid met democratie in verband werd gebracht.

Met nadruk moet er echter op gewezen worden, dat ook bij de antirevolutionairen dit vrijheidsaspect van de democratie geenszins zo veelomvattend en algemeen gebruikelijk is als de moderne democratie-idee. In vele gevallen, waar wij naar tegenwoordige opvattingen een gebruik van de term democratie zouden verwachten. blijken de antirevolutionairen van de vorige eeuw geen verband met democratie aanwezig te achten. Met name geldt dit voor het belangrijke punt van de rechtshandhaving door de overheid, onafhankelijk van belang of macht, waarop de antirevolutionairen zulk een grote nadruk plegen te leggen. In de moderne opvattingen wordt ook deze rechtshandhaving, die in concreto in hoofdzaak regels bevat, wie in de staat over een ander macht zal kunnen uitoefenen en welke bevoegdheden aan ieder der staatsburgers toekomen, veelal als een democratisch beginsel beschouwd. Om de vrije menselijke persoonlijkheid volledig gelegenheid tot ontplooiing te geven, zijn deze regels immers onmisbaar. De rechtssouvereiniteit heet tegenwoordig meermalen een democratisch beginsel.

1 Op dezelfde wijze is te verklaren, dat een man als Busken Huet, die de liberalen ook zeer fel aanviel, een hoogst enkele maal de gewetens- en drukpersvrijheid met democratie in verband brengt. (b.v. Nationale Vertoogen, dl II. blz. 128). Ook bij hem was dit echter uitzondering. Hij was trouwens van oordeel, dat de vrijheid op verschillend gebied eerder ingekrompen dan uitgebreid diende te worden (Zie b.v. Nationale Vertoogen, dl II, blz. 27 e.v., vooral blz. 37).

Zulk een gedachtengang was de negentiende eeuw geheel vreemd. De antirevolutionairen stelden juist tegenover het democratische beginsel van de volksinvloed de zelfstandigheid van de overheid. Bij Lohman leidde dit tot een afwijzing van de democratie, die volgens hem tot een volkssouvereiniteit op alle gebied van het staatkundig leven zou leiden. Bij Kuyper tot een scherp onderscheid tussen democratisering van het parlement en democratie op het regeringsgebied. Onder democratie op regeringsgebied verstaat Kuyper zowel als Lohman de heerschappij van de macht en het belang van de meerderheid, juist dus het tegenovergestelde van de huidige democratie in de zin van rechtssouvereiniteit.

Ook bij de schoolstrijd, voor onze ideeën toch ook een kwestie, waarbij de democratische vrijheids (of gelijkheids) gedachte ter sprake zou kunnen komen, werd door de antirevolutionairen geen beroep gedaan op het democratische beginsel om hun eisen kracht bij te zetten.

Dat verder door anti-democratische elementen van de antirevolutionairen ook bij de vrijheidsrechten vaak sprake was van ‘republikeinsch’ in plaats van ‘democratisch’ heb ik hiervoor reeds vermeld[1].

Deze anti-democratie-houding brengt tevens mede, dat Lohman, wanneer hij de dictatoriale neiging van Kuyper, die volgens hem op de alleenbeslissende stem in de partij aanstuurt, becritiseert, Kuyper nooit van een ‘anti-democratische’ houding zal beschuldigen. Ook op dit punt, dat volgens Lohman de voornaamste oorzaak van de scheuring in de partij was[2], komt de kwestie democratie niet ter sprake. Men stelle zich daartegenover eens voor hoe de democratie, wanneer een soortgelijke situatie tegenwoordig zich mocht voordoen, gebruikt zou worden om tegen dergelijke dictatoriale neigingen te ageren.

Doch ook wanneer, zoals in de hierboven weergegeven citaten van Kuyper, democratie wel in verband met de vrijheid gebezigd wordt, is er veelal tussen het negentiende-eeuwse en het tegenwoordige gebruik een onderscheid op te merken.

1 Zie blz. 215

2 de Savornin Lohman, Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, dl I, blz. 66

Bezien wij immers de op blz. 219 e.v. weergegeven citaten nogmaals, dan blijkt, dat Kuyper daar niet rechtstreeks de vrijheidsrechten democratisch noemt. Hij betoogt alleen, dat de vrijheidsrechten er toe hebben medegewerkt de democratie, de volksinvloed van het gehele volk, te vestigen. Het is dus een indirect verband tussen vrijheid en democratie. Tegenwoordig echter worden rechtstreeks op grond van het democratisch principe van de eerbiediging van de vrije menselijke persoonlijkheid deze eisen als democratisch aangemerkt[1].

In het op blz. 220 gegeven citaat van Lohman is er wel een direct verband tussen geestelijke vrijheid en democratie. Hier is het vrijheidsbeginsel dus inderdaad in moderne zin gebruikt. Doch vergeten wij hierbij dan ook niet, dat Lohman op deze plaats analyserend alle betekenissen, die hij van democratie kent, uiteenzet. Het is hier in een wetenschappelijk betoog, niet als politieke leuze, dat hij over democratie spreekt. '*Men* heeft deze trek wel democratisch genoemd', schreef Lohman immers. Hijzelf zal het niet zo licht doen.

Wanneer we bij Oud over Kuypers rede 'Maranatha', waarin deze de democratische koers zo duidelijk aangaf, lezen: 'Het is een pleidooi voor christelijk-democratische ontwikkeling: "de religie in eere, de conscientievrijheid hersteld, ons volk weer in organisch verband gezet en over heel ons staatsbestuur uitgegoten de geest des Ontfermers"'[2], dan zou een modern lezer met de huidige democratie-idee van eerbied voor de menselijke persoonlijkheid voor ogen, geneigd kunnen zijn hieruit op te maken, dat voor Kuyper de consciëntievrijheid onder zijn 'democratisch' viel. Zulk een conclusie zou onjuist zijn. Juist in die rede betrekt Kuyper het 'democratisch' zeer duidelijk alleen op de kiesrechtsuitbreiding, op de volksinvloed. Van een modern democratiebegrip is daar geen enkel spoor.

Samenvattend kunnen we dus zeggen, dat de antirevolutionairen een verband van democratie en vrijheid hebben gekend, doch niet in de principiële moderne zin. In dit opzicht kunnen we een vergelijking trekken met het sociale negentiende eeuwse democratie-

1 Zie blz. 46 e.v.
2 Oud, Honderd jaren, blz. 158

begrip. Vrijheid en een zekere economische gelijkheid hielden voor de antirevolutionairen wel met democratie verband, doch in de meeste gevallen was dit verband zodanig, dat de politieke democratie-opvatting vooropstond en de gelijkheid en vrijheid hiermede op een of andere wijze samenhingen. Ook voor de antirevolutionairen was het zuiver-politieke democratiebegrip primair.

Hoofdstuk VIII
De houding der katholieken tegenover ‘democratie’

In de drie voorafgaande hoofdstukken heb ik aandacht geschonken aan het aandeel, dat de geavanceerd-liberalen, de socialisten en de antirevolutionairen in de opkomst van het woord democratie als politieke leuze hebben gehad. Tegelijk is daarbij ter sprake gekomen, dat en waarom de conservatief-liberalen en de latere christelijk-historischen van ‘democratie’ in mindere of meerdere mate een afkeer betoonden. Van alle belangrijke politieke groeperingen op de katholieken na heb ik hiermede de houding tegenover de term democratie besproken. Aan het standpunt dat de katholieken ten opzichte van ‘democratie’ innamen, wil ik tenslotte nu nog enige aandacht schenken.

Voor een groot deel zal dit hoofdstuk bestaan uit een opsomming van de oorzaken, die er toe hebben medegewerkt, dat, generaliter gesproken, democratie bij de katholieken niet zo spoedig een politieke leuze is geworden als bij de vooruitstrevend-liberalen en de antirevolutionairen.

Generaliter gesproken: uitzonderingen ontbreken niet. Er zijn ook katholieken, die reeds op het einde van de vorige eeuw zich een aanhanger van democratie noemden en deze term soms als leuze gebruikten. Zij deden dit dan echter in dezelfde zin en over dezelfde kwesties als de andere ‘democratische’ partijen. Met name met de houding van de antirevolutionairen vertoont de katholieke stellingname op dit punt veel overeenstemming. Een korte verwijzing naar het vorige hoofdstuk zal dan in vele gevallen voldoende kunnen zijn.

Tegen democratie in de zin van het beginsel der volkssouvereiniteit keren alle katholieken zich fel[1]. Deze leer, die ontkent, dat God de uiteindelijke bron van alle gezag is, is onaanvaardbaar voor allen, die bij hun staats- en maatschappijleer uitgaan van een

1 Ook tegenwoordig verwerpen de katholieken dit beginsel zeer duidelijk. Zie b.v. implicite van Poll, t.a.p., blz. 13 e.v.

boven-menselijke oorsprong. ‘Alle gezag komt van God’ en ‘alle macht komt uit het volk voort’ zijn twee principiëel tegenover elkaar staande uitgangspunten. Duidelijk staat het in artikel twee van de door Schaepman in 1883 ontworpen ‘Proeve van een program’ voor een katholieke partij: ‘Zij erkent in God, als de bron van alle gezach...’[1].

Het is dezelfde opvatting, die we ook reeds bij de antirevolutionairen aantroffen en die ook bij dezen tot een verwerping van democratie in deze zin leidde. In dit opzicht gaan katholieken en protestanten samen. Tegen ‘Ongeloof en Revolutie’ gaat ook de strijd van de katholieken[2].

Voor de practische staatkunde leidt de theorie van de volkssouvereiniteit tot een overwicht van de volksvertegenwoordiging tegenover de regering. Een ontkenning van de zelfstandigheid van het overheidsgezag is het gevolg van de revolutionaire theorieën. Ook hiertegen, tegen democratie in deze zin dus, kwamen de katholieken in verzet. ‘Geheel en al doortrokken van een geest van afkeer tegen de geopenbaarde godsdienst, vervolgen zij - de radicalen - met hun sarcasme en scheeve voorstellingen evenzeer het catholicisme als de protestantsche orthodoxie. Het moderne rationalisme tot pantheïsme toe is de grondslag hunner wereldbeschouwing. Zij begeeren het volledig overwicht der volksvertegenwoordiging’, schrijft een van de katholieke voormannen in 1869[3]. En deze opvatting blijven de katholieken huldigen. Met schrik en afkeer zien zij, hoe de geest van de revolutie in verscheidene Europese landen om zich heen grijpt en tot welke resultaten dit kan leiden. ‘Europa heeft de uitspraken der volksstem gehuldigd en de souvereiniteit te grabbel geworpen tusschen de partijen’[4].

Om een dergelijke ontwikkeling hier te lande tegen te gaan verklaart Schaepman's ‘Proeve’ dan ook duidelijk: ‘In Nederland

1 Dr H.J.A.M. Schaepman, Een katholieke partij, Proeve van een Program; Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1883; blz. 31
2 ‘Wij hebben, geheel Europa door, niet zulke goede vruchten zien ontkiemen aan den Revolutieboom; en we weten welke de Vrijheid is, die ons aangeboden wordt door de vaandeldragers van Ongeloof en Revolutie’ (Dr W.J.F. Nuyens, De katholieken van Nederland en de Grondwetsherziening van 1848, Onze Wachter, Juli/Aug. 1884, blz. 121).
3 Dr W.J.F. Nuyens, De katholieken tegenover de Staatspartijen in Nederland; A.B. van den Heuvel, Haarlem, 1869; blz. 11
4 Schaepman, Oud en Nieuw, Onze Wachter, Jan. 1878, blz. 6

acht zij den parlementairen regeeringsvorm, die het Souvereine recht der Overheid ongeschonden laat, de rechten en vrijheden van het volk waarborgt, de medewerking van het volk bij het vaststellen en toepassen der wetten verzekert, de volksregeering verwerpt, het meest in overeenstemming met het volkskarakter en de geschiedenis'[1]. 'De parlementaire regeeringsvorm, die de volksregeering verwerpt': het overwicht mag dus niet aan de volksvertegenwoordiging komen, de parlementaire regeringsvorm mag niet overgaan in een 'parlementarisme'[2]. Het is voor de katholieken een cardinaal punt: Schaepman noemt het direct na vrijheid van godsdienst en vrijheid van onderwijs als belangrijk katholiek desideratum[3]. En was hij het ook niet, die van Houten van repliek diende, toen deze de stelling verkondigde, dat 'de Kroon slechts een ornament aan ons staatsgebouw was'? Neen, niet slechts als een ornament, doch als de 'sluitsteen in het gewelf, die tegelijkertijd is een sieraad en tevens het constructieve lid, dat geheel den hoog opstrevenden bouw te zamen houdt'[4], moet in katholieke ogen het zelfstandig koningschap worden beschouwd.

Ook hier lopen de opvattingen van de katholieken dus weer parallel met die van de antirevolutionairen.

Doch bij de laatsten werden tegenover de zelfstandigheid van het overheidsgezag steeds met nadruk de volksrechten en volksvrijheden naar voren gebracht en - zij het dan ook bij uitzondering - met democratie in verband gebracht. Bij de katholieken echter is juist in de tweede helft van de vorige eeuw een zekere argwaan tegen deze rechten en vrijheden merkbaar. Afschaffen wilden zij ze stellig niet. Dat zou in tegenspraak zijn met de Nederlandse historie. 'Zelfregeering, souvereiniteit in eigen kring is een der dingen voor welke het volk dezer gewesten het hardst geleden, het felst gestreden heeft... Het recht tot medebehandeling van 's lands zaken was soms minder dan elders aan standen gebonden'[5]. Zeker de katholieken, die ten tijde van de Republiek deze rechten en vrijheden minder hadden bezeten dan de protestanten, hadden voor de

1 Schaepman, Proeve, blz. 32
2 Schaepman, Proeve, blz. 50
3 Schaepman, Proeve, blz. 26
4 Zie Oud, Honderd jaren, blz. 138
5 Dr H.J.A.M. Schaepman, Grondwetsherziening, Een woord over onzen politieken toestand; Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1884; blz. 51

verkrijging en handhaving ervan in vroeger jaren op de bres gestaan. Hun achteruitstelling was zelfs de oorzaak geweest, dat velen van hen met enthousiasme zowel de gebeurtenissen van 1795 als die van 1848 hadden begroet. Onder de leiders van de Patriotten waren verscheidene katholieken geweest en in 1848 stonden vrijwel alle katholieken schouder aan schouder naast de liberalen in de strijd voor de grondwetsherziening. Het katholieke program van die dagen, in 'de Tijd' onder de titel 'Onze vorderingen' verschenen, was voor toenmalige begrippen zeer progressief. Vrijheid en gelijkheid voor de wet; vrijheid van drukpers, van godsdienst en onderwijs; recht van vereniging en petitie; een verantwoordelijk ministerie, ontbindbaarheid van de kamers, rechtstreekse verkiezingen, openbaarheid van de regeringshandelingen, periodieke aftreding van de volksvertegenwoordiging, afschaffing van de standen, al deze vooruitstrevende denkbeelden werden hierin verdedigd en hun verwezenlijking geëist[1].

Doch juist in de tijd, die wij bespreken, was er een zekere kentering te bespeuren in de katholieke houding in deze. Meer dan voor die tijd vestigde zich ook bij hen de overtuiging, dat deze volksrechten en volksvrijheden maar al te vaak verdedigd werden op grond van de revolutionaire beginselen van 1789. Dat er verwantschap tussen liberalisme en revolutie bestond - een opvatting altijd reeds door de antirevolutionairen verkondigd werd nu ook een belangrijk punt bij de vaststelling van de katholieke staatkundige opvattingen en practische politiek. Vooral de in 1867 verschenen pauselijke encycliek 'Quanta Cura' en de daarbij behorende syllabus had in deze grote invloed. 'Hij opende vele katholieken de oogen'[2].

De ommezwaai in de katholieke gedragslijn ging wel niet zover, dat nu afschaffing van het in 1848 gewenste en verkregene verlangd werd. Doch dat de katholieken de volksvrijheden en volksrechten niet zozeer in hun politieke strijd op de voorgrond plaatsten, is in het licht van het bovenstaande begrijpelijk.

Daar komt nog bij, dat de katholieken op kerkelijk gebied ge-

1 Nuyens, De katholieken van Nederland en de grondwetsherziening van 1848, blz. 87 e.v.
2 Dr W.J.F. Nuyens, Waaraan is de verhouding tusschen liberalen en katholieken, gelijk die thans (1885) is, toe te schrijven?, Onze Wachter, 1885, blz. 196 en 197

heel met het autocratische beginsel waren vertrouwd, een beginsel, dat juist in deze tijd door de onfeilbaarheidsverklaring van de Paus nog was versterkt. Dit betekende weliswaar niet, dat in katholieke ogen nu ook het autocratisch beginsel op wereldlijk-staatkundig gebied moest worden overgebracht. Op dat gebied laat de kerk haar volgelingen de vrije hand. 'Is het om zuiver politieke vraagstukken te doen, b.v. welke de beste regeeringsvorm is, dan staat het vrij daarover mits op eerlijke wijze te redetwisten'[1]. Doch aan de andere kant is toch ook niet te verwachten, dat een versterking van het autocratisch beginsel op kerkelijk gebied op wereldlijk gebied zal leiden tot een propageren van een stelsel, dat juist het tegenovergestelde beoogt.

Dat de conservatieven bij de katholieken in de laatste decennia van de vorige eeuw de boventoon voerden, is gemakkelijk te begrijpen. Van katholieke zijde werd zelfs het denkbeeld geopperd, dat de katholieken de kern van een hernieuwde conservatieve partij moesten vormen. Deze idee propageerde Verwer in 1883 in zijn critiek op de pogingen van Schaepman om een eigen katholieke partij op te richten[2] en in 1893 wijdde hij nogmaals een brochure aan dezelfde idee[3]. Deze conservatieve inslag werd ook en vooral duidelijk, toen de vraag van kiesrechtsuitbreiding eerst bij de grondwetsherziening van 1887 en daarna bij de voorstellen van minister Tak aan de orde kwam. Bij de strijd om deze laatste vooral kwam, zoals we in de vorige hoofdstukken zagen, het woord democratie ter sprake. Democratie immers betekende voor de practische politiek van die dagen in de eerste plaats min of meer stringent algemeen kiesrecht. Daarom moeten we aan de katholieke houding op dit punt in het bijzonder enige aandacht wijden.

De katholieke Kamerleden waren in grote meerderheid tegen de grondwetsherziening gekant geweest, die de kiesrechtsuitbreiding

1 Encycliek van Leo XIII over De Christelijke inrichting der Staten; Uitgave van 'Het Centrum', Utrecht, 1885; blz. 28

2 Mr Julius Verwer, 'Een katholieke partij, Proeve van een Program door Dr H.J.A.M. Schaepman' beoordeeld; C.J. van Langenhuysen, Amsterdam, 1883; blz. 26 en Mr Julius Verwer, Geen katholieke partij, Antwoord aan Dr H.J.A.M. Schaepman; C.L. van Langenhuysen, Amsterdam, 1884; blz. 42

3 Mr Julius Verwer, De katholieken, kern der conservatieve partij; J.W. van Leeuwen. Leiden. 1893

mogelijk moest maken. En zij hadden hun ‘non-possumus’ politiek ook voortgezet, toen een deel van de antirevolutionairen tenslotte zich toeschietelijker had getoond en de herziening had doen slagen. ‘Ik meende, dat... het kiesrecht niet eens bovenmatig behoeft uitgebreid te worden. Ik durfde zelfs een tijdlang van gevoelen te zijn, dat grondwetsherziening niet nodig is, dat de wensch daarnaar zoo iets was, gelijk de wensch van krantenschrijvers en van politieke tinnegieters, welke niet eens eene som van *f* 32.- Rijksbelastingen betalen’[1]. Zo bespot een katholiek leider zijn vooruitstrevende tegenstanders, wanneer de strijd om de grondwetsherziening staat te beginnen en in deze houding blijven vele katholieken volharden.

Ook bij de strijd om de voorstellen-Tak staan de meeste katholieken aan de conservatieve kant en verzetten zich dus tegen de eisen van de ‘democratie’. Reeds de eerste spreker in het debat in de Tweede Kamer over deze voorstellen, de katholiek Travaqlino, verklaart onomwonden: ‘De democratische leer houd ik voor eene grove en allerongelukkigste dwaling‘. En waarschuwend voegt hij de voorstanders toe: ‘Van het woord democratie is de laatste jaren te veel gebruik en te veel misbruik gemaakt... In dat begrip ligt een kracht, zelfs een tooverkracht, waarvan de katheder-democraten zich wel bewust zijn. Maar die heeren spelen met vuur’[2].

Slechts één katholiek is er, die zich vooruitstrevender toont. Dit is Schaepman. - Reeds op het punt van de grondwetsherziening verschilde hij met de meeste van zijn geloofsgenoten van mening. Hij had in 1884 een werkje het licht doen zien, waarin hij de wenselijkheid van grondwetsherziening bepleitte. Toen reeds had hij over het kiesrecht geschreven: ‘Onze grondwet bevat een kiesstelsel dat misschien het meest bekrompene is van geheel Europa; drie procent van de bevolking beslist over de politieke keuzen’[3]. Dat betekende niet, dat Schaepman de invoering van het algemeen kiesrecht wenste. In zijn een jaar eerder verschenen ‘Proeve’ had hij dit uitdrukkelijk verklaard. Als ‘onbruikbaar en gevaarlijk voor het gezonde staatsleven’ had hij het daar gekenschetst[4]. Steeds was

1 Nuvens, De katholieken van Nederland en de grondwetsherziening van 1848, blz. 115
2 Handelingen der Tweede Kamer 1892/1893, blz. 1592
3 Aug. C.J. Commissaris, Van toen wij vrij werden; J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V., Groningen-Den Haag, 1931; dl II, blz. 180
4 Schaepman, Proeve, blz. 57

door de katholieken gestreefd naar een regeling van het kiesrecht ‘die het mogelijk maakt, dat het recht een werkelijke, feitelijke kracht kan blijken’[1] en dat moet ook voor de toekomst richtsnoer blijven. Van een natuurlijk recht tot kiezen, zoals de meest-vooruitstrevend liberalen dat verdedigden, of een zedelijk recht hierop, waarop Kuyper later zijn eisen tot kiesrechtsuitbreiding zal funderen[2], wil Schaepman dus niet weten. ‘Het kiesrecht is een bevoegdheid der burgers, die door de in God gestelde overheid wordt toegekend aan die burgers van wie men kan vermoeden, dat zij de geschiktheid tot kiezen bezitten’. Zo wordt het standpunt van de katholieken ten opzichte van het kiesrecht nog in 1909 geformuleerd[3] en dit is ook de mening van Schaepman in 1883 en 1884.

Belangrijker dan de kiesrechtsuitbreiding in deze tijd is voor Schaepman en de andere katholieken nog een andere kiesrechtskwestie: het kiesstelsel. In punt 6 van de ‘Proeve’ wordt gevraagd ’een regeling van het kiesrecht, waardoor de invloed van het volk op de verkiezingen zich, ook in de vertegenwoordiging der minderheden kan openbaren’[4]. ‘Vertegenwoordiging der minderheden’ is voor de katholieken, die bij het toen geldende districtenstelsel hun stemmen in de Noord-Nederlandse districten veelal verloren zagen gaan, een dringender vraag dan kiesrechtsuitbreiding. De evenredige vertegenwoordiging, het stelsel-Hare, zoals men het toen noemde, kon in deze de oplossing geven. Geen wonder, dat het ook in katholieke kringen in die dagen een meer dan gewone belangstelling trok en algemeen gunstig werd ontvangen[5].

Waar nu aan de ene kant bij de katholieken het kiesstelsel een belangrijker plaats innam dan de kiesrechtsuitbreiding en aan de andere kant geen katholiek het algemeen kiesrecht verdedigde, is het begrijpelijk, dat democratie in de tachtiger jaren ook bij de vooruitstrevende katholieken geen leuze is. Bij de vraag van het kiesstelsel immers kwam democratie niet ter sprake. Dat constateerden we reeds, toen we de liberale opvattingen over dit punt

1 Schaepman, Proeve, blz. 27
2 Zie hiervoor blz. 177/178 en 211
3 Dr A.C.A. Hoffman, De Roomsch Katholieke Staats-Partij; Hollandia-Drukkerij, Baarn, 1909; blz. 11
4 Schaepman, Proeve, blz. 33
5 Zie b.v. de artikelen in ‘Onze Wachter’ van Mr J.J.I. Harte, Stemrecht zij kiesvermogen (1881, II, blz. 217 e.v.) en Hare's kiesstelsel verdedigd (1892 I, blz. 172 e.v.) en van Philateles, Nogmaals het stelsel-Hare (1885, blz. 156 e.v.).

onder het oog zagen[1], en dat blijkt ook nu wederom uit de aangehaalde artikelen. - En bij de vraag van de kiesrechtsuitbreiding werd democratie alleen als leuze gebruikt door hen, die algemeen kiesrecht, althans afschaffing van de census wensten.

Het zal ons dan ook niet verwonderen, dat Schaepman noch in zijn 'Proeve' noch in zijn 'Grondwetsherziening' deze leuze aanheft. In het laatste geschrift komt het woord slechts éénmaal - en dan nog in een aanhaling van een andere schrijver - voor: 'Engeland is van de democratische republiek nog ver verwijderd', lezen we daar[2]. Als leuze is het woord hier echter niet gebruikt, doch uitsluitend als wetenschappelijk-technische term om aan te geven, dat Engeland nog geen algemeen kiesrecht kent. Van een voorkeur voor democratie, voor algemeen kiesrecht, geeft Schaepman hier geen blijk. - Duidelijker nog is hij in zijn 'Proeve'. In de eigen lijke tekst van dit werk zoeken we het woord democratie tevergeefs, doch in een bijgevoegde bijlage vinden we een in dit opzicht interessante uitlating. In deze bijlage is een aantal citaten van katholieke bladen uit 1848 opgenomen. Op twee plaatsen in deze citaten wordt het woord 'democratie' gebezigd[3]. Dit brengt Schaepman in zijn voorwoord bij deze bijlage tot de volgende waarschuwing: 'De beteekenis der woorden hangt met den geest der dingen saâm. Men moet zich daarom niet verwonderen, wanneer men in 1848 van 'democratie' en van 'volksmacht' hoort spreken. Beide woorden zeggen in die tijd niets anders dan dat de deelname van het volk aan de publieke zaak een werkelijke moet zijn'[4]. Uit deze woorden blijkt, dat Schaepman verwacht, dat zijn lezers van dit gebruik van het woord 'democratie' zullen schrikken, omdat zij in hun tijd onder democratie niet verstaan 'deelname aan de publieke zaak', doch algemeen kiesrecht, waarvan zij noch Schaepman voorstanders zijn[5].

1 Zie blz. 155
2 Schaepman, t.a.p., blz. 31
3 Schaepman, Proeve, blz. 85 en 88
4 Schaepman, Proeve, blz. 71
5 De mening van Schaepman, dat 'democratie' in 1848 niet anders zou hebben betekend dan 'deelname aan de publieke zaak' is overigens niet in overeenstemming met de door mij op blz. 72 getrokken conclusie. Het blijkt echter ook allerminst uit de weergegeven citaten. Integendeel, democratie wordt daar beide keren gebezigd in verband met de census, dus met de vraag van kiesrechtsuitbreiding. Democratie betekent ook in deze citaten algemeen kiesrecht. Dat de schrijver van het betreffende artikel de invoering daarvan niet wenst - dat is de strekking van Schaepmans betoog - geef ik dadelijk toe, doch dit pleit niet tegen mijn opvatting. Immers de schrijver gebruikt democratie niet als leuze. Hij verklaart juist, dat de rechtstreekse verkiezingen, die hij verdedigt, niet regelrecht tot democratie zullen leiden. Voor het in de tekst betoogde heeft deze kwestie echter geen belang. In beide gevallen geldt, dat Schaepman in zijn tijd onder democratie algemeen kiesrecht verstond en daar een tegenstander van was.

Bijna tien jaar later echter blijkt Schaepmans mening over democratie veranderd. Wanneer dan de voorstellen-Tak aan de orde komen, staat hij aan de zijde van de ‘democraten’. Tegenover zijn geloofsgenoot Travaglino, die bij deze gelegenheid de democratie een ‘grove en allerongelukkigste dwaling’ had genoemd. reageert hij dan ook fel. Zeker, ook Schaepman kent een democratische leer, die een dwaling is, maar ‘er is toch eene democratische leer, die met alle beginselen van recht en rede is overeen te brengen’. Neen, ‘dat de democratie een grove en allerongelukkigste dwaling is, dat had de geachte afgevaardigde aan sommige van zijn medeleden moeten besparen, die er niet tegen opzien om met een weinig democratische olie gezalfd te worden’[1]. Met een beroep op katholieke staatsrechtsschrijvers staaft Schaepman deze opvatting.

Ook onder de katholieken blijkt dus het in alle partijen aan de dag tredend meningsverschil over de kiesrechtskwestie te bestaan. Aan de ene zijde de grote meerderheid, de ‘Bahlmannianen’, die tegen de voorstellen-Tak, tegen de ‘democratie’ zijn gekant, aan de andere zijde Schaepman met zijn volgelingen, de ‘Schaepmannianen’, die zich vooruitstrevender tonen.

Doch anders dan bij de andere partijen komt het bij de katholieken niet tot een breuk. De eenheid blijft bewaard. De vraag ‘voor of tegen de democratie’, die bij de andere partijen juist het punt was, waarop de scheiding was ontstaan en dat dus steeds bij de discussies een belangrijke rol speelde, trad bij de katholieken niet zo op de voorgrond. Integendeel, juist omdat zij een punt van meningsverschil vormde, is er een streven merkbaar om deze vraag zo veel en zo spoedig mogelijk uit de weg te gaan. De risico, dat zij anders opnieuw aanleiding tot conflicten zou kunnen geven, moest zoveel mogelijk vermeden worden.

Dit streven merken we al dadelijk op, als Schaepman de indruk

1 Handelingen Tweede Kamer 1892/1893, blz. 1681/1682

van zijn bovenaangehaalde felle woorden tracht te verzachten door te verklaren, dat er bij het wetsontwerp-Tak van democratie geen sprake is.

En wanneer de strijd om de kiesrechtsuitbreiding na de aanneming van de wet-van Houten voorlopig beëindigd is, leggen ook de vooruitstrevende katholieken zich hierbij neer. Bij monde van Nolens stellen zij zich op het standpunt, dat de kiesrechtskwestie nu van de baan is. Aan de eisen tot algemeen kiesrecht zullen de katholieken hun stem niet geven. Zij zullen hun aandacht voortaan concentreren op de sociale hervormingen[1].

Dit blijft de katholieke zienswijze. Als Schaepman in 1896 een program opstelt, waarop alle katholieke Tweede Kamerleden zich verenigen - het feit dat beschouwd wordt als het ontstaan van de Roomsch-Katholieke Staatspartij - wordt hierin de kiesrechtsvraag in het geheel niet aangeroerd. De vraag 'voor of tegen democratie' wordt niet ter sprake gebracht. In het programma komt het woord democratie dan ook niet voor. En het stilzwijgen op dit punt wordt gehandhaafd, wanneer in 1901 een aanvulling op het programma verschijnt[2].

Begrijpelijk is het, dat ook in de commentaren, die op de geleidelijke groei en stabilisatie van de katholieke partij worden gegeven, de vraag democratie geen rol speelt. 'Ik wil hier niet spreken over de tegenstelling conservatief-democraat', zo schrijft zelfs uitdrukkelijk een commentator in 1899[3]: 'De katholieken kunnen èn het een èn het ander zijn, mits zij aan deze woorden hun juiste betekenis weten te geven'.

Eerst in 1906 stellen de katholieken een commissie in om een rapport over het kiesrechtsvraagstuk uit te brengen. En ook dan nog blijken de meningen verdeeld: er zijn voor- en tegenstanders van het algemeen kiesrecht[4].

Om der wille van de eenheid was het kiesrechtsvraagstuk niet op de voorgrond geplaatst. En deze eenheid bleef gehandhaafd.

1 van Houten, Liberaal of Vrijzinnig/Sociaal democraat, blz. 39
2 N. Oosterbaan, Politieke en sociale programma's, blz. 23 e.v. en dl III (1901), blz. 25 en 26
3 Een katholiek, Een woord over de katholieke partij in Nederland; Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1899; blz. 23
4 Zie Hoffman, t.a.p., blz. 12

Zeker, in 1900 was een Katholiek Democratische Volkspartij opgericht, die het algemeen kiesrecht op haar programma had gezet en die beoogde 'een meer frisch en zuiver democratisch leven te brengen onder de katholieken in den lande'[1], doch blijvende resultaten leverden deze afscheidingspogingen niet op. Het overgrote merendeel van de katholieken bleef de oude partij trouw.

We moeten trouwens niet uit het oog verliezen, dat de kiesrechtsstrijd inderdaad voor de katholieken niet het belangrijkste politieke punt was. Hun voornaamste aandacht was op andere kwesties geconcentreerd.

In de eerste plaats op de emancipatie van de katholieken. De katholieken waren van oordeel, dat de rechtsgelijkheid, die alle Nederlanders bij de grondwet was gewaarborgd, zuiver formeel was. In feite, zo meenden zij, werden de katholieken overal geweerd en achtergesteld bij de protestanten. 'Iedere zweem van recht, ieder niet-onrecht tegenover een katholiek is een gunst, een genade; iedere gelijkstelling van een Roomsche met een minderen Protestant is een een blijk, een wonderbaar blijk van bovenmenschelijke onpartijdigheid', deze gedachtengang meent Schaepman in Kuypers 'Ons Program' op te merken[2]. 'De practijk vormde in meer dan één opzicht nog een schril contrast met de staatsrechtelijke vrijheid en gelijkheid, ons bij de grondwet gewaarborgd. Verkiesbaarheid tot de hoogste staatsambten en bedieningen, stond op het geduldige papier; maar iemand die ruiterlijk als katholiek voor den dag dorst te komen, gaf zich immers feitelijk een brevet van onverkiesbaarheid in verreweg de meeste gevallen, zelfs tot de nederige betrekking van dorpsburgemeester'[3].

Emancipatie van de katholieken, beëindiging van deze feitelijke ongelijkheid, is het alles overheersende doel van de katholieken in de negentiende eeuw. Als de grote emancipator van het katho-

1 Oosterbaan, t.a.p., blz. 16. Naast algemeen kiesrecht eist deze partij ook sociale hervormingen. Ook hier dus weer een samengaan van politieke en sociale vooruitstrevendheid onder de vlag der democratie.
2 Commissaris, t.a.p., dl II, blz. 162
3 Dr A.M.A.J. Ariëns, Dr H.J.A.M. Schaepman, een studie; Küppers en Laurey, Haarlem, 1889; blz. 8

lieke volksdeel heeft Schaepman ook naam gemaakt en leeft hij in de geschiedenis voort.

Bij deze emancipatie kwam de vraag democratie niet ter sprake. In de negentiende eeuw was van een 'sociaal' democratie-begrip in de zin van 'gelijkheid van kansen' geen sprake. Democratie hing toen uitsluitend met het kiesrecht samen. Een beroep op de democratische beginselen om de feitelijke gelijkheid voor de katholieken te verkrijgen, is in de vorige eeuw dan ook volkomen ondenkbaar.

Integendeel, het zijn juist de meest-vooruitstrevend liberalen, waarvan sommigen zich al met de naam 'democraten' sieren, die het meest fel anti-katholiek zijn. De syllabus van 1867, die het liberalisme in scherpe bewoordingen afkeurde, had in het bijzonder hun verontwaardiging gewekt en hen tot felle anti-katholieke uitlatingen gebracht. Prof. Opzoomer zag in 1874 'het oogenblik komen, dat ook Nederland, om zich tijdig te beschermen tegen de gevaren, die van den kant der Kerk den Staat bedreigen, zijn Meiwetten zal moeten maken'[1]. Kappeyne verklaarde over de katholieken, dat zij een partij vormden, 'die in onze constitutie geen recht van bestaan heeft'[2]. En van Houten roept in 1888 uit: 'De strijd gaat tegen het katholicisme'[3].

Geen wonder, dat de katholieken zich allereerst op de specifiek-Roomse belangen concentreerden en eerst daarna en in veel mindere mate aan andere onderwerpen aandacht besteedden.

Onder die katholieke belangen nam ook de schoolkwestie een zeer voorname plaats in. Het was wel niet een specifiek-katholieke strijd, doch in de schoolstrijd, het symbool van de grote tegenstelling 'Christelijk-anti-Christelijk' waren de katholieke belangen in ruimer verband toch ook ten nauwste betrokken. De schoolstrijd was een zeer belangrijk deel van het grote front, waarop de katholieken hun strijd tegen anti-katholicisme en anti-Christendom vormden.

En ook bij deze kwestie, de vrijheid en gelijkheid van onderwijs, kwam democratie in de negentiende eeuw niet ter sprake. Dat heb ik reeds eerder besproken en kan ik nu dus verder voorbijgaan. Slechts nog één voorbeeld ter staving van het reeds vroeger betoogde: In 'de Tijd' verscheen naar aanleiding van de schooiwet-

1 Commissaris, t.a.p., dl II, blz. 127
2 Nuyens, Waaraan is de verhouding tusschen liberalen en katholieken, gelijk die thans (1885) is, toe te schrijven?, blz. 213
3 van Houten, Bij de stembus, blz. 341 e.v.

Kappeyne van 1878 een adres van Schaepman aan zijn katholieke landgenoten, waarin hij deze wet scherp veroordeelt. Het woord democratie komt in dit adres niet voor[1].

De schoolstrijd is, als deel van de katholieke emancipatie, ook voor de katholieken de belangrijkste politieke kwestie. Vrijheid van godsdienst en vrijheid van onderwijs noemt Schaepman in zijn 'Proeve' als de twee punten, die de katholieken voor alles ter harte gaan[2].

En wanneer door de aanneming van de schoolwet-Mackay de schoolstrijd tot een voorlopig einde is gebracht, is het al zeer spoedig de sociale kwestie, die een groot deel van de aandacht van de katholieken gaat opeisen.

Aanvankelijk stonden vele katholieken tegenover staatsbemoeiing op dit punt met zeer veel argwaan. Zelfs Schaepman toonde zich terughoudend, toen zijn geloofsgenoot Ruys de Beerenbrouck tijdens het kabinet-Mackay een wetsontwerp tot regeling van de vrouwenen kinderarbeid indiende[3]. Doch de verschijning in 1891 van de Encycliek 'Rerum Novarum' bracht hierin verandering. Van die tijd af is de sociale kwestie een van de belangrijkste punten van de katholieke politiek. Als eerste punt in het katholieke program van 1897 staat deze kwestie vermeld: 'Voor de katholieke leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal is de Encycliek "Rerum Novarum" op dit stuk de grondwet'[4]. De sociale vraagstukken, niet de kiesrechtsvraag houdt de katholieken om en nabij de eeuwswisseling het meest bezig.

In de voorafgaande hoofdstukken hebben we gezien, dat bij de vooruitstrevend-liberalen, de socialisten en de antirevolutionairen ook bij de sociale kwestie democratie wel als leuze werd gebruikt. Ook bij de katholieken treffen we daar sporen van aan. 'Ik ben een democraat in elken druppel van mijn bloed, in elken atoom van mijn beenderen', zo verklaarde Schaepman eens.[5]. En hij vervolgt: 'Geen groter troost voor mij bij alle teleurstellingen en lasten, dan

1 Zie Dr Jul. Persijn, Dr Schaepman; N.V. Dagblad en Drukkerij 'Het Centrum', Utrecht-Amsterdam, 1912; dl II, blz. 689 e.v.
2 Schaepman, Proeve, blz. 26
3 Zie G.J. Rooymans, Onze groei, onze eenheid, onze kracht; Uitgave Algem. Secr. van de Katholieke Volkspartij, 1947; blz. 22
4 Hoffman, t.a.p., blz. 27
5 Commissaris, t.a.p., dl II, blz. 208

te werken voor het volk. Ik mag Mgr von Ketteler het woord naspreken: 'Für die Kirche und für das Volk'. Duidelijk komt hierbij tot uiting, dat Schaepman bij het gebruik van het woord 'democratie' dus allereerst denkt aan sociale maatregelen: 'für das Volk'. Bleek hij in 1893 niet bang voor de naam democraat in staatkundig opzicht[1], hier geeft hij blijk ook zijn sociale programma onder de vlag van de democratie te willen verdedigen. Ook hier komt dus weer een 'sociaal' democratie-begrip naar voren.

Doch het is bij de katholieken geen regel zich bij hun sociale plannen op de democratische beginselen te beroepen. Dat doen alleen die katholieken, die zich ook op het gebied van de kiesrechts-uitbreiding voor de naam 'democraat' niet schamen. De meerderheid van de katholieken, die op dit gebied tegen de 'democratie' is, zal ook op sociaal gebied dit woord niet gebruiken. Trouwens ook Schaepman zelve heeft de katholieke sociale denkbeelden niet immer met een beroep op de democratie verdedigd. Wanneer hij in 1891 de encycliek 'Rerum Novarum' bespreekt[2], zoeken we daarin het woord democratie vergeefs. Dan is het echter ook nog vóór de grote strijd om de kiesrechtsuitbreiding, vóór de strijd om de 'democratie'. Het blijkt ook hier weer: de kiesrechtsvraag is de basis en het uitgangspunt voor het gebruik van het woord 'democratie' als leuze.

Tenslotte wil ik op nog een oorzaak de aandacht vestigen, die de opkomst van democratie als leuze bij de katholieken heeft tegengegaan.

Later dan de andere groeperingen zijn de katholieken hier te lande tot een vaste partijorganisatie gekomen. Het is weer vooral Schaepman geweest, die getracht heeft zulk een organisatie tot stand te brengen. 'De katholieken maken een politieke persoonlijkheid uit, die vrijheid vordert'. Met deze woorden van de katholieke voorman uit het midden van de negentiende eeuw, Broere, voor ogen, wijdde de grote katholieke emancipator aan dit belangrijke onderdeel en steunpunt voor de emancipatie van zijn geloofsgenoten zijn kracht. Tot dit doel diende zijn in 1883 verschenen 'Proeve'. Succes leverde deze poging niet direct op. Bij de meesten zijner geloofs-

1 Zie blz. 235
2 Dr H.J.A.M. Schaepman, Rerum Novarum; Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1891

genoten ontmoetten deze ideeën slechts tegenstand. Verwer oefende er in zijn reeds vermelde brochures felle critiek op, welke critiek door talrijke katholieken werd onderschreven. ‘De Tijd’ negeerde Schaepmans brochure volkomen.[1]

Eerst dertien jaar later slaagde Schaepman er in tenminste de katholieke Tweede-Kamerleden op een gemeenschappelijk program te verenigen, welk program het jaar daarop door de afgevaardigden van alle katholieke kiesverenigingen werd aanvaard. Eerst hiermede was de Katholieke Staatspartij in wezen[2] geboren. Een werkelijk politieke organisatie kwam echter eerst in 1904 tot stand door de stichting van de Bond van katholieke kiesverenigingen.

Ook dit ontbreken van een vast program en vaste partijorganisatie is een oorzaak geweest, die de toekomst van democratie als leuze bij de katholieken heeft tegengewerkt. Wanneer we ons herinneren, hoe zeer het verschijnen van ‘Ons Program’ het politieke leven bij de antirevolutionairen heeft gestimuleerd, hoe het er toe leidde, dat vele voordien nog niet scherp geformuleerde kwesties nu uitvoerig werden besproken, dan is het begrijpelijk, dat het ontbreken van zulk een program aan de ontwikkeling van een opgewekt politiek leven bij de katholieken niet geringe schade heeft gedaan. Ook dit heeft er toe medegewerkt, dat op de vraag ‘pro of anti democratie’ bij de katholieken minder de aandacht is gevallen dan bij de andere partijen.

1 Zie Commissaris, t.a.p.. dl II, blz. 175 en 176

2 In wezen: de naam Roomsch-Katholieke Staatspartij kwam eerst in 1926 officiëel in gebruik; zie Rooymans, t.a.p., blz. 19

Slotbeschouwing

Wanneer wij tot slot nogmaals de in het tweede deel gevonden resultaten vergelijken met de moderne opvattingen over democratie, zoals ik deze in het eerste deel van dit onderzoek heb trachten te schetsen, dan meen ik de gevonden verschillen in twee hoofdpunten te kunnen samenvatten:

a. de negentiende eeuw kent het vrijheidsaspect van de moderne democratie niet. Slechts bij de antirevolutionairen komt dit aspect enigszins naar voren, doch ook dan nog niet primair en veelal in een ander verband dan tegenwoordig.

In nauwe samenhang hiermede staat, dat de opvatting, die de eerbied voor de menselijke persoonlijkheid als kernpunt van de huidige democratie ziet, in de negentiende eeuw geheel onbekend was.

b. De negentiende eeuw kent wel een indirect of direct verband tussen democratie en sociale hervormingen, doch de moderne sociale en economische democratie-opvattingen in hun onderling uiteenlopende betekenissen komen in de vorige eeuw toch niet voor.

Het zou een zeer nauwkeurig en uitgebreid onderzoek vereisen om na te gaan, welke oorzaken tot deze grote veranderingen in de betekenis van democratie hebben bijgedragen. Zulk een onderzoek valt buiten het bestek van dit werk, waarin ik mij uitsluitend ten doel heb gesteld de opkomst van de term democratie hier te lande na te gaan en de betekenissen, die aan deze term in die tijd werden gehecht met de moderne opvattingen te vergelijken. Slechts als mogelijke aanwijzingen, in welke richting wellicht naar deze oorzaken gezocht zal dienen te worden, niet als resultaat van diepgaand onderzoek, mogen hier tenslotte over deze verandering in betekenis nog enkele opmerkingen volgen.

Wat het eerste verschilpunt betreft, het vrijheidsaspect van de moderne democratie, wil ik er allereerst op wijzen, dat we uit de historie verschillende aanwijzingen kunnen putten, die ons steunen

in de veronderstelling, dat de ‘moderne’ opvatting over democratie inderdaad niet slechts in de negentiende eeuw, doch ook in vroeger eeuwen en in andere landen niet als een specifiek-democratisch beginsel is beschouwd.

Ik wijs dan op de bakermat van de democratie, de Griekse oudheid. - Bekend is de opvatting van Prof. Kohnstamm, die in navolging van vooral Duitse schrijvers heeft betoogd, dat de democratie in de oudheid geen gewetensvrijheid heeft gekend. Dat met name de Atheense democratie, zowel in haar buitenlandse als in haar binnenlandse politiek de kerngedachte van de moderne opvattingen over democratie, de eerbiediging van de vrije menselijke persoonlijkheid, met voeten heeft getreden. Voor de buitenlandse politiek wijst hij dan op de onderwerping en in slavernij brenging van vreemde volken, voor de binnenlandse als voornaamste voorbeelden op het instituut der slavernij en op het lot van Socrates[1]. Deze voorstelling van zaken is niet onbestreden gebleven. Door vele andere schrijvers is deze opvatting van Kohnstamm bestreden en betoogd, dat, generaliter gesproken, in Athene de gewetensvrijheid wel degelijk geëerbiedigd is geworden.

Ik wil me in deze strijd niet mengen, doch er alleen op wijzen, dat ook al mocht men van mening zijn, dat deze laatste schrijvers het gelijk aan hun zijde hebben, dit nog niet behoeft te betekenen, dat Athene de ‘moderne’ opvatting over democratie heeft gekend. Zeer goed is het immers mogelijk, dat de vrijheid van de mens in Athene eerbiediging heeft gevonden, zonder dat men deze eerbiediging een uitvloeisel van het democratisch beginsel noemde. Ook hier te lande vond, naar de opvatting van de meerderheid, in de vorige eeuw de vrijheid van geweten bescherming, doch deze bescherming werd niet of meestal niet met democratie in verband gebracht. Dat dit ook in Athene het geval zou zijn geweest, is geenszins onmogelijk en onder andere op grond van de door Griekse schrijvers als Plato en Aristoteles van democratie gegeven definities, waarin het vrijheidsaspect geheel ontbreekt, zelfs waarschijnlijk.

Daarnaast wijs ik op de op blz. 132 weergegeven definities, die door verschillende schrijvers in de loop der eeuwen van democratie zijn gegeven. Ook zij zien de vrijheid niet als een van de op de voorgrond tredende aspecten van de democratie.

1 Kohnstamm, t.a.p., blz. 76 e.v. en 82; zie ook de noten op blz. 97 en 98

Waaraan is het dan toe te schrijven, dat in deze eeuw op de vrijheidsgedachte in de democratie zo zeer de nadruk is komen te liggen?

Reeds eerder had ik gelegenheid op te merken, dat een woord veelal zijn betekenis ontleent aan zijn oppositum[1]. Van het gebied van de terminologie overgebracht op dat van de practische politieke strijd betekent dit, dat een leuze zijn inhoud ontvangt door de strijd, die men te leveren heeft voor het bereiken of verdedigen van een bepaald doel of de vernietiging van met dit doel strijdige instellingen en opvattingen. In de negentiende eeuw was dit doel, dat de democratie had, het verkrijgen van het algemeen kiesrecht. In de twintigste eeuw het verdedigen van dit recht, zoals het in de practijk gegroeid was tot het complex van regels en instellingen, dat wij samenvatten als 'parlementaire democratie', tegen de hiertegen van autoritair-ingestelde zijde gerichte aanvallen. En hierbij was het niet het algemeen kiesrecht, dat immers ook in de autoritair geregeerde landen veelal - formeel - bestond, dat het kernpunt van deze strijd vormde, doch de bij deze democratie behorende staatkundige vrijheid. Deze vrijheid achtten de democraten bedreigd en op dit aspect kwam dan ook meer en meer de nadruk te liggen.

Dit was reeds in de eerste wereldoorlog het geval, toen de Gealliëerde 'democratieën' ideologisch hun strijd richtten tegen Duitsland, dat enerzijds in hun ogen de vrijheid van andere volken bedreigde en onderdrukte, anderzijds ook in eigen land door de vorm, die de staatsinrichting had gekregen en door de nadruk, waarmede de nationale macht en grootheid boven de individuele mens werden gesteld, de vrijheid, zoals die door de Gealliëerden werd verstaan, niet tot ontplooiing liet komen. En in nog veel sterkere mate gold dit in de tweede wereldoorlog, toen de democratie in het bijzonder tegen de onderdrukking van de staatkundige en geestelijke vrijheid door het Hitlerianisme te velde trok. Eerst in de vooroorlogse en oorlogsstrijd tegen het autoritaire stelsel in zijn verschillende vormen, dat zelf veelal de democratie uitdrukkelijk verwierp, kwam dit vrijheidsaspect tot zijn vooraanstaande plaats, die het tegenwoordig in de opvattingen over democratie inneemt.

In deze strijd ook vooral kwam onder de vlag der democratie de gecombineerde verdediging tot stand van de staatkundige en

1 cf. C Schmitt, der Hüter der Verfassung; J.C.B. Mohr, Tübingen, 1931; blz. 74 noot

nationale vrijheid tezamen met de religieuse en, algemeen gesproken, de gewetensvrijheid, die alle immers door de autoritaire stelsels werden bedreigd. Democratie-dictatuur is de grote tegenstelling van deze eeuw; democratie-aristocratie die van de negentiende.

Nog een andere oorzaak van het naar voren komen van het vrijheidsaspect in de democratie is te noemen. - In de vorige eeuw golden, zeker in de ogen van de toen zo machtige liberale partij zelve, de beginselen van staatkundige en andere vrijheden als liberale beginselen. Wanneer Laski in zijn werk over de opkomst van het Europese liberalisme de liberale idealen opsomt, noemt hij daarbij onder meer: godsdienstige verdraagzaamheid, beëindiging van de toestand, waarbij de godsdienst de grenzen van het staatsburgerschap bepaalt; de vestiging van het algemeen kiesrecht en het parlementarisme 'bijna als natuurrechtelijke principes'[1]. Stuk voor stuk worden deze idealen tegenwoordig als 'democratische' idealen beschouwd.

De reden hiervan zullen we wel moeten zoeken in het feit, dat het liberalisme op het einde van de vorige en meer nog in deze eeuw bij zeer velen zijn vroegere glorie en onaantastbaarheid heeft verloren. De opkomst van het imperialisme enerzijds en het socialisme anderzijds verdrongen het liberalisme, dat naar veler oordeel niet meer aan de behoefte van de twintigste eeuw aan staatsbemoeiing en staatsleiding voldeed, omdat het terecht of ten onrechte - door velen steeds als verbonden met het economische 'laissez-faire' werd beschouwd. Doch slechts tegen de liberale vrijheid op sociaal-economisch gebied richtte zich de tegenstand van de andere stromingen. De geestelijke vrijheid en andere 'liberale' staatkundige en algemene principes vonden ook in hen verdedigers. Doch niet meer wilden zij deze beginselen met de naam 'liberaal', die in hun ogen besmet was door het economisch vrijheidsprincipe, aangeven. Het 'democratisch' nam hier de plaats van het 'liberaal' in.

Dat het juist deze term was, die de plaats van het 'liberaal'

1 H.J. Laski, The Rise of European Liberalism; Georg Allen and Unwin Ltd, Londen, 1936; blz. 237. Wat het laatste door Laski genoemde ideaal - het algemeen kiesrecht - betreft, heb ik in dit onderzoek getracht aan te tonen. dat voor ons land algemeen kiesrecht geenszins een algemeen liberaal ideaal was. Voor het in de tekst geleverde betoog doet dit echter niet ter zake.

overnam, behoeft geen verwondering te wekken. Het ‘democratisch’ had bij steeds breder lagen van de bevolking ingang gevonden. De eis naar algemeen kiesrecht en sociale hervormingen werd steeds krachtiger en kon voortdurend op nieuwe successen bogen. De democratie was de leuze van de toekomst. En bij deze democratie hoorde - zo zag men steeds duidelijker in - de politieke vrijheid. Een formeel algemeen kiesrecht was niet voldoende om een werkelijke volksregering te waarborgen. Niet zelden was het algemeen kiesrecht de formele legitimate, waarop zich een dictatuur beriep. Wat lag in deze omstandigheden, nu men de vrijheidsbeginselen op geestelijk terrein los wilde maken van hun verband met de liberale beginselen, meer voor de hand, dan dat de democratie deze beginselen als haar eigen principes ging opeisen?

De opvatting, die als kernpunt van de hedendaagse ‘democratie’ de eerbied voor de vrije menselijke persoonlijkheid ziet, staat met het vorenstaande in nauw verband. Voor een belangrijk deel immers uit zich deze eerbied in een respecteren en waarborgen van de geestelijke vrijheid van het individu, een beginsel dus, waarvan in de negentiende eeuw de liberalen zich de grote voorvechters en verdedigers noemden.

Hiernaast dient er echter ook nog op gewezen te worden, dat dit in het middelpunt stellen van de menselijke persoonlijkheid met zijn eigen persoonlijk geweten een verschijnsel is, dat juist in deze eeuw als de leer van het ‘personalisme’ grote aanhang heeft gevonden. Gedeeltelijk als reactie tegen de rationalistische negentiende eeuwse opvattingen, gedeeltelijk als tegenwicht tegen het collectivisme in zijn verschillende, zeer uiteenlopende verschijningsvormen, is deze opkomst te verklaren. Aanvankelijk kwam een verband tussen dit personalisme en democratie niet tot uiting. Doch de democratie, de grote leuze van de twintigste eeuw, liet ook op deze leer zijn invloed gelden. Tussen het personalisme en de moderne democratie-opvatting, die toch al op het vrijheidsaspect meer de nadruk legde dan in de negentiende eeuw, werd een verband gelegd. Democratie en personalisme gaan, in tegenstelling met de opvatting van de vorige eeuw, die in democratie juist veelal de massabeweging, de onderdrukking van het individu zag, tegenwoordig nauw samen.

De opkomst van de moderne ‘sociale’ en ‘economische’ democratiebegrippen kan wellicht toegeschreven worden aan teleurstelling over de resultaten, die de politieke democratie, het algemeen kiesrecht heeft opgeleverd. Zoals we hiervoor reeds zagen, was een van de belangrijkste, zo niet de belangrijkste reden, dat het algemeen kiesrecht geëist werd, de opvatting, dat het na de invoering van het algemeen kiesrecht mogelijk zou blijken ingrijpende sociale en economische veranderingen tot stand te brengen. Dit was niet alleen de opvatting van de geavanceerd-liberalen. Ook en vooral voor de socialisten was dit de reden, dat zij zulke felle voorstanders van het algemeen kiesrecht waren. ‘Der erste Schritt in der Arbeiterrevolution ist die Erhebung des Proletariats zur herrschenden Klasse, die Erkämpfung der Demokratie’. Deze gedachte van het ‘Kommunistisch Manifest’ was de leidende idee bij de strijd van de socialisten voor de verovering van het algemeen kiesrecht.

Doch toen - hier te lande in 1917 - het algemeen kiesrecht daadwerkelijk was ingevoerd, voldeden de resultaten hiervan niet aan de hooggespannen verwachtingen van de socialisten en andere sociaal-economisch hervormingsgezinden. ‘Het moet worden toegegeven, met erkenning van de diensten, die het algemeen kiesrecht in het bijzonder aan de arbeidersklasse heeft bewezen, dat toch de werking daarvan in de verschillende landen niet in voldoende mate is ten goede gekomen aan de maatschappelijke ontwikkeling’[1]. In hervormingsgezinde kringen rijpte meer en meer het inzicht, dat het algemeen kiesrecht, ook in de vorm van een parlementaire democratie, dus met handhaving van de staatkundige en geestelijke vrijheid, niet volledig de door de geavanceerden noodzakelijk geachte hervormingen tot stand zou kunnen brengen.

De oorzaken zocht men in verschillende richtingen. In het slechte functionneren van het parlementaire stelsel, dat te traag werkte om de loop van de sociale en economische ontwikkeling met voldoende snelheid te kunnen volgen. In het feit, dat door economisch-sociale factoren toch nog bepaalde groepen een overwegende machtspositie behielden en invloed uitoefenden op de politiek. In de te geringe ontwikkeling tenslotte van een groot deel van de bevolking, dat - aldus de redenering van de socialisten - nog niet rijp

1 Troelstra, Gedenkschriften, dl IV, blz. 48

was om in te zien, dat hun belangen het beste door de arbeiderspartij zouden kunnen worden behartigd. En de voorgestelde hervormingen beoogden dan ook deze factoren uit te schakelen. De instelling van beroeps- en bedrijfsschappen zou aan de langzame functionnering van het politieke parlement een einde kunnen maken. Door het openstellen, niet alleen formeel-wettelijk, doch ook sociaal-feitelijk van alle ambten en betrekkingen voor alien - en in het algemeen door het verdwijnen van alle onderscheid op grond van geldbezit of geboorte - zou aan de overheersende positie van bepaalde sociaal of economisch machtige groepen een einde kunnen worden gemaakt. Tot dit doel diende verder de 'economische' democratie in de zin van invloed van de arbeiders in de bedrijven, hetzij rechtstreeks, hetzij door middel van hun vakverenigingen. Door de vestiging van een socialistische of communistische maatschappij tenslotte zouden principiëel de sociale verschillen verdwijnen en de ongelijkheid in economische behoeftenbevrediging minder worden of althans naar in socialistische ogen billijker maatstaven geregeld worden.

Zo dachten de vooruitstrevenden zich de mogelijkheden om de noodzakelijk geachte hervormingen door te kunnen voeren, die de formele democratie, het algemeen kiesrecht, niet had kunnen bereiken.

Doch zij bleven de democratie als leuze, waarmede zij vroeger hun strijd voor het algemeen kiesrecht hadden gevoerd, trouw. Democratie was hun en hun aanhangers een zo vertrouwd begrip geworden, dat zij het niet meer los wilden laten. Naast en tegenover de formeel-politieke democratie stelden zij nu voortaan de sociale en economische democratie. De hierboven opgesomde middelen, die de vooruitstrevenden aangaven om hun doel te bereiken, zijn de verschillende vormen, waarin de sociale en economische democratie voorkomt. Zij zijn er in hun onderling zo uiteenlopende betekenis een duidelijk bewijs voor, hoezeer democratie de leuze van deze eeuw is geworden. Toen velen van oordeel waren, dat de politieke democratie niet meer aan de gestelde verwachtingen voldeed, verwierpen zij haar niet of eisten naast de veroverde democratie nog andere hervormingen op sociaal en economisch gebied, die dan onder andere leuzen dan 'democratie' veroverd zouden worden. Neen, veelal brachten zij de staatkundige gelijkheidsgedachte, die in de democratie lag besloten, op sociaal en economisch terrein over. In het reeds in de negentiende eeuw bestaande verband tussen

democratie en sociaal-economische hervormingen, dat ik in het vorige deel uiteenzette, vonden zij gedeeltelijk - bewust of onbewust - een aanknopingspunt.

Het waren wellicht nog meer de burgerlijk-vooruitstrevenden, die deze uitbreiding van de democratie op sociaal en economisch terrein tot stand brachten dan de socialisten, Deze laatsten immers hadden in ‘socialisme’ hun oude vertrouwde leuze, waarmede zij hun strijd voor sociaal-economische hervormingen voerden. Lange tijd bleef bij sommigen van hen bovendien de idee bestaan, dat democratie toch uitsluitend de politieke vrijheid en gelijkheid inhield en dus voor een socialist slechts als mogelijk middel om de socialistische maatschappij tot stand te brengen, waarde had[1].

Op tweeërlei wijze is de opvatting van vele socialisten in deze tegenwoordig echter gewijzigd. Niet alleen is ook voor hen democratie thans een begrip, dat ook op sociaal-economisch gebied meerdere gelijkheid eist, doch ook stellen de socialisten tegenwoordig veelal de geestelijke vrijheid, de eerbied voor de vrije menselijke persoonlijkheid, op de voorgrond, ja zelfs dikwijls in zekere mate boven de vermindering van de materiële ongelijkheid.

Hiermede ging samen een op de achtergrond raken en zelfs een uitdrukkelijk afstand doen van de klassenstrijd-idee, waardoor de toenadering tot en samenwerking met de ‘burgerlijk’ geavanceerden mogelijk werd.

De uitbreiding van het democratiebegrip tot sociaal en economisch terrein, het op de voorgrond stellen van de eerbied voor het individu en de toenadering tot andere groepen zijn oorzaken geweest, dat de overal groeiende kracht en macht van ‘democratie’ in haar verschillende moderne betekenissen ook in de socialisten vurige aanhangers heeft gevonden.

‘Democratie’ is tegenwoordig een oppermachtige en onbestreden leuze.

1 In deze zin het reeds aangehaalde acad. proefschr. van B. van den Tempel, Democratische Vrijheid en Socialistisch Recht, passim.

Lijst van aangehaalde literatuur

Deel I

M. Adler, Die Staatsauffassung des Marxismus, Marx' Studiën, dl. IV, 2e helft, Wiener Volksbuchhandlung, Wenen, 1922.
-- Politische oder soziale Demokratie. E. Laub'sche Verlagsbuchhandlung, Berlijn, 1926.
W. Banning, Jaurès als Denker, acad. proefschr., Leiden, 1931.
G. van den Bergh, De democratische Staat en de niet-democratische Partijen, Inaugurale rede Gemeentelijke Universiteit, Amsterdam, 1936.
'Boisot', De Wedergeboorte van het Koninkrijk, 2e oplaag.
W.A. Bonger, Problemen der Democratie, P. Noordhoff N.V., Groningen en Batavia, 1934.
R.S. Brookings, Economic Democracy, the Macmillan Company, New York, 1929.
J. Bryce, Modern Democracies, Macmillan and Co., Londen, 1921.
E.H. Carr, The twenty years' Crisis, Macmillan and Co., Londen, 1921.
- Conditions of Peace, Macmillan and Co. Ltd., Londen, 1944.
J. Drion, Naar een nieuw Kiesstelsel, J. Meulenhoff, Amsterdam, 1946.
F. van der Goes, Politieke of sociale Democratie, N.V. Ontwikkeling, Amsterdam, 1928.
M. van der Goes van Naters, Het Staatsbeeld der Sociaal-democratie, acad. proefschr., Leiden, 1930.
-- Ordening door Nieuwe Organen, N.V. Arbeiderspers, Amsterdam, 1935.
-- Socialistische Staatsvernieuwing, van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, Arnhem, 1937.
-- Het Socialisme van nu, Amsterdamse Boek- en Courantmaatschappij, Amsterdam, 1945.
F.A. de Graaf, De verhouding tusschen Regeering en Parlement, acad. proefschr., Rotterdam, 1931.
Handelingen der Staten-Generaal.

F.A. Hayek, The Road to Serfdom, George Routledge and Sons Ltd., Londen, 1944.
J.F. de Jongh, Socialisme en Democratie (in: de Nieuwe Maatschappij en de Democratie, N.V. van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, Arnhem, 1935).
-- De Organen der sociaal-economische Ordening, acad. proefschr., Amsterdam, 1945.
H. Kelsen, Vom Wesen und Wert der Demokratie, 2e dr., J.C.B. Mohr, Tübingen, 1929.
W.M.J. Koenraadt, Corporatieve Maatschappij, Paul Brand's Uitgeversbedrijf, Hilversum, 1934.
Ph. Kohnstamm, Democratie in de Branding, H. Meulenhoff, Amsterdam, z.j.
H.J. Kolkman, Joh[a] C. Hudig en H. Houwens Post, Democratie op kwalitatieve grondslag, H.P. Leopold's Uitgevers Maatschappij N.V., Den Haag, 1945.
R. Kranenburg, Positief Recht en Rechtsbewustzijn, 2e dr., P. Noordhoff, Groningen, 1928.
-- Het Nederlandsch Staatsrecht, 5e dr., H.D. Tjeenk Willink en Zoon N.V., Haarlem, 1938.
J.P. Kruijt, Het Nederlandse Volkskarakter en het Socialisme, Religieus-socialistische vragen IV, no. 4, van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij N.V., Arnhem, 1934.
P. Kuin, De Democratie in het economisch leven (in: De nieuwe Maatschappij en de Democratie, N.V. van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, Arnhem, 1935).
Labour Management Production Committee, Industrial Democracy at work, 1946.
H.J. Laski, Liberty in the modern State, Uitgave Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1937.
-- Reflexions on the Revolution of our Time, 2e dr., George Allen and Unwin Ltd., Londen, 1944.
-- What is Democracy?, Manchester Guardian, 27-4-1946.
A.D. Lindsay, The modern Democratic State, Oxford University Press, Londen, 1943.
W. Lippmann, Good Society, George Allen and Unwin Ltd., Londen, 1937.
J. Mac Murray, Constructive Democracy, Faber and Faber Ltd., Londen, 1943.
Th. Masaryk, Les problèmes de la Démocratie, Marcel Rivière, Parijs, 1924.

F. van Meurs, Bedrijfsorganisatie en Medezeggenchap, N.V. Boekhandel en Uitgevers-Maatschappij 'Ontwikkeling', Amsterdam, 1924.
W.J.J. de Muralt, De Toekomst van Nederland, N.V. Leiter-Nijpels, Maastricht, 1944.
Nieuwe Organen, Rapport tot nadere uitwerking der artikelen 78 en 194 der grondwet uitgebracht door de commissie ingesteld door de S.D.A.P., N.V. Arbeiderspers, Amsterdam, 1931.
P.J. Oud, Het Constitutioneel Recht van het Koninkrijk der Nederlanden, N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1947.
M.V. Polak, Drie democratische Staatsexecutieven, Nederlandsch Juristenblad 8-6-1946.
M. van Poll, Een nieuwe Grondwet, N.V. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1946.
W.P.J. Pompe, Het nieuwe Tijdperk en het Recht, Uitgeverij Vrij Nederland, Amsterdam, 1945.
C.W. van der Pot, Handboek van het Nederlandsche Staatsrecht, 2e dr., N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1947.
J. Romein, Nieuw-Nederland, Uitgeverij Vrij Nederland, Amsterdam, 1945.
C.P.M. Romme, De Corporatiën in den Staat, N.V. van Munsters' Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, 1935.
-- Nieuwe Grondwetsartikelen, Urbi et Orbi, Amsterdam, 1945.
-- en J.R.M. van den Brink, Verbreiding van Privaateigendom, Urbi et Orbi, Amsterdam, 1945.
B.C. de Savornin Lohman, Het eigen Recht der Overheid, N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle. 1931.
F.G. Scheltema, Het Dualisme van Regeering en Volksvertegenwoordiging, de Gids 1928 I.
C. Schmitt, Verfassungslehre, Duncker und Humblot, München en Leipzig, 1928.
-- Der Begriff des Politischen (in: Politische Wissenschaft, dl 5, Probleme der Demokratie, Walther Rothschild, Berlijn-Grünewald, 1928).
J.A. Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy, 2e dr., George Allen and Unwin Ltd., New York en Londen, 1947.
S.D.A.P. rapport, Het staatkundig bestel der Sociaal-democratie, 1935.

R. Smend, Verfassung und Verfassungsrecht, Duncker und Humblot, München en Leipzig, 1920.
J. Somerville, Soviet Philosophy, Philosophical Library, New York, 1946.
B. van den Tempel, Democratische Vrijheid en Socialistisch Recht, acad. proefschr., Amsterdam, 1933.
J. van den Tempel, Nederland in Londen, H.D. Tjeenk Willink en Zoon N.V., Haarlem, 1946.
A. de Tocqueville, De la démocratie en Amérique, 4e dr., Librairie de Charles Gosselin, Parijs, 1836.
P.J. Troelstra, Gedenkschriften, Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 1927-1931.
J. in 't Veld, Economische en sociale Ordening, N.V. Arbeiderspers, Amsterdam, 1945.
S. en B. Webb, Industrial Democracy, Longmans, Green and Co., Londen, 1897.
S. Webb, Towards social Democracy?, George Allen and Unwin Ltd., Londen, 1916.

Deel II

Anonymus, Ontleding van de Eerste Politische Bijdrage van den Heer Mr C.W. Opzoomer, K.W. Pickhardt, 's-Gravenhage, 1848.
A.M.A.J. Ariëns, Dr H.J.A.M. Schaepman, Küppers en Laurey, Haarlem, 1889.
M.M. van Baumhauer, Vrije verkiezingen en afbakening der Staatsmagten, J.G. Broese, Utrecht, 1848.
A. van Bevervoorde, Verraad!, Bureau van ‘de Burger’, 's-Gravenhage, 1848.
-- Brief aan Mr Dirk Donker Curtius, N.W. van Nifterick, Amsterdam, 1848.
H.J. Biederlack, Nog een woord over Hare's Kiesstelsel. Vragen des Tijds, 1882 I.
-- De Verkiezingen, Vragen des Tijds, 1894 II.
‘De Burger’, Weekblad onder redactie van A. van Bevervoorde, versehenen van 1846-1848.

Cd. Busken Huet (Geabonneerde van het Bijblad), De Tweede Kamer en de Staatsbegrooting voor 1865. de Gids, 18651.
-- Nationale Vertoogen, G.L. Funke, Amsterdam, 1876.
J. Th. Buys, Het wezen van den Constitutionelen Regeringsvorm, A.C Kruseman, Haarlem, 1862.
-- De conservatieve Partij, de Gids, 1869 IV.
-- Aan gene zijde van het algemeen Kiesrecht, de Gids, 1892 IV.
G. de Clercq, De vlugschriften van den Dag, de Gids, 1848 I.
-- Twee nieuwe bijdragen tot het vóór en tegen der Regtstreeksche Verkiezingen, de Gids, 1848 I.
W. Cnoop Koopmans en H. Beyerman, Algemeen Stemregt behoudens maatschappelijke Orde, P.N. van Kampen, Amsterdam, 1848.
H.T. Colenbrander, De Patriottentijd, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1898.
-- De Bataafsche Republiek, Meulenhoff en Co., Amsterdam, 1908.
Comité voor Algemeen Stemrecht, Adres van het Comité voor Algemeen Stemrecht aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, J.H. de Bussy, Amsterdam, 1880.
Aug. C.J. Commissaris, Van toen wij vrij werden, J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V., Groningen-Den Haag, 1931.
P.W.A. Cort van der Linden, Richting en beleid der liberale Partij, J.B. Wolters, Groningen, 1886.
-- Evenredige Stemwaarde, Vragen des Tijds, 1887 I.
J.C. van der Does, Bijdrage tot de Geschiedenis der wording van de antirevolutionaire of christelijk-historische Partij, acad. proefschr., Amsterdam, Vrije Universiteit, 1925.
F. Domela Nieuwenhuis, Algemeen Stemrecht, W.C. de Graaff, Haarlem, 1879.
-- Vrijheid-Blijheid, W.C. de Graaff, Haarlem, 1881.
-- Hoe ons land geregeerd wordt op papier en in werkelijkheid, Liebers en Co., 's-Gravenhage, 1885.
-- Autoritair en libertair Socialisme, Ph. Oudkerk, Amsterdam, 1897.
-- Een vijf-en-twintig jarige veldtocht tegen het Kapitalisme, L. de Boer, Amsterdam, 1904.
A.J.W. Farncombe Sanders, Grondwetsherziening, Kiesrecht en Onderwijs, Gebr. van Cleef, 's-Gravenhage, 1887.
F. Feringa, Democratie en wetenschap, 2e dr., P. Noordhoff en M. Smit, Groningen, 1873.

P.C.F. Frowein, Waarom Algemeen Stemrecht?, H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, 1884.
Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan der Sociaal-Democratische Arbeiders Partij in Nederland, N.V. Boekhandel en Uitgevers-Maatschappij 'Ontwikkeling', Amsterdam, 1919.
P. van Geer, Het Kiesrecht, Vragen des Tijds, 1885 I.
J.A. van Gilse, Een ernstige kwaal en een middel tot hare genezing, Vragen des Tijds, 1880 I.
-- Een struikelblok voor Grondwetsherziening, Vragen des Tijds, 1886 I.
-- Parlementarisme, Vragen des Tijds, 1893 I.
-- De Verkiezingen, Vragen des Tijds, 1897 II.
H. Goeman Borgesius, De Sociaaldemocratie, Vragen des Tijds, 1878 I.
-- Een ongevraagd praeadvies, Vragen des Tijds, 1878 II.
-- De Belgische Kiesrechtshervorming, Vragen des Tijds, 1884 II.
-- Een Terugblik, Vragen des Tijds, 1896 II.
-- De Liberale Unie en de aanstaande Verkiezingen, Vragen des Tijds, 1897 II.
F. van der Goes, Mr M.W.F. Treub over de Sociaal-Democraten, S.L. van Looij, Amsterdam, 1891.
G. Groen van Prinsterer, Ongeloof en Revolutie, S. en J. Luchtmans, Leiden, 1847.
-- Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap, J. Roering, 's-Gravenhage, 1848.
-- Aan de Kiezers, Gebr. van Cleef, 's-Gravenhage, 1864.
-- Parlementaire Studiën en Schetsen, Gebr. van Cleef, 's-Gravenhage, 1865.
-- Bij de Stembus, H. Höveker, Amsterdam, 1869.
-- Nederlandsche Gedachten, Höveker en Zoon, Amsterdam, 1872.
Handelingen der Staten-Generaal.
D. Hans, Thorbecke, N.V.H.P. Leopold's Uitgevers Maatschappij, 's-Gravenhage, 1932.
J.I.I. Harte, Stemrecht zij Kiesvermogen, Onze Wachter, 1881 II.
-- Hare's Kiesstelsel verdedigd, Onze Wachter, 1882 I.
W. Heineken, Een oud Vraagstuk, Vragen des Tijds, 1875 I.
-- Het Kiesrecht in de Tweede Kamer, Vragen des Tijds, 1880 I.

B.H. Heldt, Wat onderscheidt de Sociaal-demokratische beweging van die welke zich openbaart in het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, Brinkman en van der Meulen, Amsterdam, 1885.
Heymans, Volks- en Staatssouvereiniteit, de Gids, 1883 IV.
-- Edmond Scherer en de Democratie, de Gids, 1884 III.
A.C.A. Hoffman, De Roomsch-Katholieke Staatspartij, Hollandia-Drukkerij, Baarn, 1909.
S. van Houten, Liberale politiek op historischen grondslag, J.B. Wolters, Groningen, 1871.
-- De Staatsleer van Mr J.R. Thorbecke, J.B. Wolters, Groningen, 1872.
-- Een Woord tot de liberale Kiezers, Vragen des Tijds, 1879 II.
-- Morgenschemering, Vragen des Tijds, 1883 I.
-- Ontwerp van Wet tot Herziening der Grondwet bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt, H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, 1884.
-- De Koninklijke Ministeriën en de constitutioneele Crisis, Vragen des Tijds, 1885 I.
-- Politiek Overzicht, Vragen des Tijds, 1885 I.
-- De Ontbinding, Vragen des Tijds, 1886 II.
-- Staatkundige Bespiegelingen, Vragen des Tijds, 1887 I.
-- Het Recht der Meerderheid, Vragen des Tijds, 1888 I.
-- Bij de Stembus, Vragen des Tijds, 1888 I.
-- Wat nu? Vragen des Tijds, 1888 II.
-- De staatkundige Partijen na de aanneming der schoolwet-Mackay, Vragen des Tijds, 1890 I.
--Liberaal of vrijzinnig/sociaal democraat, Gebr. Belinfante, 's-Gravenhage, 1899.
-- Nieuwe Staatkundige Brieven (3e reeks), Mouton en Co., 's-Gravenhage, 1901.
M. de Jong Hzn., Joan Derk van der Capellen, acad. proefschr., Amsterdam, 1921.
A.F. Jongstra, De Regtstreeksche Verkiezing, ook voor de Nationale Vertegenwoordiging verdedigd, F. Hessel, Heerenveen, 1848.
Katholiek (een), Een Woord over de Katholieke Partij in Nederland, Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1899.
C.E. van Koetsveld, Onze Politieke Partijen, Jac. C. van der Stal, Utrecht, 1905.
Ph. Kohnstamm, Democratie in de Branding, H. Meulenhoff, Amsterdam, z.j.

H. Krabbe, Kritische Darstellung der Staatslehre, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1930.
A. Kuyper, Het Calvinisme, Oorsprong en Waarborg onzer Constitutioneele Vrijheden, B. van der Land, Amsterdam, 1874.
-- Ons Program, J.H. Kruyt, Amsterdam, 1879.
-- Maranatha, J.A. Wormser, Amsterdam, 1891.
-- Het sociale vraagstuk en de Christelijke Religie, J.A. Wormser, Amsterdam, 1891.
-- De Christus en de sociale nooden en democratische klippen, J.A. Wormser, Amsterdam, 1895.
-- Antirevolutionaire Staatkunde, J.H. Kok, Kampen, 1916.
L. Ed. Lenting, Schets van het Nederlandsch Staatsbestuur, 5e dr. bewerkt door B.H. Pekelharing, Gebr. van Cleef, 's-Gravenhage, 1883.
-- De Staten-Generaal, Vragen des Tijds, 1877 II.
Leo XIII, Encycliek over de Christelijke inrichting der Staten. Uitgave 'Het Centrum', Utrecht, 1885.
M.C.L. Lotsij, Democratie en Constitutioneele Monarchie, de Gids, 1871 II.
-- Democratie en Theocratie, de Gids, 1872 IV.
-- Het ABC van het Nederlandsch Staatsrecht of het Algemeen Stemrecht, J. de Haan, Haarlem, 1882.
-- Het Algemeen Stemrecht geen recht, maar een eisch van het Nederlandsche Volk, J.F. Sikken, Amsterdam, 1884.
Medeplichtigen aan het Kommunisme, (geen auteur), Kemink en Zoon, Utrecht, 1848.
'Nederlander', Te wapen tegen het Algemeen Kiesrecht! H.L. Smits, 's-Gravenhage, 1892.
W.J.F. Nuyens, De Katholieken tegenover de Staatspartijen in Nederland, A.B. van den Heuvel, Haarlem, 1869.
-- De Katholieken van Nederland en de Grondwetsherziening van 1848, Onze Wachter, Juli/Aug. 1884.
-- Waaraan is de verhouding tusschen Liberalen en Katholieken, gelijk die thans (1885) is, toe te schrijven?, Onze Wachter, 1885.
Ontbindbaarheid der Tweede Kamer, (geen auteur), A.J. van Weelden, 's-Gravenhage, 1848.
N. Oosterbaan, Politieke en sociale Programma's, H. Honig, Utrecht, 1897 (dl III 1901).
Opmerkingen over de Grondslagen voor de Volksvertegenwoordiging, (geen auteur), Kemink en Zoon, Utrecht, 1848.

C.W. Opzoomer, Volkswil en Vrije Verkiezingen (Politische Bijdrage I), J.B. Gebhard en Comp., Leiden en Amsterdam, 1848.
-- Het Regt der geschiedenis in het vraagstuk der Vrije Verkiezingen (Politische Bijdrage II), J.B. Gebhard en Comp., Leiden en Amsterdam, 1848.
-- De Souvereiniteit des Volks (Politische Bijdrage III), J.B. Gebhard en Comp., Leiden en Amsterdam, 1849.
-- De Vertegenwoordiging volgens de Nederlandsche Grondwet, J.B. Gebhard en Co., Amsterdam, 1866.
-- In welken geest is onze Grondwet te verstaan?, Gebr. Belinfante, 's-Gravenhage, 1883.
P.J. Oud, Honderd Jaren, van Gorcum en Comp. N.V., Assen, 1946.
L.L.M. van Outhoorn, Geen valsche Leuzen, J. Cikot, 's-Gravenhage, 1894.
P. Paulus, Het nut der Stadhouderlijke Regering, 2e dr., B. Wild, Utrecht, 1773.
B.H. Pekelharing, Naar aanleiding van de September-beweging, Vragen des Tijds, 1886 I.
-- Herinneringen aan een tweetal Comité's, Vragen des Tijds, 1895 II.
Jul. Persijn, Dr Schaepman, N.V. Dagblad en Drukkerij 'Het Centrum', Utrecht-Amsterdam, 1912.
'Philateles', Nogmaals het Stelsel-Hare, Onze Wachter, 1885.
M. van Poll, Een nieuwe Grondwet, N.V. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1946.
E.D. Pijzel, Democratische Proefnemingen, de Gids, 1887 I.
H.P.G. Quack, De Socialisten, 3e dr., P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam, 1912.
G.J. Rooymans, Onze Groei, onze Eenheid, onze Kracht, Uitgave Algem. Secr. van de Katholieke Volkspartij, 's-Gravenhage, 1947.
A. Rosenberg, Demokratie und Sozialismus, Allert de Lange, Amsterdam, 1938.
A.F. de Savornin Lohman, Gezag en Vrijheid, Kemink en Zoon, Utrecht, 1875.
-- Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk-Historische Unie (door H. van Malsen), C. Blommendaal, 's-Gravenhage, 1923.

H.J.A.M. Schaepman, Oud en Nieuw, Onze Wachter, Jan. 1878.
-- Een Katholieke Partij, Proeve van een Program, Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1883.
-- Grondwetsherziening, Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1884.
-- Rerum Novarum, Wed. J.R. van Rossum, Utrecht, 1891.
G. Schimmelpenninck, Rapport aan den Koning, Gebr. van Cleef, 's-Gravenhage en Amsterdam, 1848.
'Tegenstander', Algemeen Kiesrecht, bekeken door den bril van een tegenstander, H.A. Stadermann, Enkhuizen, 1891.
J.R. Thorbecke, Over het Hedendaagsche Staatsburgerschap (in: Historische Schetsen, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1860).
-- Bijdrage tot de Herziening der Grondwet, P.H. van den Heuvel, Leiden, 1848.
-- Narede (in: Parlementaire Redevoeringen dl VI, A. ter Gunne, Deventer, 1870).
P.J. Troeltra, De S.D.A.P., 2e dr., J.A. Fortuyn, Amsterdam, 1899.
-- Gedenkschriften, Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 1927-1931.
H.W. Tydeman, Drie Voorlezingen over de voormalige Staatspartijen in de Nederlandsche Republiek, P.H. van den Heuvel, Leiden, 1849.
J.D. Veegens, Herinneringen en Vooruitzichten, Vragen des Tijds, 1875 I.
-- Het laatste Bedrijf, Vragen des Tijds, 1877 I.
-- Een voorbarig Advies, Vragen des Tijds, 1877 II.
J. van der Veen, De Regtstreeksche Verkiezing tot de Nationale Vertegenwoordiging verdedigd, D. Meindersma Wzn., Leeuwarden, 1848.
W. Verkade, Overzicht der staatkundige Denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke, acad. proefschr., Leiden, 1935.
J. Verwer, 'Een Katholieke Partij' beoordeeld, C.L. van Langenhuysen, Amsterdam, 1883.
-- Geen Katholieke Partij, C.L. van Langenhuysen, Amsterdam, 1884.
-- De Katholieken, Kern der conservatieve Partij, J.W. van Leeuwen, Leiden, 1893.
W.H. Vliegen, De Dageraad der Volksbevrijding, S.L. van Looy, Amsterdam, 1902.
-- Die onze Kracht ontwaken deed, N.V. Ontwikkeling, Amsterdam, 1924.

W. van der Vlugt, De Rechtstaat, volgens de leer van Rudolf Gneist, acad. proefschr., Leiden, 1879.
G.W. Vreede, De Regtstreeksche Verkiezing tot de Nationale Vergadering bestreden, J.F. Schleyer, Amsterdam, 1848.
-- De Provinciale Staten, als kiezers voor de Nationale Vertegenwoordiging beschouwd, J.F. Schleyer, Amsterdam, 1848.
J. van Vucht Tijssen, De politieke Partij, acad. proefschr., Utrecht, 1941.
D.J. Wansink, Het Socialisme op de Tweesprong, acad. proefschr., Utrecht, 1939.
W.J. van Welderen Rengers, Schets eener parlementaire Geschiedenis van Nederland, 2e dr., Martinus Nijhoff, 's-Granvenhage, 1905.

Slotbeschouwing

Ph. Kohnstamm, Democratie in de Branding, H. Meulenhoff, Amsterdam, z.j.
H.J. Laski, The Rise of European Liberalism, George Allen and Unwin Ltd., Londen, 1936.
C. Schmitt, Der Hüter der Verfassung, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1931.
B. van den Tempel, Democratische Vrijheid en Socialistisch Recht, acad. proefschr., Amsterdam, 1933.
P.J. Troelstra, Gedenkschriften, Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 1927-1931.

Personenregister

Acton,	52
Adler, M.,	25-29, 32, 33
Adler, V.,	194
Ariëns,	237
Aristoteles	57, 132, 246
Bakounin,	65
Banning,	29, 50
Baumhauer, van,	72, 73
Bergh, van den,	51
Bevervoorde, van,	73-75, 77, 93
Beijerman,	71-73, 75
Biederlack,	145, 147, 155
Bismarck, von, 80,	181
‘Boisot’,	23
Bonaparte,	134
Bonger, 19, 22, 30, 31, 33, 34,	35
Brink, van den,	48
Broere,	240
Brookings,	48
Bryce,	22, 41, 44
Busken Huet	92, 93, 105, 223
Buys,	100, 106, 112, 114, 116, 134-136, 144, 156, 159
Capellen, van de, tot den Pol,	59
Carr,	27, 31, 49
Clercq, de,	66, 68
Cnoop Koopmans,	71-73, 75
Colenbrander,	58

Commissaris 232, 237-239, 241
Cort van der Linden, 126, 127, 133, 139, 147, 155, 168
Costa, da, 84
Croll, 193

Delden, van, 119
Deramey, 218
Does, van der, 73, 74, 84
Domela Nieuwenhuis, 66, 109, 112, 113, 118, 121, 130, 141, 150, 174, 175, 180, 183-185, 188-193, 196, 197
Donker Curtius, 74
Drion, 12

Engels, 27, 65, 181

Farncombe Sanders, 130
Feringa, 102, 103, 108-111, 121, 122, 150, 168
Fock, 100
Fourrier, 218
Fransen van de Putte, 79
Frowein, 121, 167

Geer, van, 135
Geertsema, 100
Gerhard, 166, 180
Gilse, van, 144, 146, 154, 155
Gneist, 114, 203
Goeman Borgesius, 117, 128, 130, 146, 149, 171, 172, 182, 184
Goes, van der, 25, 183, 187, 197
Goes van Naters, van der, 18, 27, 28, 30, 40, 49
Graaf, de, 17

Grinten, van der, 17

Groen van Prinsterer, 62, 73, 80, 81, 83-91, 103, 105, 112, 150, 159, 199-201, 203-205, 215

Groot, de, 158

Hans, 83

Hare, 155, 233

Harte, 233

Hayek, 49

Heemskerck, 78, 100, 112, 116, 119, 128, 130, 131, 137, 140

Heineken, 101, 103-105, 129

Heldt, 116, 117, 121, 139, 142, 176, 184, 185, 194, 195, 198

Herodotus, 57

Heymans, 115, 135, 136

Hoffman, 233, 236, 239

Houten, van, 100-102, 106-108, 110, 113, 121-124, 126-131, 137-140, 142, 143, 146-148, 153, 159-161, 167, 168, 170, 172, 179, 206, 228, 236, 238

Houwens Post, 7

Hudig, 7

Jong, de, 59

Jonge van Campens Nieuwland, de, 77

Jongh, de, 32 39

Jongstra, 69, 72, 77

Kant, 132

Kappeyne van de Coppello, 107, 112, 113, 116, 119, 131, 140, 160, 200, 239

Kelsen, 1, 30, 43

Kerdijk, 144

Ketteler, von, 240

Keuchenius, 78, 80

Koenraadt, 39

Koetsveld, van, 173, 207

Kohnstamm, 41, 47, 87, 132, 221, 246

Kol, van, 174

Kolkman, 7

Krabbe, 57

Kranenburg, 9, 17, 21

Kruyt, 30

Kuin, 33, 37

Kuyper, 84, 89, 95, 190, 199-214, 217-221, 224, 225, 233, 237

Lamartine, 85
Laski, 23, 24, 35, 38, 42, 48, 51, 52, 248
Lassalle, 181, 182, 195
Lenting, 102, 123
Leo XIII, 231
Lindsay, 20, 49, 50
Lippmann, 49
Locke, 49
Lotsij, 101, 102, 104-107, 109, 110, 121, 122, 125, 130, 140, 150, 155, 156, 163-165
Lynden, van, 131, 139

Mackay, 138, 142, 143, 167, 206, 217, 239
Mac Murray, 38
Malsen, van, 84
Marx, 27, 65, 74, 181
Masarijk, 46
Meurs, van, 33
Montesqieu, 158
Muralt, de, 10
Mijer, 78

Nolens, 236
Nuyens, 228, 230, 232, 238

Ockerse, 59
Oldenhuis Gratama, 100
Oosterbaan, 144, 237
Opzoomer, 63-70, 72, 73, 80, 93, 103, 105, 124, 238
Oud, 13, 16-18, 128, 131, 225, 226
Outhoorn, van, 139

Paulus, 132
Pekelharing, 118-120, 123, 124, 166
Périer, Casimir, 67
Persijn, 239
Pierson, 171
Plato, 246
Polak, 16
Poll, van, 13, 36, 227
Pompe, 40
Pot, van der, 15
Pyttersen, 118
Pijzel, 133-135

Quack, 65, 181, 182

Reinalda, 25
Robespierre, 85
Roëll, 145
Romein, 12, 22
Romme, 10, 13, 39, 48
Roosevelt, 51
Rooymans, 239, 241
Rosenberg, 93, 94, 181, 182, 191
Rousseau, 9, 26, 85, 132
Ruys de Beerenbrouck, 239

Saint Simon, 218
Sandenburg, van, 131
Savornin Lohman, A.F. de, 83, 84, 85, 199, 203, 205, 211-214, 220, 221, 224, 225
Savornin Lohman, B.C. de, 46

Schaepman, 228, 229, 231-241
Scheltema, 15, 17
Scherer, 136
Schimmelpenninck, 72
Schmitt, 22, 27, 52, 247
Schumpeter, 8, 19, 33, 35, 180
Smend, 52
Socrates, 246
Somerville, 11, 13, 34, 37
Stahl, 204

Tak van Poortvliet, 112, 143-145, 147, 149, 199, 206, 209, 212, 214, 219, 231, 232, 235, 236
Tempel, B. van den, 29, 252
Tempel, J. van den, 38
Thomas, 46
Thorbecke, 12, 62, 79, 81-84, 86, 92, 100, 110, 122, 126, 161, 208
Tienhoven, van, 143
Tocqueville, de, 22, 134
Travaglino, 232, 235
Treub, 183
Troelstra, 24, 35, 174, 177, 187, 188, 191, 194, 195, 250
Tydeman, 59

Veegens, 100, 111, 112, 116
Veen, van der, 69, 72
Veld, In 't, 39
Verkade, 81
Verwer, 231, 241
Vinet, 87

Vliegen,	121, 179-181, 184-187, 190, 192, 193, 195-198
Vlugt, van der,	114, 115, 156, 157
Vorrink,	30
Vreede,	69-71, 150
Vucht Tijssen van,	58, 60
Wansink,	187
Webb, S. en B.,	35, 36
Welderen Rengers, van,	79, 139
Wintgens,	79
Witt Hamer, de,	65, 170

Zakenregister

De cursief gedrukte cijfers geven de bladzijden aan, waar het onderwerp meer in het bijzonder is behandeld. - Woorden uit buitenlandse citaten zijn doorgaans vertaald opgenomen.

Aantal Kamerleden,	11, 12
Absolute democratie,	15
- volksheerschappij,	214
- vrijheid,	42, 43
Absolutisme,	46
Actie, politieke,	94, 188
Actief kiesrecht,	22, 86
Actuele heerschappij,	10, 11
Adel,	163, 165
Administrerend element	28, 194
Adres van het Comité voor Algemeen Stemrecht	120, 166
- van Schaepman	239
Adressen	117
Afgevaardigde(n)	11, 12, 21
Afkomst	13
Afschaffing adel	163, 165
- census 66.	97, 100, 102, 116, 119, 121, 127-129, 178, 234
- Eerste Kamer	13, 127, 186
- Koningschap	73, 130
- parlement	133
- recht van placet	90
- standen	230
Afscheiding van liberalen	111, 139, 140, 149 cf. scheuring
Afscheidingspogingen bij Katholieken	237
Aftreden van Ministers	14, 16
Algemeen belang	75, 90
- Demokratisch- en Arbeidscomité	187

- kiesrecht passim
- kiesrechtsbeweging, 118, 120, 122, 124, 165, 168, 175, 179, 186, 187
- Nederlandsch Werklieden Verbond, 116, 117, 120, 122, 139, 166, 176, 180, 181, 184
- stemrecht, 70-72, 102, 103, 109, 120, 205
Algemene benoembaarheid tot ambten, 22
- dienstplicht, 22, 150, 182, 196
- gelijkheid, 89
- nutsbedrijven, 195
- stemming, 73
Alleenheerschappij, 158, 203
Allemanskiesrecht, 65
Allgemein Deutsche Arbeitersverein, 181
Almacht van volksvertegenwoordiging, 126, 158, 203
Ambten, 22, 24, 29, 215, 237, 251
Ambtenaren, 17, 20, 73, 193, 194
Amendement, recht van, 63
Amerika(ans), 48, 50, 83, 103, 144, 158, 203-205, 214, 217-220
Analphabeten, 102, 129, 179
Analphabetisme, 108
Anarchie, 165, 189
Anarchisme, 190, 198
Anarchist, 184, 192
Anarchistisch, 66, 175, 179, 185
Angel-Saksisch, 221, 222
Anti-clericaal, 112, 113, 146
Anti-clericale partij, 146
Anti-clericalisme, 113
Anti-constitutioneel, 79
Anti-christelijk, 238
Anti-Christendom, 238
Anti-Katholicisme, 238
Anti-Katholiek, 238
Anti-Kappeynianen, 140, 144

Anti-modernen, 112
Anti-parlementair, 183, 185, 187-190, 192
Anti-parlementarisme, 188
Anti-radicale partij, 84
Anti-revolutionair(en), *199*68, 80, 82, 84, 88, 91, 138, 142, 143, -225, 227-230, 232, 239, 241, 245

Anti-revolutionairen (democratisch),	206
Anti-Takkianen,	144
Arbeid, recht op,	33, 36, 50
Arbeidend volk,	195
Arbeider(s),	24, 36, 37, 163, 166, 167, 175, 176, 188, 195, 198, 251 (cf. werkman)
Arbeidersbeweging,	116, 117, 191
Arbeidersklasse,	95, 175, 177, 250
Arbeiderspartij,	251
Arbeidersrevolutie,	65, 75, 250
Arbeidsdag,	196
Arbeidstijden,	169
Arbeidsvoorwaarden,	33, 35-37, 163
Arbeidswetgeving,	151
Aristocraat,	213
Aristocraten (18e eeuw),	58
Aristocratie,	64, 72, 248
Aristocratisch,	7, 8, 58, 67, 70, 72, 89, 90, 134, 209, 213
Armlastigen,	102
Armlastigheid,	108
Armoede,	110
Associaties (productieve),	195, 196
Associations (free),	49, 50
Atheens,	7, 246
Athene,	20, 132, 246
Atomistisch kiesrecht,	210
Autocratie,	79, 82, 231
Autonomie,	36
Autonoom,	21
Autoritair,	33, 247, 248

Bahlmannianen, 235
Band tussen kiezer en kamerlid, 105, 106, 157
Bastaard-liberalisme, 116
Bataafse omwenteling, 132
- Republiek, 58, 60
Bedeelden, 129, 130, 179
Bedrijf, 33, 34, 251
Bedrijfsdemocratie, 33
Bedrijfsgenoten, 33, 34, 35, 37, 39, 193, 200
Bedrijfsgroep, 39
Bedrijfsleiding, 33-37, 193, 194
Bedrijfsleven, 34, 40
Beginselverklaring (van Vrijz. Dem. Bond), 173
Beherend element, 28
Behoeftenbevrediging, 30, 38, 163, 251
Bekwaamheid, 100, 105, 125
Belangentegenstellingen, 28
Belanghebbenden, *8*, 20
Belastingen, 22, 99, 105, 107, 171, 232
Belastingherziening, 101, 111
Belastingstelsel, 166
Belastingwezen, 108
België, 128, 133
Belgisch, 135
Benoembaarheid, 22
Benoeming van burgemeester, 21
- van Eerste Kamer, 63
Beperking van staatsmachten, 59
- van vrijheid, 49, 57, 160, 164
- van wetgevende macht, 126
Beroep tegen overheidsbeleid, 19

Beroeps- en bedrijfsorganisatie, 20, 40, 251
Beroepsgenoten, 39
Beschaving, 163
Bescherming tegen overheid, 53
Besluitvorming, 26, 29, 31, 33, 34, 36, 40, 163
Bestaansverzekering, 51
Bestaanszekerheid, 36, 51
Besturende taak, 39
Betrekkingen zie ambten
Bezit (gemeenschappelijk), 47
Bezitloos, 48
Bezittende klasse, 101
Boerenbedrijf, 34
Bond van Katholieke kiesverenigingen, 241
- voor algemeen kies- en stemrecht, 118, 121, 127, 129, 176, 179
Bourgeois, 121, 176, 209, 211
Broederschap, 218
Buitenlandse dienst, 24, 35
Burgemeester, 21
Burgerklasse, 136
Burgerlijk(en), 176, 178, 195, 197, 198
- democraten, 178
- maatschappij, 28
- vrijheid, 44
- wet, 22
- geavanceerd(en), 109, 122, 151, 176, 179, 184, 187, 188, 197, 248, 252
- vooruitstrevend zie burgerlijk-geavanceerd

Calvinisme, 206, 222
Calvinist, 201, 208, 221
Calvinistisch, 204, 220, 222
Caoutchouc-artikel, 120, 142, 144, 170
Capaciteiten-stelsel, 101
Census, 65, 67, 69, 81, 97, 99-102, 116, 119, 122, 127-129, 178, 211, 234
Censuskiesrecht, 72, 81, 100, 128, 129
Censusverlaging, 100, 211
Centraal Comité van A.R., 200
Centrale organen, 21
- regering, 20, 21
Chaos, 74, 75, 82
Chartisten, 65, 70
Christelijk(en), 112, 200, 203, 207, 210, 213, 220, 222, 238
- democratisch, 143, 206, 209, 212, 213, 225
- Historisch, 204, 225, 226
- socialisme, 85
- Democraat, 89, 95, 209, 210
Christendom, 41
Civiele dienst, 24
Clericaal(len), 112, 113, 137, 138, 146, 148, 206
- partijen, 128
Clericalisme, 137, 146
Collectivisme, 249
Colportageverbod. 193
Comité voor Algemeen Stemrecht, 118-120, 123, 165, 166
Comité ter bespreking van de sociale kwestie, 118, 165, 166
Commissaris der Koningin, 21

Commissie (politieke), 27
- (technische), 27
- (van deskundigen), 27
Communes, 65
Communisme, 48, 87, 185,
Communistisch, 75, 86, 251
Conflict tussen regering en parlement, *14*, 62, 78, 125, 161
Congres te Gotha, 181, 195
- te Groningen, 175, 189, 190
- te Stuttgart, 194
- te Zwolle, 189
Consciëntievrijheid, 225
Conservatief(ven), 79, 82, 84, 91, 112, 141, 146, 148, 199-202, 206, 210 213, 230, 232, 236
- -Christelijk(en), 138, 148, 199
- -Katholieken, 231
- -Liberalen, 120, 129, 137-139, 141-143, 145- 149, 151, 157, 170, 172, 227
- partij, 141, 231
Conservatisme, 133, 138, 145, 206
Constituerende vergadering van S.D.A.P., 186
Constitutie, 18, 63, 64, 134
Constitutioneel, 78-80, 153
- Koning, 14
- monarchie, 79, 82, 83, 89, 105, 106
- regeringsvorm, 207
- stelsel, 79, 115, 152, 156
- vrijheid, 82
Constitutionelen, 66
Constructie van Nederl. parlementaire democratie, 18
Constructieve democratie, 38

Contrôle, 15, 16, 34, 132, 134, 156, 168, 169, 195, 208
Coöperatie, 36
Corporaties, 10, 13, 20
Corporatieve Staat, 10
Courrier Batave (Le), 73
Crisis, 179
- van de democratie, 17
Criteria voor kiesrecht, 71, 119, 212
Critiek (recht van), 35, 44, 215
Cultuur, 42

Daadvrijheid, 193
Dagbladen, 108
Definitie van democratie, 19, 132, 134, 246
- van republiek, 132
- van socialisme, 25, 197
- van staat, 87
Demagogen, 74
Démission en blanc, 134
Democraten passim
- 18e eeuw, 58-60
- burgerlijk-, 178
- Christen-, 89, 95, 209, 210
- Katheder-, 232
- Oranje-, 58
Democratie passim
- Amerikaanse, 83, 103, 158 203-205, 214, 220
- bedrijfs-, 33, 34

Democratie, begrip van	1848, 93, 94, 181, 191
- constructieve,	38
- definitie van,	19, 132, 134, 246
- directe,	18, 133
- economische,	23, 31, *32-37*, 38-40, 48, 53, 97, 163, 164 173, 193, 195, 245, 250, 251
- Franse,	203, 208, 214, 218-221
- indirecte,	10, 11, 13, 18, 19
- industriële,	35, 37
- in provincie en gemeente,	20, 21
- in socialistische maatschappij,	*23*
- liberale,	31, 97, 173
- moderne,	18, *47*, 88, 97, 156, 160, 161, 164, 191, 198, 214, 217, 219, 221, 223, 225, 245, 246, 247
- Oosterse,	1
- op alle levensgebieden,	30, 75, 178
- op geestelijk terrein,	3
- op materieël terrein,	3
- op politiek terrein,	3
- parlementaire,	*14*, *16-18*, 53, 78, 80, 81, 97, 98, 153, 156, 161, 247, 248
- politieke,	23-25, 27, 28, 31, 33, 38-40, 43, 52, 53, 77, 94, 97, 98, 108, 137, 153, 163, 173, 192, 195, 214, 215, 219, 226, 250, 251
- positieve,	38
- revolutionaire,	191, 192, 203, 209
- sociale,	4, *23-30*, *32*, 33, 34 36, 39, 47, 50, *51*, 53, 76, 97, 108, 162, 163, 164, 166, 173, 198, 216, 218, 219, 222, 226, 237, 240, 245, 250, 251
- Westerse,	1
- zuivere,	134
Democratisch(e) passim	
- anti-revolutionairen,	206

- beweging, christelijk-, 74, 128 143, 206, 209 212, 213, 225
- eigendom, 35
- gemeenschap, 38
- ideaal, 31
- kerkbeginsel, 220
- kiesrechtsbeweging, 97
- kiesvereniging, 109
- klippen, 216
- liberalen, 137, *146*, 169, 171, 173
- ordening, 40
- partij, 109, 111, 112, 183
- regering, 38
- republiek, 92, 130, 131, 234
- richting, 123, 124, 126, 127, 129, 135, 148, 153, 155, 160, 161, 164, 168, 176, 205, 207-210, 212, 213, 218
- socialisme, 180, 186
- vereniging, 73, 74, 110
Democratisering van bedrijfsleiding, 33
- van buitenlandse dienst, 24, 35
- van cultuur, 42
- van diplomatieke dienst, 24
- van militair apparaat, 24
- van parlement, 209, 215, 218, 224
Democratische Bond, 179
Demos, 7, 8, 64, 70
Departementen, 15
Departementsambtenaren, 17
Deputatenvergadering, 200, 205
Despotie, 59
Dictatoriaal, 224
Dictatuur, 158, 248, 249
Dienstplicht, *22*, 134, 151, 166, 183, 196
Diplomatieke dienst, 24
Directe democratie, 18, 133

- heerschappij, 10, 20, 132, 134
- kiesrecht, 10
verkiezingen, *11*, 63, 66-70, 72, 76, 77, 80, 123, 125, 126, 153, 161
- volksregering, 135
Discriminatie, 23, 41
Districtenstelsel, 155, 233
Doelstellingen van democratie, 52
- van econ. democratie, 37
Doel van socialisme, 29, 32
- van staatsbemoeiïng, 38, 39
Droit divin, 201
Droite, 206
Drukpers, vrijheid van, 9, 43, 44, 76, 77, 156, 157, 182, 193, 207, 223, 230
Drukpersdelicten, 74
Duits(land), 65, 94, 181, 182, 184, 195, 204, 246, 247
Duurzaamheid 127
Dwang 12

Economische democratie, 23, 31, *32-40*, 48, 53, 97, 163, 164, 173, 193, 195, 245, 250
- gebondenheid, 47
- gelijkheid, 23, *31-33*, 40, 41, 53, 76, 218, 226
- harmonieën, 147
- ongelijkheid, 31, 86, 216, 218, 251
- positie, 26, 217, 218
- regeling, 221
- school, 184
- vrijheid, 31, 48, *50*, *51*, 164, 221
- wetgeving, 102
Eendracht, liberale, 101, 139
Eenheid, katholieke, 236
- liberale, 128, 137-139, 141-143
Eenhoofdig bestuur, 201
- leiding, 35
Eenstemmigheid, 8, 26-28
Eerbied voor menselijke persoonlijkheid, 30, 36, 41, 42, *47*, 53, 160, 198, 221, 223, 225, 245, 246, 249, 252
Eerste Kamer, 13, 20, 45, 63, 126, 127, 160, 186
Egalité, 42, 46
- des conditions, 134
Eigendom, 197
- democratisch, 35
- gemeenschappelijk, 33
- onschendbaarheid van, 49
- verbreiding van, 48
Eigen recht der overheid, 15, 45, 114, 202, 224
Element, aristocratisch, 70
- democratisch, 64, 70
- politiek, 28, 182

sociaal, 28
- socialistisch, 182
Emancipatie, katholieke, 237-240
Emigranten, 58
Encycliek Quanta Cura, 230
- Rerum Novarum, 196, 197, 239, 240,
Engeland, 16, 50, 65, 128, 155, 220, 234
(cf. Groot-Brittannië)
Engels, 43, 44, 49, 50, 65, 132, 207, 222
Enkelvoudig kiesrecht, 72
Erfelijk koningschap, 18, 73
- monarchie, 18, 45
Essentialia van democratie, 13, 19, 51
Evangelie, 213
Evenredige vertegenwoordiging, 154, 156, 233
Evenwicht der machten, 156, 157
Evenwichtstheorie, 82
Exploitatie, 195
Extra-parlementair kabinet, 17

Fabriekskinderwet, 108
Fabrieksleider, 194
Fabrieksleiding, zie bedrijfsleiding
Federalisten, 58
Federal state, 49
Federatief, 50
Finale kiesrechtsuitbreiding, 144
Formeel algemeen kiesrecht, 247, 249
- democratie, 251
- gelijkheid, 23, 29, 216

- legitimatie, 249
- onrechtmatigheid, 19, 46
- rechtsgelijkheid, 23, 38, 50, 237
Fractievoorzitter, 12
Frankrijk, 23, 58, 59, 65, 67, 94
Frans(e), 50, 60, 134, 200, 203, 205, 208, 209, 214, 218-221
- Revolutie, 42, 46, 84, 87, 191, 202, 205, 207, 208, 217
Fraternité, 42, 46
Free associations, 49 50
Functie van volksvertegenwoordiging, 16
Functies aan het Hof, 24
Functionele corporatie, 20, 21
Functionnering van democratie, *12*, 21, 31, 43, 53, 153, 155, 156, 215
- van het parlementaire stelsel, *16-18*, 250, 251

Gauche, 206
Gealliëerden, 247
Geavanceerden, 102, 111, 139, 143, 153, 250
Geavanceerd-liberalen dl II passim, 250
Gebondenheid, economische, 47
Geboorte, 24, 165, 216, 251
Gebrek, vrijheid van, 50

Geestelijke leiding, 220
- onvrijheid, 47
- vrijheid, 47, 48, 50, 51, 53, 164, 192, 222-225, 247-250, 252
- vrijheidsrechten, 36, 44, 193
Geheime stemming, 117, 186
Geldbezit, 23, 100, 216, 251
Gelijkheid, 22-24, 27-31, 37-43, 50, 58, 76, 86, 89, 130, 163, 215, 218, 224, 225, 237, 238, 252
- economische, 23, 31-33, 40, 41, 52, 76, 218, 227
- formele, 23, 29, 216
- in maatschappelijk leven, *23,* 163, 216
- natuurlijke, *40,* 41, 42
politieke, *22,* 23, 25, 39, 40, 71, 76, 86, 162, 173, 183, 211, 215, 252
- sociale, 23, 29, 40, 51, 53, 76
- staatkundige, 251
- staatsburgerlijke, 117
- staatsrechtelijke, 237
- van behoeftebevrediging, 30, 38, 163, 164, 257
- van inkomen, *30-33*, 37
- van kansen, 23, 29, 32, 238
- van onderwijs, 238
- voor de wet, *22,* 53, 59, 166, 215, 216, 230
- zedelijke, 163, 166, 170
Gelijk recht, 183
Gelijkwaardigheid, 41
Gematigd-hervormingsgezind, 123, 131
Gemeenschap, 25, 35, 176

- democratische, 38
- sociaal-democratische, 25
- socialistische, 23, *25,* 26, 29, 46
Gemeenschappelijk bezit, 47, 50
- eigendom, 33
Gemeente, 20, 21, 39, 40, 186, 195, 215
Gemeentedienst, 195
Gemeentekassen, 130
Gemeentelid, 207
Gemeentelijke autonomie, 36
- exploitatie, 195
Gemeenteraad, 21, 117, 177
Gemengde vereniging, 181
Genootschappelijke productiewijze, 192
Gepeupel, 210
Gerechtigheid, 48, 52
Geschiktheid, kentekenen van, 120, 232
Gesocialiseerd, 33, 184, 195
Geweld, 47
Geweten, 88, 191, 203, 249
Gewetensdwang, 89, 222
Gewetensvrijheid, *44,* 51, 221, 223, 225, 246, 248
Gezag, 16, 45, 88, 104, 106, 114, 203, 204, 220, 222, 227, 228
Gezin, 210
Gezinshoofden, 210
Girondijnen, 134
Goddelijk recht, 103
Godsdienst, 228, 248
Godsdienstvrijheid, 44, 49, 76, 230, 239, 247
Godsverzaking, 88, 202

Graauw, 69
Griekse Oudheid, 57, 246
Grondbezit, 71
Grondrechten, 42, 49, 76, 98, 126
- sociale, 36
Grondslag van kiesrecht, 144
Grondwet, 9, 36, 45, 98, 103, 108, 126, 237, 241
- van 1848, 63, 73, 99, 153, 232
- van 1887, 99, 123, 142
Grondwetsherziening, 151, 154, 155, 172
- van 1848, 62, 63, 94, 230
- (voorstel Kappeyne), 116, 119, 140
- van 1887, 118-120, 128, 129, 137-142, 148, 180, 206, 231, 232
Grondwettelijke rechten, 193
Groot-Brittannië (cf. Engeland), 1, 23, 24, 70

Handhaving van rust en orde, 38
Handwerkers, 38
Heerschappij, 9, *10*
- actuele, 10, 11
- directe, 10
- indirecte, 10
- potentiële, 10
Heersende klasse, 74, 177, 250
Heerserselement, 19
Heilige Schrift, 88
Heraut, De, 200
Hervormingspartij, 110
Hitlerianisme, 247
Hoeder van constitutie, 18

Hoge Raad (arrest over Soc. Dem. Bond), 190
Hogere standen, 209
Hogerhuis, 70
Hoofdwerkers, 38
Hoogste klasse, 24
- macht, 46, 91, 214
Huismanskiesrecht, 210
Humanistische zijde van socialisme, 30

Ideaal, democratisch, 31
Immediate volksheerschappij, 18, 132
Imperatief mandaat, 105, 133, 134
Imperialisme, 221, 248
Indirecte democratie, 10, 11, 13, 18, 19
- heerschappij, 10, 19
Individualistisch, 50
Individueel kiesrecht, 10, 209, 211, 214
Industrie, 49
Industriële democratie, *35, 37*
Initiatief, vrij, 221
Initiatiefvoorstel-Heemskerck, 100,
- -van Houten, 138
Initiatiefwet-van Houten, 102, 167
Inkomen, gelijkheid van, 30-33, 37
Internationale democratische vereniging 74
Interpellatie-Thorbecke, 79
Invloed, 19, 21, 26
- op afgevaardigden, 12, 13
- op kiezers, 12, 67
- van bedrijfsgroep, 39

- van vakverenigingen, 33, 35-37, 163, 164, 251

Kabinet, (cf. ministerie) 14, 15, 17
Kabinetsformateur, 78
Kabinetsformatie, 14, 16, 77
Kamer(s), 16, 17, 63, 64, 78, 82, 100, 130, 139, 154, 161, 230
Kamermeerderheid, 14, 16, 17
Kamerontbinding, 123
- van 1868 79,
- van 1886, 120, 140
- van 1894, 147, 149
Kansen, gelijkheid van, 23, 29, 32, 238
Kapitaalbezit, 215
Kapitalisme, 187
Kapitalisten, 34, 176
Kapitalistisch, 26-29, 49, 175, 177, 179, 182, 194
- productiewijze, 192, 194
Kappeynianen, 140, 144
Katheder-democraten, 232
Katholicisme, 138, 228, 238
Katholiek(en), 91, 112, 196, 197, 227-241
- Democratische Volkspartij, 237
- vooruitstrevend-, 233, 236
Kennis, 83, 108
Kentekenen van geschiktheid, 120
Kerk, 24, 196, 220, 231, 238, 240
Kerkbeginsel, 220
Kerkelijk-conservatisme, 138
Kerkelijken, 138, 141
Kerkelijk gebied, 230
Kiescollege, 125
Kiesrecht passim

- actief, 22, 86
- algemeen, passim
- passief, 22, 86
Kiesrechtsactie, 168, 187, 188
Kiesrechtsbeweging, 97
Kiesstelsel, 99, 122, 124, 209-212, 232, 233
Kiesvereniging(en), anti-revolutionair, 199, 200
- conservatief-liberale, 143
- democratische, 109
- katholieke, 241
- radicale, 140, 149, 150
Kieswet, 88, 138, 141
- Franse, van 1831, 67
- -Thorbecke, 84, 99, 119
- -van Houten, 149, 170, 171, 206, 236
Kieswetswijziging, 116, 119
Kiezer(s) passim
Kiezersexamen, 103
Kiezersinvloed, 109, 124
Kiezersvolk, 125
Kiezerswil, 14, 15, 45, 100, 125, 161
Kinderarbeid, 101, 169, 239
Kinderen, 8
Kinderwet, 167
Klasse, 27
- bezittende, 101
Klassenhaat, 194
Klassenloze maatschappij, 27
Klassenstrijd, 176, 202, 252
Klassenuitzuiging, 194
Klassenverschillen, 26

Kleyne luyden, 95
Kolkhoz, 34
Koloniaal stelsel, 111
- hervormingen, 112
Koloniën, 92
Kommunistisch Manifest, 27, 65, 75, 250
Koning, 44, 60, 73, 79, 83, 124, 153, 207
Koningschap (cf. monarchie), 18, 68, 73, 90, 124, 130, 229
Koninklijke ministeriën, 131
Kosteloos onderwijs, 151
Krankzinnigheid, 7
Kroon, 78, 116, 124, 131, 229

Lagere klassen, 101, 167, 217, 218
- organen, 20, 21
Laissez-faire, 37, 38, 48, 50, 51, 133, 164, 168, 222, 248
Latente souvereiniteit, 64
Leger, 24
Legitimatie, 249
Leider, 16, 158, 192, 199, 206, 230, 232
Levensvisie, democratie als, 76, 178
Levenswijze, 24
Liberaal (-alen) passim
- -democraat, 148
- -democratie, 31, 97, 173
- democratische, 137, 146, 169, 171, 173
- eendracht, 111, 139
- eenheid, 128, 136-139, 141-143
- geavanceerd-, dl II passim

- maatregelen, 110
- oud-, 148
- pers, 200
- unie, 128, 142, 143, 145, 151, 153, 171-174 (cf. Unie-Liberalen)
- verdeeldheid, 145, 147
- vooruitstrevend-, dl II passim
- vrijheid, 223, 248
Liberalisme, 50, 52, 69, 133, 137, 141, 208, 209, 230, 238, 248
Liberalisten, 205
Liberalistisch, 89
Libertaire socialisten, 190
Liberté, 42, 46
Lichamen, publiekrechtelijke, 40
Linkervleugel van de liberalen, 95, 109, 112, 150, 152, 184
Locale belangen, 21
Luchtmacht, 24
Luxe, 85
Lijfeigenen, 7

Maatschappelijke inrichtingen, 75
- leven, 23, 29, 38, 76, 218
- orde, 32, 189
- ordening, 47
- posities, 26
- product, 32
- scheidslijnen, 24, 163
- verschillen, 75
- welstand, 120
Maatschappij, burgerlijke, 27
- gesocialiseerde, 184

- kapitalistische, 27-29, 182
- klassenloze, 27
- socialistische, 26, 28, 29, 32, 40, 165, 176, 177, 179, 183-185, 192, 194, 195, 251, 252
Macht, 15, 27, 34, 50, 75, 125, 131, 133, 175, 201, 203, 214, 219, 225, 247
- politieke, 27
Machtenscheiding, 157, 160, 161
Machtselement, 27
Machtsgroepen, 12
Machtsmisbruik, 18, 126, 159
Machtsverdeling, 10
Mandaat, 92
- imperatief, 105, 133, 134
Mandat contractuel, 134
Marxisten, 26
Marxistisch, 27, 28, 75, 195
Materiële welstand, 47
Medezeggenschap, *33*, 35, 37, 209
Meerderheid, 8, *9,* 10, 14, 15, 17, 21, 33, 34, 46, 53, 77-79, 100, 126, 127, 137, 156-160, 203, 224
Meerderheidsheerschappij, zie meerderheidsregering
Meerderheidspartij, 16
Meerderheidsregering, 9, 28, 43, 46, 77, 154, 157, 158, 204, 214, 224
Meerderjarig, 65, 107, 168, 171, 183
Meervoudig kiesrecht, 71
Meiwetten, 238

Meningsuiting, vrijheid van,	43, 44, 48, 51, 183, 193
Menselijke persoonlijkheid,	30, 36, 41, 42, *47,* 157, 160, 198, 221, 223-225, 245, 246, 249, 252
Menselijkheid,	52
Mensheid,	29
Menswaardig bestaan,	36, 37
Mens-zijn,	40
Middelbaar onderwijs,	109
Middenklasse,	24
Militair apparaat,	24
Minderheid,	9, 26, 43, 77, 157-160, 186, 223
Minderheidsbescherming,	77, 158, 159, 161
Minderheidsonderdrukking,	26, 28, 158, 160
Minister(s),	10, 16, 17, 24, 35
Ministerie (cf. kabinet),	11, 14-17, 77, 78, 207, 230
- -Pock,	100
- -Geertsema,	100
- -Heemskerck (1e)	78, 79
- -Heemskerck (2e)	100, 112
- -Heemskerck (3e)	131, 140
- -Kappeyne,	112, 113, 118
- -van Lynden,	131
- -Mackay,	138, 142, 143, 217, 239
- -Pierson-Goeman Borgesius,	171
- -Roëll,	145
- -van Tienhoven-Tak,	143
Ministeriële verantwoordelijkheid,	14, 16, 17, 63, 64, 72, 77, 79, 80, 91, 123, 153, 161, 230
Modern(en)	84 112

- democratie, 18, 47, 88, 97, 156, 160, 161, 164, 191, 198, 214, 216, 219-221, 223, 225, 245, 246, 249
- socialisme(-ten), 28, 30, 179
- theologie, 85
Monarch(ie) (cf. koning(schap), 18, 64, 70, 79, 84, 90, 105, 109, 215
Monarchaal, 70, 88, 213
Monistische theorieën, 14
Motie van Delden, 119
- Hoogezand/Sappemeer, 189
- -Nieuwenhuis, 189

Nationaal, 71, 93, 178, 191, 248
- parlement, 107
- partij, 66, 200
Nationalisatie, 34, 35, 36, 49
Natuurlijke gelijkheid, 40, 41, 42
- recht, 116, 136, 156, 162, 201, 203, 209, 211, 233, 248
Natuurrecht, 52
Natuurstaat, 85
Negatieve staat, 38
- werking van parlementair stelsel, 17
Negen mannen, 83
Neo-conservatisme, 147
Neutrale term, democratie als, 67, 68, 70, 104, 123, 124
Nieuwe Rotterdamsche Courant, 146
Non-possumus politiek, 119, 128, 206, 232
Noord-Amerika, zie Amerika en Verenigde Staten
Noord-Amerikaanse democratie, 102, 158

Noord-Duitse Bond, 80
Normatieve zijde van socialisme, 30
Normen, dwingende, 30
Nota van Houten, 102, 106

Obscurantisme, 69
Oligarchie, 58
Omkoopbaarheid, 67
Omwenteling, 10, 204
Onafhankelijkheid van rechter, 158, 161
Onderdaan, 8, 45, 91, 203
Onderdrukking, 79, 93, 193, 204, 208, 220, 247, 249
- van klassen, 27
- van minderheid, 26, 29, 158, 159
- van proletariaat, 194
Ondernemersvrijheid, 48, 172, 221
Onderscheid op grond van rijkdom, 23, 24, 38, 216, 251
Onderwijs, 108, 151, 169, 230, 238, 239
- vrijheid van, 63
Onfeilbaarheidsverklaring, 231
Ongeloof, 84, 228
Ongelijkheid, economische. 31. 85, 216 - 218, 251
- feitelijke, 237
Ongodisterij, 87
Onpartijdig(heid), 45, 136, 237
Onrecht, zedelijk, 209, 211

Onrechtmatigheid, 19, 45
Onschendbaarheid van eigendom, 49
Onschuldigen, 47
Ontbindbaarheid van parlement, 63, 64, 230
Ontbinding van 1868, 79
- van 1886 119, 140
- van 1894 145, 148
Ontbindingsrecht, 14, 64, 79, 124, 153, 160
Onthouding van geweld, 47
Ontplooiïng van persoonlijkheid, 29, 41, 47, 157, 165, 223, 247
Ontreddering, 74
Ontwerp-Tak, 143-145, 148, 149, 199, 206, 208, 209, 212, 214, 219, 231, 232, 235, 236
Ontwikkeling verstandelijke, 7, 107, 108, 161, 166, 168-170, 173, 183, 250
Onverkiesbaarheid, 237
Onvrijheid, geestelijke, 47
Oorsprong van het recht, 88
- van het woord democratie, 57, 60, 92
Oostelijke provinciën, 59
Oosterse opvatting van democratie, 1
Opbrengstverdeling, 197
Openbaarheid, 12, 13, 20, 63, 156, 157, 230
Openbare bedrijven, 195
Opkomst van democratie als leuze, 2, 60, 98, 99, 145
Opperheerschappij, 130, 202, 209
Oproepingsbrief van S.D.A.P., 186

Opstand, 9
Opvoeding, 24, 38, 87, 108, 169, 170, 173
Oranje, 58, 200
- -democraten, 58
Oranjefuries, 179
Orde, maatschappelijke, 32
Ordening, maatschappelijke, 47
- van economisch leven, 40
Organen, 16, 20, 21
- sociaal-economische, 39
Organisatie van A.R. partij, 200
- van Katholieken, 240, 241
Organisch kiesrecht, 210, 225
Ornament, 18, 131, 229
Oudheid, 8, 57, 132, 246
Oud-liberaal, 148
Overgang van souvereiniteit, 91
Overheid, 15, 18, 19, 47, 48, 53, 133, 203, 204, 223, 229, 233
Overheidsambt, 202
- bemoeiïng 50, 194
- bevelen, 19
- gebied, 209
- gezag, 202, 214, 228
- ingrijpen, 50, 53
- macht, 19
- onthouding, 133
Overwicht van regering, 16
- van volksvertegenwoordiging 15, 16, 44, 178, 228, 229

Panis et circenses, 130, 221
Pantheïsme, 87, 228

Paraequatie van bezit, 219
Parlement passim
Parlementair, 183, 186-189
- actie, 189
- democratie, 14, 16-18, 53, 78, 80, 81, 97, 98, 153, 156, 161, 247, 250
- hervormingen, 175, 185
- kabinet, 14, 15, 17
- meerderheid, 15, 16, 176
- ministerie 17, 64
- regeringsvorm, 230
- sociaal-democraten, 190
- socialisten, 184, 188-191
- stelsel, *14-18*, 20, 45, 72, 78, 80, 81, 91, 98, 123, 124, 153, 158, 250
- verhoudingen, 14, 15, 140
Parlementarisme, 39, 52, 191-193, 198, 229, 248
Particuliere eigendom, 197
Partij(en) passim
- anti-clericale, 146
- anti-revolutionaire, 199-202, 206, 211, 213, 224
- christelijk-historische, 205
- clericale, 128
- conservatieve, 141, 231
- democratische, 109, 111, 112, 183
- katholieke, 231, 236, 239, 241
- liberale, passim 95-173,
- nationale, 66, 200
- politieke, *12*
- radicale, 112
- rechtse, 15, 137, 207

Partij van de Arbeid, 24, 25
Partijblad van A.R., 199
Partijleider, 12, 16
Partijvorming, 200
Passief kiesrecht, 22, 86
Patriotten, 58, 230
Periodiciteit van verkiezingen, 11, 20, 230
Pers, 208
Personalisme, 249
Persoon, vrijheid van, 43, 44, 49
Persoonlijk(e) eigenbelang, 184
- vrijheid, 47, 48, 221
Persoonlijkheid, politieke, 240
- vrije, 30, 36, 41, 42, 47, 53, 89, 157, 160, 198, 223-225, 245, 246, 249, 252
Petitie, recht van, 63, 64, 230
Petitionnementen, 116, 117
Plaatselijke omstandigheden, 99
Placet, recht van, 91
Plebisciet, 134
Politieautoriteit, 193
Politiek(e), 27, 28, 194
- actie, 94, 191
- commissie, 27
- democratie, zie democratie politieke
- gelijkheid, *22,* 23, 27, 39, 40, 71, 75, 162, 173, 183, 211, 215, 252
- macht, 27
- ongelijkheid, 85
- organen, 39

- parlement, 251
- persoonlijkheid, 240
- rechten, 43, 192
- staking, 9
- systeem, 194, 196
- vrijheid, 44, 49, 51, 164, 249, 252
Politisch rijp, 65, 100
Populair, 138, 139
Positieve democratie, 38
- staat, 38
- titel, 105, 107
Potentiële heerschappij, 10
Praatvrijheid, 193
Praerogatief, 79
President van Verenigde Staten, 10, 158
Prime Minister, 16
Prinsgezinden, 58
Privileges, 22, 24, 216
Proclamatie (van 1866), 79
Productiemiddelen, 25, 36, 48, 50, 176, 183, 195-197
Productieve associaties, 195, 196
Productiewijze, 192, 194
Programma van anti-revolutionairen, 199, 200, 201, 211, 216, 237
- van Alg. Ned. Werkl. Verb., 117
- van Gotha, 182, 195
- van katholieken in 1848, 229
- van katholieken, 200, 236, 241
- van liberalen, 128
- van Liberale Unie, 142, 151, 200
- van Radicale Bond, 145
- van Radicalen, 151
- van S.D.A.P., 186

- van Sociaaldemokratische Bond, 182
- van Sociaaldemokratische Vereeniging, 181, 195
Proletariaat, 75, 102, 107, 130, 193, 196, 250
Proletariërs, 176
Protestant(en), 228, 229, 237
- - Christelijk, 95, 112, 138, 145, 199-201, 206, 217, 222
- Orthodoxie, 228
Provinciale Staten, 21, 117
- Wet, 84
Provincie, 20, 21, 89
Publiciteit, 215
Publiek(e) belang, 216
- zaak, 212, 221, 234
Publiekrechtelijke beroeps- en bedrijfsorganisatie, 20, 39, 40

Quanta Cura, Encycliek, 230

Radicaal(len), 66, 69, 71, 84-88, 91, 111, 112, 134, 140, 142, 145, 150-152, 183, 192, 201, 205, 213, 228
- Bond, 145
- factie, 71
- kiesvereniging, 140, 150
Radicalisme, 86, 87
Rasdiscriminatie, 41
Rationalisme, 228
Recht, 44, 45, 79, 88, 101, 114, 115, 130, 158, 214, 229
- eigen, der overheid, 15, 45, 114, 202, 224

Recht op arbeid, 33, 50
- van, zie ook vrijheid van,
- van amendement, 63
- van critiek, 34, 36
- van petitie, 63, 64, 230
- van placet, 91
‘Recht voor allen’, 109, 130, 174, 183, 184, 190
Rechten, politieke, 43, 193
- van burgers, 45, 108, 229
- van minderheid, 9, 77, 158
Rechter, 19, 45, 74, 157, 161
Rechterzijde, 119
Rechtsbescherming, 162
Rechtsbron, 41, 79
Rechts(e) meerderheid, 137
- ministerie, 142, 207
- partijen, 15, 137, 207
Rechtseisen, socialistische, 29
Rechtsgelijkheid, 22, 23, 26, 38, 50, 178, 237
Rechtshandhaving, 44, 45, 101, 114, 115, 202, 203, 223
Rechtssouvereiniteit, 46, 224
Rechtsstaat, 15, 16, *44-47,* 53, 77, 113-115, 125, 136, 156-158, 203, 215
Rechtsstaatstheorieën, 100, 116, 145, 156, 157
Rechtstreekse verkiezingen,(cf. directe verkiezingen) 67, 123 230, 235
- volksregering, 132, 133
Rechtvaardigheid, sociale, 146
Referendum, 133, 135, 186
Regeermacht, 131
Regelende taak, 39

Regenten, 58
Regering, passim
Regeringsgebied, 214, 224
Regeringsvorm, 57, 77, 89, 105, 133, 156, 178, 181, 202, 208, 223, 231
- opp. staatsvorm, 68
- parlementaire, 229
Regulator, 45
Relatieve vrijheid, 42, 43
Religieuse vrijheid, zie vrijheid van godsdienst
Represaille-maatregel, 47
Republiek, 7, 8, 68, 70, 71, 83, 90, 92, 130, 132, 158, 234
- der verenigde Nederlanden, 59, 229
Republikeins, 82, 88-90, 129, 213-215, 224
Rerum Novarum, Encycliek, 196, 197, 239, 240
Respublica, 90
Réveil, 206
Revolutie, 179, 194, 198, 228, 230
- Franse, 42, 46, 84, 87, 201, 202, 205, 207, 208, 211, 218
- van 1848, 74, 182
Revolutieleer, 91
Revolutionair, 65, 74, 78, 85-88, 94, 180, 185, 188, 191-193, 201, 203, 208, 209, 211, 212, 213, 218, 222, 227, 230
Rooms-katholieke kerk, 196
- staatspartij, 236, 241
Rustverstoring, 193
Rijkdom, 23, 24, 38, 163, 164

Schaepmannianen, 235

Scherpe resolutie, 200
Scheuring in liberale partij, 110, 140, 141, 143, 151
- in Liberale Unie, 152
- in protestants-christelijke partij, 199 224
- in Soc. Dem. Bond, 185, 186, 189, 190
Schoolstrijd, 112, 113, 138, 147, 200, 206, 217, 220, 238, 239
Schoolwet, 130
- -van Brugghen, 112, 222
- -Kappeyne, 160, 200, 201, 217, 238
- -Mackay, 142, 206, 239
Schoolwetskwestie, 91, 119, 120, 138
Schoolwetswijziging, 112, 113
Schijnvrijheid, 50
Selectie, 19
Septemberbetoging van 1885, 119, 121, 179
Slaven, 8, 132
Slavernij, 246
Sloterland, verkiezing in, in 1888, 142, 150, 174, 176
Sociaal congres van A.R., 217, 219
Sociaal-Democraten, 13, 25, 130, 142, 148, 185
- -democratie, 25, 148, 180
- -democratische gemeenschap, 25

Sociaaldemokraten, 174, 178, 180-182, 184-186, 188, 190-192, 198

Sociaaldemokratie, 180, 182-186, 189-192

Sociaaldemokratisch(e), 174, 180-183, 184-186, 189, 190-192, 194

Arbeiders Partij, 95, 151, 174, 175, 186-188, 190, 191

- beweging, 109, 185, 190, 192

- Bond, 95, 118, 121, 130, 174, 176, 178, 181, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 192

- groeperingen, 116

- Vereniging, 174, 175, 178, 181, 182, 187, 195, 196

Sociale democratie, zie democratie, sociale

Eerste Kamer. 13

- gelijkheid, 23, 28, 40, 51, 53, 76

- gerechtigheid, 48

- grondrechten, 36

- hervormingen, passim

- kwestie, 147, 171, 184, 217, 218, 239

- positie, 218

- rechtvaardigheid, 147

- revolutie, 179

- taak van staat, 38

- verschillen, 251

- vrijheid, 51

- wet, 167

- wetgeving, 102

- zekerheid, 36

Socialisatie, 28, 34, 183, 195-197

Socialisme, 25, 26, 29, 30, 33, 48, 52, 85-87, 108, 130, 133, 164, 180, 183, 187, 188, 190, 196, 197, 209, 248, 252

- democratisch, 180, 186

Socialist(en), 25, 27-30, 40, 65, 86, 109, 121, 129, 141, 150, 164, 174-198, 213, 216-219, 226, 239, 250, 252
- anti-parlementaire, 183, 186, 188, 191
- libertaire, 190
- parlementaire, 184, 188-191
- Vrije, 185
Socialistenbond, 175, 186, 187, 190
Socialistenwetten, 181
Socialistisch(e), 49, 66, 75, 85, 86, 116, 122, 131, 167, 174-177, 180, 182-185, 188, 189-195, 210, 251
- beweging, 95, 121, 174-177, 179, 182-184, 186, 187, 193-195
- gemeenschap, 23, 25, 26, 29, 40, 61
- maatschappij, 26, 28-30, 32, 40, 165, 176, 177, 179, 183, 185, 192, 194, 195, 251, 252
- parlementsmeerderheid, 176
- rechtseisen, 39
Solution pratique, 68
Souverein, 133, 134, 157, 230
Souvereiniteit, 63, 64, 66, 88, 91, 105, 201, 204, 228, 229
Souvereiniteitsleer, 114
Sowjet-Unie (-Russische), 1, 34, 38, 42
Sozial-Demokrat, (Der), 181, 182
Staat passim
Staatsambtenaren, 134
Staatsbeeld der sociaal-democratie, 193
Staatsbeginsel, 115
Staatsbegroting van 1864, 82, 91
Staatsbemoeiïng, 38, 39, 48, 53, 167, 168, 172, 239, 244
Staatsburgerlijke gelijkheid, 117
- stemrecht, 110
Staatsburgerschap, 107, 143, 162, 168, 248
Staatscommissie van 1884 136
Staatsexploitatie, 195

Staatsgemeenschap, 136
Staatsgezag, 136
Staatsgreep van 1798, 58
Staatshoofd(en), 10, 24
Staatshulp, 195
Staatskassen, 130
Staatkundige gelijkheid, 251
- vrijheid, 51, 207, 219, 221, 222, 247, 248, 250
Staatsleiding, 248
Staatsmachten, 59, 161, 208
Staatsonthouding, 164
Staatsorganen, 15, 45
Staatsrechtelijke gelijkheid, 237
- vrijheid, 237
Staatssocialisme, 190
Staatssouvereiniteit, *113-116,* 135
Staatsstructuur, 28

Staatsvorm, 68, 88, 89, 90, 115, 132, 201
Stadhouder, 58
Staking, 10
Stand, 24, 75, 102, 209, 212, 215, 216, 229, 230
Standaard, De, 200
Standen, 10
Stelsel-Hare, 157, 233
Stemgerechtigdheid, 75
Stemrecht, 36, 44, 72, 102, 103, 110, 115, 135, 177, 202, 209
- algemeen, 70-72, 102, 103, 110, 120
Strijdprogramma van A.N.W.V., 117, 118
- van S.D.A.P., 175, 186
- van Soc. Dem. Bond, 175
Suffrage universel, 73
Syllabus van 1867, 230, 238

Taak van staat, 114
Takkianen, 144, 145, 206
Technische commissie, 27
- term (democratie als), 67, 234
Territoriale organen, 21
Titel voor kiesrecht, 105, 107
Toeneming van staatswerkzaamheden, 15, 16
Totalitair, 50
Trappenstelsel, 67
Triasleer, 158
'Twaalf Apostelen', 185
Tweede Internationale, 181
- Kamer, 11, 13, 27, 45, 63, 78, 79, 80, 82, 83, 100, 102, 106,

119, 120, 126, 129, 137, 138, 145, 158, 160, 166, 174, 176, 232, 236, 239, 241

Twee-derde meerderheid, 154, 155

Twee Kamer-stelsel, 13, 18

Tijd, De, 230, 238, 241

Uitvoerende macht, 132, 158

Unie-Liberalen (cf. Liberale Unie), 146, 148, 149, 151, 171, 172, 173

Unitarissen, 58

Universeel stemrecht, 202

Urgentieprogramma van Lib. Unie, 171

- van Partij v.d. Arbeid, 24

Vakverenigingen, *33-37,* 163, 164, 180, 251

Verantwoordelijkheid, 13, 14, 16, 17, 34, 36, 64

- van afgevaardigden, 11

Verantwoordingsplicht, 16, 45

Verbod van vergadering, 193

Verbreiding van eigendom, 48

Verdeeldheid, liberale, 146, 148

Verdeling van bezit, 75

- van maatschappelijke goederen, 172

- van maatschappelijk product, 32

Verdraagzaamheid, 248

Verelendungstheorie, 198

Verenigde Provinciën, 58

- Staten (cf. Amerika), 1, 10, 23, 134, 158

Vereniging Nederland-Indonesië, 47

- vrijheid van, 9, 43, 44, 63 76, 156, 193, 207, 230

Verenigingsleven, 34

Vergadering, vrijheid van, 9, 43, 44, 63, 64, 76, 156, 183, 193, 207
Verheffing van proletariaat, 75
Verhouding(en) centrale en lagere organen, 21
- parlementaire, 14, 15, 140
- van parlement en regering, *13-16,* 20, 80, 83, 175, 176, 204
Verkiezingen, *10-14*, 20, 21, 24, 34, 44, 63, 69, 80, 116, 117, 125, 148, 154, 175, 177, 185, 188, 189, 199, 205, 230, 233
- bij graden, 11
- directe, *11*, 63, 66, 68, 70, 72, 76, 77, 80, 123, 125, 126, 153, 160
- rechtstreekse, 67, 123, 230, 235
- van burgemeester, 21
- van Gemeenteraad, 70, 117
- van Provinciale Staten, 21, 70, 117
- van 1850, 74
- van 1866, 79
- van 1877 112,
- van 1881, 120
- van 1886, 120
- van 1888, 141-143, 150
- van 1891, 142, 143, 151
- van 1894, 147, 149
- van 1897 , 146, 171
- van 1901, 207

Verkiezingen, vrije, 63
Verkiezingsuitslag, 14, 15
Vermaterialisering, 217
Vermogen, 71
Verruwing, 216
Vertegenwoordigers, 10-12, 33, 46, 158, 174, 175, 200, 203
Vertegenwoordiging in bedrijfsleiding, 33
Vertrouwen in een minister, 14, 16
Verwerpingsleuze, 71, 79, 80, 84, 86, 87, 90, 92, 104, 115, 148, 150
Veto-recht, 158
Vierde stand, 117, 184, 196
Vloot, 24
Volk, passim
-achter de kiezers, 88
Volkerendiscriminatie, 41
Volksalmacht, 82
Volksbelangen, 200
Volksconsciëntie, 212
Volksgevoelens, 126
Volksgezondehid, 166
Volksgril, 126, 161
Volksheerschappij, 7, 13, 15, 16, 18-20, 45, 46, 127, 132, 133, 214
Volksinitiatief, 186
Volksinvloed, 122, 123, 155, 205, 210, 213, 214, 215, 217, 223-225, 233
Volkskamer, 13
Volksleider, 213
Volksmacht, 83, 234
Volksmeerderheid, 46, 160
Volksontwikkeling, 166, 169
Volksoppermacht, 88
Volkspartij, 73, 142, 150, 174, 176

Volksrechten, 88-90, 204, 205, 222, 229, 230
Volkssouvereiniteit, 45, 46, 58, 59, 63-65, 67-70, 72, 73, 76, 80-84, 87-89, 91, 92, 93, 106, 109, 114-116, 123, 125-127, 135, 136, 157, 159, 174, 201-203, 205, 207, 209, 210, 213, 219, 220, 224, 227, 228
Volksstaat, 206
Volksstem, 228
Volksvergadering, 132
Volksvertegenwoordiging, passim
Volksverzorging, 64
Volksvrijheden, 89, 90, 200, 204, 207, 219, 222, 229, 230
Volkswaan, 105, 161
Volkswil, 15-17, 64, 82, 126
Volonté générale, 9, 26
Voorlopers van socialisten, 218
Vooronderzoek, 27
Voorrecht, kiesrecht als, 107
Voorrechten, 25
Voorstel der negen mannen, 83
- -Tak, zie ontwerp-Tak
Vooruitstrevend(en), dl II passim
- -Katholieken, 233, 236
- -liberalen, zie geavanceerd-liberalen
Vooruitstrevendheid op politiek gebied, 97, 159, 174, 237
- op sociaal gebied, 97, 150, 172-174, 196, 237
Vorst, 91
Vote universel, 73
Vrede, 52
Vrouwenarbeid 239
Vrouwenkiesrecht 8, 186
Vrije denken, 183
- gedachten, 134
- mannen, 7, 132
- menselijke persoonlijkheid, 30, 41, 42, *47*, 53 157, 160, 221, 223-225, 246, 249, 252

- socialisten, 185
- staat, 182, 183, 194
- verkiezingen, 63
Vrijheden, zie Vrijheidsrechten
Vrijheid, 31, *42-45*, *47-52,* **53, 59**, 76, 77, 79, 81, 87, 133, 157, 159, 162, 164, 172, 192, 198, 208, 218, 219-227, 231, 237, 240, 245-252
- absolute, 42, 43
- burgerlijke, 44
- constitutionele, 82
- economische, 31, *48*, 50, 51, 164, 221
- geestelijke, 47, 48, 51, 52, 53, 164, 192, 223, 224, 247-250, 252
- liberale, 223, 248
- nationale, 248
- persoonlijke, 47, 48, 221
- politieke, 44, 49, 51, 164, 249, 252
- relatieve, 42
- sociale, 51
- staatkundige, 51, 207, 219, 221, 222, 239, 247, 248, 250

Vrijheid, staatsrechtelijke, 237
- stoffelijke, 192
- op economisch gebied, 37, 172, 221, 248
- van bedrijf en handel, 221
- van drukpers, 9, *43, 44,* 76, 77, 156, 157, 193, 207, 231
- van gebrek, 50, 192
- van geweten, 44, 51, 221-223, 225, 246, 248
- van godsdienst, *44,* 49, 76, 207, 219-222, 229, 230, 239, 248
- van meningsuiting, 42-44, 48, 51, 160, 183, 193
- van onderwijs, 63, 229, 230, 238, 239
- van persoon, *43*, *44,* 49
- van vereniging, 9, 43, 44, 63, 76, 156, 193, 207, 230
- van vergadering, 9, 43, 44, 63, 76, 156, 183, 193, 207
Vrijheidsrechten, 36, 42, *44*, 47, 76, 98, 162, 182, 183, 204, 220-223, 225, 229
Vrijzinnig, 71, 85, 86
- -Democraten, 13, 148, 152
- -democratisch, 148, 151
- -Democratische Bond 95, 150-152, 172, 173

Waarheden, rationele, 52
Waterschappen, 20, 21
Weerplicht, algemene, 183
Wereldoorlog, 239
Werkeloosheid, 179
Werkende stand, 7, 165
Werkgevers, 35, 39
Werkliedenprogram, 118

Werkman,	24, 117, 166, 168, 180, 187
Werknemers,	33, 35, 39, 193
West-Europa(ees),	8, 10, 53
Westerse opvatting van democratie,	1, 38
Wet, burgerlijke,	22
Wetenschappelijke term, democratie als,	57, 60, 67, 68, 70-72, 80, 87, 90, 95, 124, 127
Wetgevend lichaam,	134
Wetgevende macht,	126, 132, 158
Wettelijke privileges,	25, 215
Whigs,	43, 44, 220
Willekeur bij census,	100, 101
- van overheid,	44, 193
Winst,	37
Zakenlieden,	48
Zedelijk gelijk,	163
- (on)recht,	210, 212, 233
Zeggenschap,	135
Zekerheid, sociale,	36
Zelfbeschikkingsrecht,	41
Zelfbestuur,	169
Zelfregering,	186, 212, 229
Zelfstandigheid van overheid,	14, 15, 45, 114, 202, 214, 224, 228, 229
Zelfstandig koningschap,	229
Zuivere democratie,	134
Zwitserland,	134, 135
Zwitserse kantons,	134